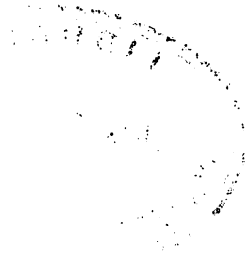

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921рр

Київ – 2002

В збірник включені статті, які розкривають перебіг Української революції 1917–1921 рр., відтворюють її національно-визвольний характер та державотворчі інтенції.

Автори розглядають різноманітні аспекти діяльності Генерального секретаріату Центральної Ради, Директорії УНР, українських дипломатичних місій в Європі, боєві дії армій УНР. Важливе місце відведене насамперед політичній історії революції, її соціально-економічним аспектам, а також розвитку українсько-російських стосунків.

Для науковців, викладачів вузів, студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться історією революції.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, Протокол №4 от 23 квітня 2002р.

Редакційна колегія:

Верстюк В.Ф., доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор),
Віднянський С.В., доктор історичних наук, професор,
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
Пиріг Р.Я., доктор історичних наук, професор,
Бойко О.Д., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Буравченков А.О., доктор історичних наук, професор,
Даниленко В.М., доктор історичних наук, професор,
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор

ISBN 966-02-2534-2

© Інституту історії України НАН України

Владислав Верстюк

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ЇЇ УНІВЕРСАЛИ: ТРЕТІЙ ТА ЧЕТВЕРТИЙ

Дослідникам історії Української революції добре відома праця М.Грушевського “Українська Центральна Рада та її Універсали Перший та Другий” (К., 1917), в якій лідер УЦР роз’яснював і пропагував серед широкого суспільного загалу два перших найважливіших документи Центральної Ради.

Назвавши свою статтю майже співзвучно із згаданою працею М.Грушевського, автор ставить собі дещо іншу мету. Дійсно, сьогодні нема потреби пропагувати Третій і Четвертий Універсал, їх тексти добре відомі дослідникам, вони багато разів публікувалися та інтерпретувалися.

Проте існує потреба внести певні корективи і уточнення в оцінки цих документів, а разом з тим зробити деякі зміни в періодизації історії Центральної Ради. Про що йде мова? Існує певна історіографічна традиція, згідно з якою вважається найвищим, але дещо запізнілим злетом діяльності УЦР проголошення Четвертого Універсалу, який усамостійнив українську державність, в той же час Третій Універсал оцінюється як менш вартісний, такий, що страждав автономістськими ілюзіями. Не можна сказати, хто поклав початок цій традиції, але факт її існування цілком очевидний.

В якості ілюстрації можна навести думку П.Мірчука з його брошури “Від другого до четвертого універсалу”: “... проголошення 3-го Універсалу Центральної Ради було проведено дуже урочисто. Та сам зміст того універсалу був – тільки ще одним актом обдурювання патріотичних почувань українських народних мас: в універсалі говорено кількакратно про встановлення “Української

Народної Республіки” і це, не тільки українські маси, але, як свідчить В.Винниченко, й чужоземні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. А тим часом – це була лише деяка політична модифікація автономного стану України в єдиній Російській Республіці. Україна мала далі залишатися частиною Росії, український вояк мав далі проливати свою кров на фронтах за російські інтереси, в Україні мала далі діяти державна контроля, щоб – “пильнуючи інтересів цілої Росії” – заставляти українського робітника далі забезпечувати своєю працею “здоров'я, силу і нову будучність” – “великій і знеможеній Республіці Росії”.¹

Далі П.Мірчук пише: “В політичному питанні Третій Універсал суттєво нічого не міняв”.² І знову: “... якщо зберігання федерації 1-им і 2-им Універсалами можна б пояснювати перебільшено реалістичним поглядом авторів тих універсалів, мовляв – реакція Російського Тимчасового Правительства на проголошення незалежності України може бути надто небезпечною для України, то при третьому універсалі такий мотив вже не існував. Значить, Третім Універсалом соціалістичні керівники Центральної Ради з власного почину, без будь-якої konieczности накиннули Україні федерацію з Росією, замість стати на ясний шлях самостійности, як цього вимагав здоровий політичний глузд і як це диктувала ситуація”.³

Близкучий публіцист і вчений І.Лисяк-Рудницький надав цій традиції додаткового гострого звучання. Він, власне, протиставив ці два Універсали. В одному з своїх есе “Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники” І.Лисяк-Рудницький пише: “Третій і Четвертий Універсали відзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державности: федералістичної і самостійницької”.⁴

Мені вже доводилось ставити під сумнів слушність зацитованої тези. Я переконаний, що доцільніше говорити не про альтернативність концепцій, їх більшу або меншу вартість, а про різну тактику в досягненні одного і того ж результату – побудови Української держави.

Сьогодні я хотів би піти далі обраним шляхом: почати з критики, на мою думку, непродуктивного протиставлення Третього і

Четвертого Універсалів, а зрештою показати як недостатньо вивчена історія Центральної Ради, особливо та її частина, яка асоціюється з Третім та Четвертим Універсалами.

Думаю, що доцільно почати з одного застереження. Вивчаючи історію Центральної Ради, історик має справу не стільки з абстрактними чи суспільно-політичними ідеями, в даному разі – автономії та суверенності (самостійництва) – скільки з конкретною історичною ситуацією, з двома конкретними документами (універсалами), які мусить оцінювати відповідно до обставин, в яких вони були ухвалені. Історик повинен завжди пам'ятати, як небезпечно виривати окремі факти з контексту, в якому вони творилися, аналізувати ідеї поза тлом, на якому вони виникли, оскільки з'являється велика небезпека, що у такий спосіб, відтворена писана історія буде далекою від об'єктивної реальності. Тільки точне відслідкування контексту дає змогу зрозуміти не лише суть проголошеної ідеї, але й чітко визначити ким, коли і за яких обставин вона була схвалена, який мала резонанс, чи здобула суспільне визначення, чи зовсім його не мала.

Я думаю, що І. Лисяк-Рудницький добре знав це прописне правило історика-дослідника, але в даному випадку їм знехтував. Припускаю, що у згаданому есеї для нього головним був не конкретноісторичний перебіг діяльності Центральної Ради, а її відображення у суспільно-політичній та історичній думці. Нас же цікавить конкретна історія.

І.Лисяк-Рудницький веде мову про два послідовні етапи українського державного будівництва: автономістський та самостійницький. Перший він хронологічно визначає “від весни до осені 1917 р.”, другий – в нього “охоплював зиму з 1917 р. на 1918 р.”⁵

При цьому, як можна здогадатись із вище цитованої тези, Третій Універсал належав до першого із згаданих етапів. “Третій Універсал з його проголошенням Української Народної Республіки у складі федеративної Росії був вершиною усієї попередньої політики Ради, здійсненням щирих намірів її провідників, – пише І.Лисяк-Рудницький. – Але історичний процес має власну логіку, що виходить поза плани й бажання історичних діячів. Восени 1917 р. політичне становище змінилося настільки радикально, що Третій Універсал був анахронізмом уже в момент проголошення”.⁶

Коротко підсумувати це можна так: автономістський етап діяль-

ності Центральної Ради розтягувався невиправдано довго “до пізньої осені 1917 р.”, коли політичне становище радикально змінилося, тому Третій Універсал виявився анахронізмом.

Тепер спробуємо розібратися, що з цього висновку витримує перевірку конкретною історичною дійсністю, а що ні.

Очевидно, можна погодитись з твердженням про існування автономістського етапу в діяльності УЦР. Це етап чи період, пов'язаний з стосунками Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Це етап, на якому Центральна Рада і теоретично, і практично намагалась проводити власну політику, але цілком узгоджену з лінією центрального уряду, коли вона погоджувалась з делегуванням йому значної кількості державно-управлінських функцій. М. Грушевський визначив їх так: “справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, погляд за поштами, телеграфами й залізницями держави ..., надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві.”⁷ Я перепрошую за досить довгу цитату, але її присутність буде цілком необхідною і виправданою і при аналізі Третього Універсалу.

Автономістичний період діяльності Центральної Ради, дійсно, розпочався весною 1917 р., але закінчився не “пізньою осінню”, як твердить І. Лисяк-Рудницький, а значно швидше. Він обірвався, так би мовити, на напівноті, не отримавши свого логічного завершення, обірвався з падінням Тимчасового уряду, обірвався в той момент, коли визрівав новий конфлікт Центральної Ради з урядом, викликаний ідеєю скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Якщо шукати серед документів УЦР такі, що найповніше і найяскравіше відбивають суть автономістського етапу, то це, напевне, будуть Другий Універсал та Статут вищого управління Україною. Зокрема першим з цих документів визнавалося, що Генеральний секретаріат – вищий орган виконавчої влади України матиме подвійне підпорядкування (Центральна Рада та Тимчасовий уряд), а також “змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією”.⁸ В Статуті вищого управління Україною детально регламентувалися стосунки Генерального секретаріату з урядом Росії

(Генеральний секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада”. “Генеральний секретаріат передає на затвердження Временного правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада”. “Всі закони Временного правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Крайовому урядовому Вісникові на українській мові” і т.ін.).⁹ А що ж Третій Універсал?

За нашим глибоким переконанням, яке нижче було підкріплене низкою аргументів, Третій Універсал не належить до автономістського періоду діяльності УЦР. Навіть при бажанні його не можна вписати в схему стосунків Центральної Ради і Тимчасового уряду. Добре знаючи перебіг подій Української революції від весни до кінця жовтня 1917 р., спробуймо знайти ситуацію, в якій би міг бути проголошений Третій Універсал, і при цьому ситуація принципово не змінилася. При всьому бажанні уявити таку ситуацію просто неможливо. Хіба що це могло статись 10(23) червня 1917 р. в день проголошення Першого Універсалу. Але знаючи, яке негативне враження на загальноросійську владу і громадськість справив цей, практично позбавлений конкретики, документ, не важко зрозуміти, що в разі проголошення 10 червня Третього Універсалу історія Української, а можливо і Російської революції мала б цілком інший сценарій. Не будемо гаяти час на те, що могло б бути, але не сталося. Не важко зрозуміти, якою б була реакція Тимчасового уряду, якби проголошенням Третього Універсалу відбулося на місяць раніше чи принаймні за декілька днів до Жовтневого перевороту.

З автономістським періодом Третій Універсал був пов'язаний лише декларацією про те, що Україна не відділяється від Республіки Російської. Це була, безумовно, важлива частина цього документу, про яку ми ще згадаємо дещо нижче, але в усьому іншому Третій Універсал був продуктом нових історичних обставин, про які згадував І.Лисяк-Рудницький.

Якщо ключовим, смисловим навантаженням Першого Універсалу був досить аморфний, але високопатентичний заклик “одніні самі будемо творити наше життя”¹⁰, то головна ідея Третього Універсалу була передана через цілком конкретне політичне

рішення: “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою”¹¹. Відновлення державності України, здавалося, безнадійно втраченої в глибинах XVIII ст., слід визнати головним історичним пафосом документу, який ми розглядаємо, і однією з найвагоміших конструктивних ідей української революції. Зазначимо, що проголошення відновлення державності супроводжувалося чітким визначенням головних підвалин державотворення: народ, територія, влада. Ці поняття знайшли чітке обґрунтування в Універсалі.

Третій Універсал варто визнати одним з найрадикальніших документів, які вийшли зі стін Центральної Ради. Він відкинув стару унітарну схему державного устрою Росії. Факти проголошення УНР, а також створення цілого ряду крайових і національних урядів, говорили про дезінтеграцію Росії, майбутні наслідки якої передбачити було неможливо, але залишався шанс пом'якшити їх (наслідки) цілком ймовірною федералізацією рівних і вільних народів. Треба зрозуміти, що мова йшла не про автономію України в Росії Тимчасового уряду (про цей уряд в Універсалі немає жодної згадки), а про принципово нове майбутнє державне утворення.

За Третім Універсалом зовсім інший вигляд мала схема стосунків уряду УЦР з федеративним центром, ніж та, що була затверджена “Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду”. По суті злочасна “Інструкція” була вже відкинена Сьомими загальними зборами УЦР (29 жовтня – 2 листопада 1917 р.), які 31 жовтня ухвалили поширити владу Генерального секретаріату “на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською”.¹² Третій Універсал уже виходив з цих реалій як і з того факту, що до складу Генерального секретаріату було додано шість нових секретарів (комісарів). За Універсалом Генеральний секретаріат перестав бути проміжною ланкою у вертикалі виконавчої влади, отримав всю повноту виконавчої влади і статус повноцінного українського уряду (“правительство”), а Центральна Рада склала на себе всю повноту влади законодавчої. (“До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України”¹³, – говорилося у Третньому Універсалі).

Свідомо чи несвідомо, про це говорити важко, автори Універса-

ду взагалі обійшли мовчанкою механізм стосунків з федеративною владою. В Універсалі констатується, що центрального уряду нема, тобто ні Рада Народних Комісарів, ні Тимчасовий уряд, який у листопаді ще діяв напівлегально, за федеративний владний центр не визнавалися. Правда, один раз побіжно говорилося, що Центральна Рада повинна “через Центральне Правительство примусити її співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори”.¹⁴

Можна помітити одну характерну особливість Третього Універсалу: наскільки чітко в ньому визначені внутрішні атрибути української державності, настільки розмиті, неповні ознаки федерального центру. Якщо Другий Універсал ставив автономію України в залежність від остаточного рішення Всеросійських Установчих зборів, то Третій – лише закликав громадян “до дружного великого будівництва нових державних форм”, зазначивши, що прерогатива їх вироблення має належати Українським і Всеросійським Установчим Зборам, при цьому зовсім нічого не було сказано чи будуть мати юридичну силу рішення останніх для УНР.

Ще одним свідченням того, що Третій Універсал належав до нового періоду діяльності Центральної Ради є його соціально-економічна і політична платформи. В принципі вони добре відомі, я лише нагадаю про них. Це – вирішення земельного питання, робітнича політика, державний контроль за виробництвом, негайне припинення світової війни, відміна смертної кари, нова судова система, поширення прав місцевого самоврядування, забезпечення демократичних свобод особи та національних меншин. У всіх цих напрямках Центральна Рада пішла значно далі Тимчасового уряду, і, як це може здатися не дивним, не далеко відстала від більшовиків. У всякому разі у нас є підстави говорити про те, що Третій Універсал задовольнив революційні (національні і соціальні) очікування переважної більшості українського суспільства. Про це свідчить географія революцій, які надійшли до УНР у підтримку Універсала. До речі, його підтримали і села, і міста (міські думи). Про підтримку УЦР у листопаді 1917 р. промовисто говорить перемога її головних політичних партій на виборах до Всеросійських Установчих зборів на території України.

Отже, на наш погляд, немає підстав говорити про другорядність та анахронічність Третього Універсалу. Він є досить цілісним конкретним і поодиноким офіційно-публічним документом, в якому

тією чи іншою мірою знайшли відображення всі ідеї, на підставі яких УЦР намагалась будувати Українську Народну Республіку. Є всі підстави твердити, що Третій Універсал заклав підвалини державного будівництва і знаменував, якщо не цілком юридичне, то принаймні практичне за обставинами оформлення України як держави. Підтвердження цієї думки знаходимо у спогадах М.Ковалевського. “Третій Універсал Української Центральної Ради, що проголошував створення Української Народної Республіки, був дуже важливим історичним документом, – пише він. – По-перше, в ньому були сформульовані перші риси самостійної української держави... По-друге, Третій Універсал проголошував Україну Народною Республікою, яка заховувала ще федеративний зв'язок з Російською Республікою, але як рівна їй держава”.¹⁵ Згадаймо у зв'язку з цим наведений вище перелік делегованих (за М.Грушевським) державних функцій автономії центру. Про це жодного слова в Третньому Універсалі.

Той же М.Ковалевський свідчить, що, називаючи Україну Народною Республікою, Центральна Рада бажала цим “підкреслити ідею українського народоправства і демократії”.¹⁶

П.Христюк деталізував цю думку: “Центральна Рада свідомо ставила собі ціллю збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала в руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб були забезпечені, як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас”.¹⁷ Таким чином, модель за якою будувалась УНР, помітно відрізнялась від суспільно-політичного устрою України за часів Тимчасового уряду. Третій Універсал свідчить, що діячі УЦР особливо не проймалися проблемою, який буде устрій решти земель колишньої Росії. Для них було достатньо, що він набере нових форм. Погляди творців Третнього Універсалу були прикуті до України. М.Грушевський у “Ілюстрованій історії України” писав, що діячі УЦР, готуючи Третій Універсал, розуміли, що проголошення Українською Народною Республікою не могло бути формальним. Воно одночасно повинно було розкрити демократичний і соціалістичний характер оновленої Української держави.¹⁸

Отже, ще раз наголосимо на вже зробленому висновку: Третій Універсал ніяк не може бути віднесений до автономістського періоду діяльності УЦР, а є важливою складовою і органічною ча-

стиною іншого, наступного періоду, який доцільніше називати не самостійницьким, як це робить І.Лисяк-Рудницький, а державно-уенерівським. Його початок варто шукати не в кінці 1917 р., а дещо раніше в кінці жовтня, коли влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради. Саме тоді вперше публічно прозвучав заклик до проголошення УНР (III Всеукраїнський військовий з'їзд). Декількома днями пізніше він був реалізований в Третьому Універсалі.

Тепер декілька думок з приводу Червертого Універсалу. Цей документ попри проголошення самостійності (суверенності) УЦР ніяких додаткових принципово нових у порівнянні з своїм попередником державотворчих ідей не містив, а лише варіював, уточнював, деталізував те, що було закладено у текст Третього Універсалу. Це ніскільки не принижує його історичне значення. Він справедливо вважається вершиною державотворчої діяльності Центральної Ради. Мені довелося дати розлогу позитивну характеристику Червертого Універсалу на ювілейній конференції у Києві. Відсилаю бажаючих до опублікованого тексту (В.Верстюк. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Центральної Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997). Тут лише підкреслю, що історичне значення Четвертого Універсалу полягало і в тому, що після його ухвали уже не могло бути жодних різночитань стосовно подальшого розвитку української державності. З появою цього документу автономізм остаточно відходить до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи місце в реальному політичному житті ідеї суверенної української держави.

Четвертому Універсалові було притаманна одна особливість. Це був документ перспективної дії, його історичне значення виявилось не одразу, а згодом. В конкретних обставинах – січня 1918 р. він, очевидно, великого мобілізуючого впливу на маси не виявив. Ми ще не маємо сьогодні поважних масштабних досліджень суспільної реакції на Четвертий Універсал. Але обережно можна припустити, що ідея суверенності мобілізуюче вплинула лише на вузький прошарок міської української інтелігенції, насамперед на учнівську і студентську молодь, людей з підвищеними інтелектуальними і світоглядними можливостями. Прошарок таких людей

був надзвичайно тонким і обмеженим. Це були ті, хто вступив до Слобідського Коша С.Петлюри або поїхав під Крути. Неукраїнська частина населення міст України, зокрема Києва, на Четвертий Універсал зреагувала негативно. М.Рафес писав, що у січні 1918 р. “обиватель, який ненавидів більшовиків, став з нетерпінням очікувати їх приходу”,¹⁹ щоб звільнитись від влади Центральної Ради.

Заклик Четвертого Універсалу “непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української”²⁰ не знайшов розуміння в українізованих частинах. Їхні бійці або розбігалися по домівках, або оголошували про свій нейтралітет. Українсько-більшовицький збройний конфлікт зими 1918 р. за винятком Звенигородського повіту пройшов повз українське село.

На питання чому так сталося намагалися відповісти провідні діячі УЦР, В.Винниченко, М.Грушевський, П.Христюк. Їх відповіді сьогодні не дуже задовольняють, бо це відповіді зацікавлених політиків, зроблені на базі власного суб'єктивного досвіду, а не об'єктивні відповіді істориків, викристалізовані з аналізу широкого джерельного матеріалу. Звичайно, можна погодитись з В.Винниченком і П.Христюком в тому, що Центральній Раді не вдалося посилити державно-національну ідею додатковими соціально-економічними аргументами. Але тоді одразу ж виникає інше питання: чи були в межах тієї державно-демократичної моделі, якої дотримувалась Центральна Рада, додаткові соціальні можливості. Чи є підстави думати, що українське видання більшовицького декрету про землю могло б суттєво змінити ситуацію?

В цьому контексті незадовільно виглядають спроби окремих істориків шукати причини поразки УЦР в площині критики Третього і Четвертого Універсалу (Третього – неефективного, Четвертого – запізнілого). Цілком очевидно, що таке пояснення не об'єктивне. Третій та Четвертий Універсали не суперечили один одному, останній доповнював і розвивав перший. Політика, яку проводила в листопаді 1917 – січні 1918 р. Центральна Рада, була логічно-послідовною, однорідною, в ній не спостерігалось якихось небезпечних для власного існування внутрішніх суперечностей. Ця політика до середини грудня 1917 р. мала стабільну

підтримку українських мас. Про це свідчили результати виборів до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів, а також рішення Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, який відбувся у Києві 4–6 грудня 1917 р. З 2000 делегатів з'їзду більшовиків підтримувало близько 60, решта була цілком і повністю на боці Центральної Ради.

Про підтримку масами УЦР говорить факт роззброєння українськими частинами збільшовизованих частин Київського гарнізону в кінці листопада, а ще більш промовистим є факт роззброєння I-им Українським корпусом (командуючий ген. П.Скоропадський) збільшовизованого 2-го гвардійського корпусу, який під впливом агітації Є.Бош рушив на Київ. П.Скоропадський у своїх спогадах свідчить, що “ніякого невдоволення не проявлялося. Особливо в перші часи, всі слухняно виконували накази й дуже охоче йшли на бій з більшовиками”²¹.

Причини невдач УЦР в січні 1918 р. треба шукати поза її політикою. З другої половини грудня 1917 р. на переважній більшості європейської території колишньої Російської імперії в т.ч. і в Україні надзвичайно стрімкими темпами почала наростати хвиля деструктивних суспільних настроїв. Почалася бурхлива руйніницька ланцюгова реакція в усіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Жодні конструктивні ідеї не могли їй протистояти. За лічені місяці Росія перетворилася в країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, непереобтяжених відповідальністю перед законом і моральною нормою. Саме тут треба шукати причини невдачі Всеросійських Установчих зборів та примхливі повороти історичної долі Центральної Ради. Можна стверджувати, що першопрчиною цієї кризи стала спровокована більшовиками самоліквідація старої російської армії, проте її природа залишається до цього часу погано вивченою. Не з'ясувавши детально стан українського суспільства кінця 1917 – початку 1918 рр, історики навряд чи просунуться далі в розумінні фінальної драми Центральної Ради.

¹ Мірчук П. Від другого до четвертого універсалу. – Торонто, 1955. – С. 43.

² Там само. – С. 44.

³ Там само. – С. 45.

-
-
- 4 Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – К., 1994. – Т.2. – С. 1.
5 Там само. – С. 11.
6 Там само.
7 Цит. за: Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 114.
8 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164.
9 Там само. – С. 181.
10 Там само. – С. 104.
11 Там само. – С. 398.
12 Там само. – С. 379.
13 Там само. – С. 400.
14 Там само.
15 Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 423.
16 Там само.
17 Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції. – Київ-Відень, 1921. – Т. II. – С. 57.
18 Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Нью-Йорк, 1967. – с. 553.
19 Рафес М. Два года революции на Украине. – М., 1920. – С. 13.
20 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 104.
21 Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 94.

Анна Процик (Нью-Йорк, США)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

І. Російський Тимчасовий уряд і Українська Центральна Рада.

На початку двадцятого століття, Російська конституційно-демократична партія, широко відома як кадетська, зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів, була, можливо, найбільше наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніко-

ли не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури, повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей. Як висловився один з представників кадетського кола: “мова капіталізму [в цій частині світу] повинна була бути російською.”¹

Ця самовпевненість в неминучій перемозі російської культури по свій імперії – обов'язковий фактор об'єднання, який збереже цілісність багатонаціональної країни – раптом була розбита вщент подіями березня 1917 року. Падіння династії Романових, на думку кадетів, відбулося ще до того як вищезазначені сили асиміляції, оволоділи неросійськими народами. Ця обставина змусила кадетів, які на початку весни 1917 року стали біля керма країни, якнайшвидше розробити новий підхід до вирішення проблеми національних меншин.

Як же поставилися конституційні демократи до українського питання в цей критичний момент російської історії? Вони не намагалися його тривіалізувати або спрощувати, як це робили інші партії правої та лівої частин політичного спектра. З одного боку, на відміну від правих, кагети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги², навіть, якщо вони іноді і посилалися на цей факт для того, щоб дискредитувати лідерів українського руху. З другого боку, на відміну від лівих всіх напрямків, включаючи і більшовиків, вони не інтерпретували інтенсифікацію українського політичного руху на зламі століть як емоційну реакцію на короткозору царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли питому вагу українського національного руху, очоленого інтелігенцією, здатною створити міцний зв'язок з народними масами. Саме ця риса українського проводу турбувала кадетів як перед, так і під час революції.

З початком березневих подій російські політики і не підозрювали, як вказував Павло Мілюков в своїй історії російської революції, що за обережно і завбачливо сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національно-територіальної автономії України стояв ніхто інший, як Михайло Грушевський. Саме він, цитуючи російського історика, “набув досвіду в національному русі в Галичині, на австро-слов'янській землі, і в даний момент проводив гнучку тактику, яку він використовував у боротьбі проти Відня, тепер вже проти петроградського цент-

ралізму.”³ Так само і видатний вчений-юрист кадет барон Борис Нольде оцінював Грушевського як “старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби”⁴, що височів над політичними дилетантами, які стали при владі після падіння старого режиму як у Києві, так і Петрограді. Отже, вчені-політики з кадетської партії, що очолювали Тимчасовий уряд з березня до липня 1917 року визнавали, що в особі Михайла Грушевського вони мали рівню, якщо не постать вищого рангу.

Той факт, що Мілюков і Грушевський – провідні постаті в Петрограді і Києві навесні 1917 року були у чомусь схожі з огляду на їхню академічну підготовку і життєвий досвід, – безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам, здатність, розшифровувати політичні стратегії один одного і приховувану далекосяжну мету. Обидва були людьми однієї генерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, обидва знаходились під впливом позитивізму, але на відміну від багатьох їх сучасників були глибоко заінтригованими і зачарованими рушійною силою ідей та культури. Вони обидва поділяли віру історика дев'ятнадцятого століття в об'єктивне знання минулого нації, були переконані, що це знання як основа національної свідомості сприятиме консолідації нації.

Від початку революції Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського руху, очолена Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком не мала ніяких стосунків з німецько-австрійськими інтригами.⁵ Він розумів, що українські провідники, реалізуючи свою національну мету, прагнули покладатись на підтримку народних мас. Досягнуті в цьому напрямі успіхи навесні 1917 року зробили український рух надзвичайно небезпечним в очах Тимчасового уряду, який перебрав на себе роль гаранта державних інтересів Росії.

Перший контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся через два тижні після падіння монархії, коли делегація українців Петрограда відвідала голову уряду – князя Георгія Львова.⁶ Відносна поміркованість вимог делегації, зосереджених переважно на задоволенні культурних потреб⁷, не викликала особливих заперечень російського прем'єр-міністра, тому що це відповідало позиції Тимчасового уряду в національному питанні.

Однак, більш досвідчені міністри – представники кадетської партії знали, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення надійдуть безпосередньо з Києва.⁸

Природа і характер цих вимог були яскраво окреслені у статті М.Грушевського “Велика хвиля”, яка була написана незабаром після повернення історика до Києва і опублікована у “Новій Раді” 25 березня 1917 року У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових відносин між Україною і Росією, М.Грушевський сміливо наголошував, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і національностями колишньої імперії. На думку голови щойноутвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не тільки через розширення громадських прав і свобод здобутих населенням зниклої Російської імперії. З падінням Романових, зазначав Грушевський-історик, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював Грушевський-політик: “Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в даннім моменті [...] Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому [...] ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, “розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати [...] Потреби і домагання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”.⁹

Ця однозначна заява щодо нового правового статусу України, звучала переконливо як на Грушевського-історика. Однак, Грушевський-політик розумів, що реальне положення України набагато складніше. Для того, щоб не лякати росіян в Петрограді і в Києві і, щоб не бентежити надзвичайно впливову українську соціалістичну інтелігенцію, виховану в дусі інтернаціоналізму і тому оптимістично переконану, що “федерація є вищою формою міжнародної взаємодії, на відміну від незалежних держав”, М.Грушевський, непохитно наголошуючи на суверенітеті українського народу, передбачливо визнавав у всіх своїх програмних заявах ідею федерації, демонстрував бачення нової державної системи, заснованої на принципі рівності, державної системи, яка згодом по-

винна стати частиною пан-європейської федерації вільних націй.¹⁰

Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперськими володіннями, чітко і ясно викладена у статті Грушевського, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, експерти якого відмовилися ці принципи визнавати. Вони перейшли до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на ймовірну більшість росіян в Установчих Зборах (правда, відданість цієї більшості ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), як на швидке закінчення війни, на триумфальну перемогу Антанти, що забезпечило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу в державі, яка знаходилась в процесі дезінтеграції. У атмосфері росту національних рухів, які активізувалися світовим конфліктом, лідери Тимчасового уряду непохитно вірили, що Росії в альянсі з Великобританією і Францією буде забезпечене славетне майбутнє.

В той час, як Грушевський прикрився ідеєю федерації як щитом, щоб приховати кроки, які українське керівництво робило у напрямку здобуття суверенітету, Тимчасовий уряд досить вдало використовував ідею скликання Установчих Зборів, як інструмент збереження єдності імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова УЦР не довіряли один одному. Грушевський як історик і політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціалістами, не погодиться на федерацію засновану на принципі рівності. Російська ліберальна інтелігенція, з іншого боку, дуже вірно зрозуміла, що мета Грушевського, незважаючи на його постійні заяви про федерацію, була не менше ніж територіальне відокремлення України від Росії, бо лише на непохитних засадах рівності, могло початись будівництво федерації. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Національного Конгресу у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйняте політиками Петрограда, як маневр Грушевського, спрямований на посилення української позиції у стосунках з центром. Ці зусилля, з одного боку, могли примирити національні меншості України, включаючи впливову групу росіян в Києві, а з іншого боку, при прямих контактах і співпраці з лідерами неросійських

народів імперії, могли б суттєво посилити позицію УЦР у боротьбі з центром.

Перша безпосередня зустріч між представниками Ради і Тимчасового уряду відбулася у травні 1917 року саме після урядової кризи, що закінчилася створенням першого коаліційного складу уряду, в якому вже не було Павла Мілюкова. Ця обставина була на користь українців. І дійсно, вони не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії. Вимоги Ради були передані на розгляд юристів експертів, яких очолював видатний знавець міжнародного права Борис Нольде.¹¹ Це був прояв згадуваної тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограда. Затягування розгляду цієї вимоги було лише частиною добре спланованої гри, фінал якої міг бути легко передбачений: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Нольде, могло бути вирішено лише майбутніми Установчими Зборами.¹² Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів правоспроможність Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр Олександр Керенський заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень.¹³

Молоді, політично недосвічені, деякі з незакінченою академічною освітою, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом щодо федерації буде можливою, і Винниченко, голова української делегації до Петрограда, безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. Голова УЦР Михайло Грушевський, не мав особливих ілюзій щодо поведінки та рішення уряду. Неприйняття Петроградом українських вимог навіть не було несподіванкою для стратега українського суверенітету. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати відважні та практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

На негативне ставлення уряду до своїх вимог та заборону другого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР відповіла рішучим наміром до проголошення автономії України у своєму Першому

Універсалі.¹⁴ Вищезгадана юридична Комісія Тимчасового уряду назвала цей документ “актом відкритого повстання, що наражає на небезпеку державну єдність Росії”,¹⁵ а партійний друкований орган кадетів газ. “Речь” інтерпретувала цю декларацію як фактичне відокремлення України від Росії.¹⁶

Проголошення Універсалу стало великою резонансною подією тому, що Центральна Рада отримала не тільки захоплену підтримку від різних українських конгресів і маніфестацій, які відбувались у Києві і інших містах по всій Україні, але і від Всеросійського з'їзду робітничих і солдатських депутатів у Петрограді.¹⁷ Цей факт не могли не враховувати досвідчені політики. Саме це змусило Тимчасовий уряд відправити до Києва офіційну делегацію для переговорів з УЦР наприкінці червня. Тим часом позиції кадетів у російській столиці значно ослабли не лише з відставкою Мілюкова, але і у зв'язку зі зростаючою силою Петроградської ради. До того ж, активний учасник подій, міністр і один з лідерів партії меншовиків, Іраклій Церетелі, засвідчив, що “кадетські міністри не наважувалися заперечувати проти відправлення делегації, бо громадська думка була надзвичайно стурбована зростаючим конфліктом у прифронтівій зоні з тридцятимільйонним українським населенням. Але кадетські міністри висловлювалися проти будь-яких суттєвих поступок Раді, підкреслюючи, що Рада є приватною організацією, яка не отримала санкції регулярного народного голосування.

Ми їм відповідали, що посилення на відсутність народного голосування мала сенс до того часу, поки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було нев'ясненим. Але однастіна підтримка Ради українським народом зобов'язувала уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення. Більшість в уряді поділяло цю точку зору”.¹⁸

Отже, думка загалу, а також тактика більшовиків спрямована на підрив центральної влади, безперечно зіграли важливу роль у рішенні Тимчасового уряду порозумітися з українцями.¹⁹

У цьому контексті лише мимохідь звернімося до добре відомого факту, що засвідчений у великій кількості літератури про російську і українську революції, а саме, що угода укладена в Києві між делегацією Тимчасового уряду і українцями – угода, яка визнала національно-територіальну автономію України, спри-

чинила нову урядову кризу в Петрограді і вихід міністрів-кадетів у відставку. На думку кадетів, в Київ взагалі не потрібно було посилати урядову делегацію, а лише неофіційну, або застосувати проти Ради збройну силу.²⁰

Кадети засудили угоду з українцями, вказуючи, що вона була укладена незрілими, недосвідченими, революційними ентузіастами Тимчасового уряду: молодим, з доволі пасивною вдачею, міністром іноземних справ Михайлом Терещенком, міністром пошт і телеграфів, меншовиком Іраклієм Церетелі, міністром військових справ, трудовиком за партійною ознакою Олександром Керенським. На думку барона Бориса Нольде, російські представники виявилися непідготовленими, щоб мати справу з витонченими політичними маневрами Михайла Грушевського.²¹

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні зменшити межу автономії України та урізати повноваження Генерального Секретаріату, суттєво не змінили напрямок діяльності Ради. Як вказував Володимир Винниченко у “Відродженні нації”, ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити із-під юрисдикції Генерального Секретаріату.²² На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративному поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншостями, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин Української державності.²³

Стосунки між Києвом і Петроградом не покращалися з виходом кадетів з Тимчасового Уряду. Це могло бути передбаченням, того, що розуміння Олександром Керенським національного питання відзеркалювало спрощений підхід до цієї проблеми російських соціалістів. Нерозуміння цього делікатного питання виявилися у виступі прем'єра на відкритті Державної наради в Москві в кінці серпня. У своїй промові він відніс небажання до співпраці з боку національних меншин на рахунок “підозрілості і ненависті до старого режиму”, які збереглися у ставленні до нового уряду, і саме тому, образи українців прем'єр-міністр хотів видати лише за наслідок звичайного “непорозуміння”. Але російський прем'єр сам же і вплинув на загострення цих “непорозумінь”, нетактовно натякнувши на іноземні фонди, які начебто використовували ук-

раїнці. Згадка про це підняла величезну хвилю обурення у Києві.²⁴

Загострення відносин між Києвом і Петроградом дозволило Центральній Раді посилити свою позицію заявою про скликання в недалекому майбутньому у Києві Установчих Зборів. Жорстка опозиція як з боку меншостей в Україні, так і з боку петроградської влади щодо скликання Установчих Зборів, цілком виправдала обережність Грушевського на початкових стадіях революції. Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання Українських Установчих Зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли із складу УЦР.²⁵ Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих Зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії,²⁶ відреагував на це призначенням судового розслідування.

Соціалісти в Петрограді лише тепер усвідомили, що їхні політично більш досвідчені колеги з ліберального табору знали ще в березні 1917 року, що курс Української Центральної Ради, керованої владною рукою Грушевського, неминуче вів до незалежності. Поспішні заходи, вжиті Петроградом в кінці жовтня, наприклад, призначення кївським комісаром, меншовика Костянтина Василенка або офіційний виклик Винниченка до Петрограда, вказували на те, що тепер центральна влада була готова застосувати силу, що кадети радили зробити ще весною. Гучний конфлікт між Генеральним Секретаріатом і Російською владою не розгорівся лише тому, що Тимчасовий уряд був повалений більшовицькою силою.

На основі цього огляду у стосунках Тимчасового уряду і Української Центральної Ради, можна виділити два періоди: перший, між березнем і початком липня 1917 року, коли Петроградський уряд був в руках російських лібералів, і другий – останні чотири місяці перед приходом більшовиків, протягом яких при владі були соціалісти. Головною метою уряду в обидва ці періоди, хоч і з незначними відмінностями, було збереження державної і територіальної єдності Росії. Добре обізнані з історією російські ліберали, слідкуючи за розвитком політичних подій, чого дійсно бракувало соціалістам, знали, що з падінням царської династії не порушність територіальної єдності держави можна було зберегти лише недопустивши визнання національно-територіальної автономії

неросійських народів. Але, щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові, на відміну від власної позиції перед революцією, формально визнати автономію, але лише при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих Зборів не буде вжито.

Для Олександра Керенського і членів його соціалістичного кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів в ході революції, вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на вивільнення з-під влади царизму, яка вщухне як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії. І те, що єдність “уявної спільноти” трудящих мас неминуче стане сильнішою, ніж застаріла прихильність до національних традицій, сприймалося ними без жодних сумнівів. Навіть менш наївні лідери більшовиків були непохитно в цьому переконані. Так, протягом польсько-російської війни 1920 року Ленін дивувався, що польські селяни і робітники не допомагали червоній армії, а захищали своїх польських землевласників, полонили і вбивали російських вояків, які прийшли, щоб “визволити” їх.²⁷ Таким чином, в ході революції соціалісти не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутнє явище на шляху до соціалізму.

Те, що деякі меншості можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого бажання вони розглядали як підступну інтригу ворогів: це пояснювало їхню готовність застосувати збройну силу кожного разу, коли з'являлися такі нахили. Такий спрощений, виключно теоретичний підхід до національного питання перешкоджав їм зрозуміти проблеми, що постали перед центральною владою. Можливо, що, більше ніж ідеологія, затьмарювала вірне сприйняття реальності Керенським і російськими соціалістами їхня прихована, чи, навіть, неусвідомлювана гордість своїм російством (своєю належністю до російської нації). У моїх дискусіях з національного питання з колишнім російським прем'єр-міністром у 1966 році, майже через п'ятдесят років після революції, можна було помітити, як важко було для Керенського зрозуміти, чому будь-яка колишня частина імперії не бажала бути російською!

Свобода націй, в його розумінні, означала кінець дискримінації, тобто можливість для будь-кого стати росіянином.

Кадети продовжували вперто дотримуватись принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли вони тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху.²⁸ Своєю позицією у цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферіях.

Таким чином, цей успіх і наступні сімдесят років радянського централізму, що привели до русифікації значної частини неросіян, створили принцип уніфікації, який не зник, навіть, після падіння радянського режиму. Так, щонайменше, одне з прагнень кадетів – зберегти домінуючі позиції російської культури, як з'єднуючої сили імперії – було реалізоване.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше ніж Тимчасовий уряд, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими стійкими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Повторну появу української держави неможливо уявити без конструктивної роботи Центральної Ради. Отже, і зараз її досягнення у державному будівництві виглядають незаперечним успіхом. Цінність історії, на відміну від споріднених соціологічних дисциплін, полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи століть і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від піррової перемоги. Як і Центральна Рада, так і Тимчасовий уряд, хоча і частково, але мали успіх у досягненні своєї мети.

II. Білий рух на чолі з генералом Антоном Денікіним і гетьманський режим Павла Скоропадського: союзники чи вороги?

Якщо оцінювати події за логікою виключно антибільшовицької боротьби, то виявиться, що протягом критичного 1918 року не було непереборних перешкод на шляху до співпраці між двома помірно консервативними, але твердо антикомуністичними центрами на території колишньої Російської імперії: режимом гетьмана Павла Скоропадського і головною твердиною білого руху – Добровольчою армією. В громадській думці побутувало припущення або щонайменше мовчазне визнання деякого співробітництва та існування дружніх стосунків між Павлом Скоропадським і ліде-

ром білого руху генералом Антоном Денікіним. Ця думка стала такою поширеною протягом 1918 року що, як буде показано нижче, білий уряд визнав за потрібне публічно пояснити своє ставлення до України і зробив це з єдиним наміром категорично заперечити будь-які зв'язки з гетьманом Скоропадським.

На чому будувалося таке помилкове припущення про природу відносин між двома режимами та їх лідерами? Насамперед, гетьман Павло Скоропадський і генерал Антон Денікін були досить поважними фігурами у російському військовому істеблішменті протягом Першої світової війни. По-друге, обидва були обурені хаосом, що творився на фронті під впливом революції 1917 року, і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії.²⁹ По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не взяти до уваги національний фактор. Однак, як протягом періоду Тимчасового уряду, так і протягом російської громадянської війни, головною причиною напруженості і тривоги був посилений російський націоналізм: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти “єдину і неподільну Росію”. Цей огляд політики білого руху щодо українського Гетьманату зосереджений на постаті Денікіна, зважаючи на той факт, що засновники білого руху – генерали Л.Корнілов та М.Алексеев – більше не грали у драмі, яка розгорнулася протягом цього періоду: Л.Корнілов загинув у березні 1918 року, а смертельно хворий М.Алексеев лише формально очолював білий рух і помер 25 вересня 1918 року. Інші білі центри були або слабкі, або дуже далеко розташовані, щоб суттєво впливати на події в Україні.

Якщо з перспективи їхньої політичної і економічної мети гетьманат і Добровольча армія розглядаються як помірно консервативні анклавні періоду радикальних експериментів, то “помірний консерватизм” білих, без сумніву, знаходився значно лівіше від політичного курсу гетьмана Скоропадського. Добровольча армія визнала чинність законодавства, встановленого Тимчасовим урядом, і подібно останньому відмовилася використати монархічний принцип, як державну основу майбутньої Росії. Політично-адміністративний орган Добровольчої армії, відомий як Особлива нарада (Особое совещание), непохитно наполягав на дотриманні принципу “напередневизначеності”, тобто відкладення ухвали го-

ловних політичних рішень, включаючи форму державного устрою, до майбутніх Всеросійських Установчих Зборів. Особлива нарада складалася переважно з членів лівого крила кадетської партії, на той час офіційно відомої як партія народної свободи. Фактично, це був неафішований зв'язок генерала Денікіна з лівими лібералами, такими як Микола Астров, Софія Паніна, Василь Степанов. Цей зв'язок спричинився до закидів консервативних членів всередині білого руху про зачарованість Денікіна кадетами, його, так би мовити, перебування у "полоні Астрова".³⁰ До того ж, серед військових, найближчим другом лідера білого руху був генерал Іван Романовський, якого за його виразний лівий нахил підозрювали у соціалізмі.³¹

Потрібно не забувати, що засновники і перші лідери білого руху були так само, як і Денікін, пов'язані з російськими лібералами: генерал Алексеев безпосередньо причетний до подій, що призвели до зречення царя, а Корнілов проводив арешт сім'ї Романових. Всі три генерали – вожді білого руху – були невисокого соціального походження, представляли нову еліту армії (російський офіцерський корпус 1917 року на 60–80% складався з різночинців; міщан та селян). Якщо вони і мали різні позиції в деяких питаннях, то їхні погляди не розійшлися кардинально після падіння династії Романових. Привертає увагу те, що з усіх російських генералів, після примусового зречення царя, тільки граф Федір Келлер був готовий використати своїх людей в ім'я монархії і тільки він був готовий скоріше піти у відставку, ніж присягнути Тимчасовому уряду. Відмінності у політичних поглядах між консерваторами, подібними Келлеру, і засновниками Добровольчої армії мають вагоме значення для розуміння даної теми. Велика кількість непорозумінь про цей період виникла через той факт, що білі розглядаються як монолітна опора монархізму, але насправді це був фрагментарний рух з двома найбільш важливими центрами: Добровольчою армією і урядом в Омську на чолі з адміралом Олександром Колчаком, які знаходились під впливом російських лібералів. А.Денікін наполовину був поляком (його мати бідна польська швачка з-під Варшави³²), вільно володів польською мовою, але ідентифікував себе зі своїм батьком, колишнім миколаївським солдатом, який дослужився до майорського чину, а через батька – з російською армією і державою. Зрештою тільки

завдяки своїй кар'єрі російського офіцера він став вельми шановною особою.

Скоропадський, навпаки, належав до привілейованої аристократичної верстви населення. Не лише його кар'єра царського офіцера, але і багатство та виховання сприяли його славі. На додаток до матеріального достатку він мав ім'я, яке поважали, як видно з його автобіографії, як українські, так і польські офіцери протягом революції.³³ Як добре освічена людина він виступав за зміни, повільні, поступові реформи, засновані на традиціях і звичаях, згідно ідеям помірному консерватизму Едмунда Бурке. Така система поглядів була відображена в конституції Гетьманату – “Законах про Тимчасовий державний устрій України”, і в політиці українського гетьманського уряду.

Слід зазначити, що подібно Особливій нараді при Добровольчій армії, уряд Української держави також включав ряд видатних конституційних демократів, між ними, міністра освіти – Миколу Василенка, міністра внутрішніх справ – Ігоря Кістяковського та інших. Вони різнилися від своїх ліберальних колег у білому русі насамперед дещо консервативнішими політичними поглядами, а по-друге, своїм українським походженням. Перший фактор вплинув на їхнє схвалення як внутрішньої програми гетьмана, так і зовнішньої (тобто пронимецької) орієнтації. Другий фактор – українське походження – схилив їх до ідеї української державності чи у формі федерації, чи навіть незалежності, ідеї, з якою а ні один кадет російського походження в уряді Денікіна не зміг би погодитись, навіть якщо де-хто з них, подібно Павлу Мілюкову і барону Борису Нольде, ладен був визнати німецьку орієнтацію.³⁴

Зайняття кадетами-українцями постів в гетьманському уряді і наступне схвалення київським обласним кадетським з'їздом співробітництва зі Скоропадським, привело до розколу всередині конституційно-демократичної партії. Центральні партійні органи і менша частина київської організації партії засудили діяльність українських колег.³⁵

Невелика група київських кадетів в знак протесту приєдналася до Національного центру, нової організації, що виникла з наміром поширити ідею відданості Антанті і курсу Добровольчої армії. Київське відділення Національного центру взяло на себе два додаткові завдання: по-перше – боротися проти української незалеж-

ності; по-друге – розповсюджувати інформацію між дипломатами Антанти про, на їхній погляд, “реальний” стан справ в Україні.³⁶ Відповідно до матеріалів пропаганди Національного центру стверджувалося, що не існує ніяких засад для існування України як окремої держави, що українці – це не нація, а лише політична партія, а тому ніяких дипломатичних зв'язків з українським урядом не може бути. Коли непідтвержені чутки про переговори між Добровольчою армією і урядом гетьмана почали кружляти по Києву, місцеве відділення Національного центру надіслало попереджувальну ноту до головної квартири білого руху, в якій заявляло: “Із зрадником Скоропадським і очолюваною ним Україною ніякі переговори і угоди недопустимі [...] якщо Добровольча армія визнає Скоропадського і Україну, це приведе до їхнього повного і остаточного визнання. Н[аціональний] Ц[ентр] у Києві вирішив сконцентрувати свої зусилля виключно на боротьбі проти української незалежності”.³⁷ І дійсно, у цей період Центр витратив немало енергії на перешкодження українізації і намаганням Гетьмана скликати український парламент.

Крім Національного центру, в Києві виник ряд нових російських організацій. З них найбільш впливовими були: по-перше, Рада Членів Законодавчих Органів (чотирьох Дум і Державної Ради) на чолі з колишнім царським міністром сільського господарства графом Олексієм Бобринським. Рада складалася з монархістів з пронимецькими симпатіями. Також об'єдналися представники промисловості, торгівлі та фінансів у товариство краще відоме як Протофіс. Обидві організації підтримували гетьмана. Відомий член Протофіса, а також кадет Сергій Гутник був міністром торгівлі та промисловості в уряді Української держави.³⁸

Не важко зрозуміти готовність деяких неукраїнських землевласників, підприємців і фінансистів, а також окремих ультраконсервативних російських монархістів показати свою мовчазну або активну підтримку урядуванню П.Скоропадського тому, що хоч, з одного боку, гетьман виступав під гаслом незалежності України, але з іншого, – відновлював економічні засади, на яких базувався старий режим. Гетьман робив кроки, на які ніякий інший політичний центр на території колишньої імперії в той час не був здатний. Для членів об'єднань, так званого правого центру, економічні інтереси передували національним, і, навіть якщо деякі з них бу-

ли розлючені і роздратовані стрімкою ходою українізації, вони були готові терпіти політику українізації, якщо забезпечувалася реставрація їх бази. Деякі з них, безумовно, розглядали українізацію як тимчасове явище, яке буде скасоване після відновлення порядку. Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії.

Ні одне з цих пояснень та виправдань не здавалися задовільними і справедливими для керівництва Добровольчої армії та її прихильників у Києві. Білі лідери не відчували нічого крім презирства до так званого інтернаціоналізму великих землевласників та Протофісу, як і до германофільства. Ці дві тенденції, на думку Денікіна, були зрадою у чистому вигляді.³⁹ У колах Добровольчої армії цих реакціонерів-росіян не випадково називали “правими більшовиками”, маніпуляторами, які, на думку Денікіна, були “максималістами щодо їхньої класової мети і інтернаціоналістами у способі її досягнення”.⁴⁰ Таким чином, в очах прихильників білої ідеї всі прогетманські росіяни у Києві були зрадниками, через те, що вони підтримували ідею співробітництва з німцями та брали участь у становленні української державності.

З нижчезказаного стане цілком очевидним, що останнє розглядалося як значно вагоміша провина, ніж німецька орієнтація. Відомо, що Денікін визнавав можливим підтримувати добрі стосунки з донським козацтвом, незважаючи на його відкрите германофільство, лише тому, що козаки виступали непохитними захисниками територіальної єдності Росії. Слід зазначити, що саме отаман Донського козацтва Петро Краснов постачав Добровольчу армію на той час озброєнням і обладнанням, яке переправлялося німцями до Новочеркаська з України. З характерним сарказмом і літературною майстерністю, Краснов описав цю угоду в своїх спогадах так: “Це – я, донський отаман беру своїми брудними руками німецькі набої, обмиваю їх в ясних водах Тихого Дону і передаю їх чистенькими Добровольчій Армії”.⁴¹ Ніяка допомога такого роду від Скоропадського не могла бути прийнята Денікіним. У прокламації Добровольчої армії, яка згадувалася на початку статті під заголовком “Краткая записка истории взаимоотношений Доб-

ровольческой армии с Украиной”, підтвердження визнання української державності визначалося як головний бар’єр до будь-якого політичного або військового співробітництва: “Добровольча армія поставила перед собою завдання відновлення єдиної і неподільної Росії у межах її колишніх кордонів (за винятком етнографічної Польщі) через визволення Росії від більшовиків і через вільне об’єднання її роз’єднаних регіонів в одну державу. Таким чином, всі зусилля деяких людей і партій внести розбрат між росіянами або відокремити той чи інший регіон, розглядаються як зрада. Через це основне положення, Добровольчу армію не визнавав як законну владу в Малоросії уряд Гетьмана Скоропадського, який скористався підтримкою іноземної сили, ворожої Росії, для створення незалежної української держави”.⁴²

Тут слід звернути увагу на те, що гетьманський уряд насправді ніколи не виявляв ворожості до Добровольчої армії. Скоропадський, наприклад, вів досить доброзичливе, приватне листування з генералом Алексеевим в надії на встановлення хоча б напівофіційних контактів з Добровольчою армією.⁴³ Його уряд не перешкоджав діяльності неофіційного Білого бюро у Києві, яке очолював генерал Ломновський. Коли, протягом літа 1918 року, два офіцери Добровольчої армії, полковники Ряснянський та Лопуховський були затримані у Києві – останній звинувачувався у шпигунстві, – Денікін надіслав ноту до Скоропадського на їхній захист, але звісно без звернення до гетьмана як до голови держави. Скоропадський, звичайно ображений, не дав відповіді, але затриманих офіцерів незабаром звільнили.⁴⁴ Само собою зрозуміло, що в інтересах українського уряду було бути в добрих стосунках з усіма антибільшовицькими центрами, як то з Доном, Кубанню, і ця обставина відбилася у спробах встановити подібні зв’язки з добровольцями.

Спільні зусилля цих центрів стали невідкладною необхідністю, коли у жовтні стало зрозуміло, що Четверний союз програв війну. Під тиском подій гетьман організував неофіційну зустріч з представником київського Добровольчого центру, полковником Нейміроком. На цій зустрічі – першій і єдиній такого роду – гетьман почав розмову з вислову здивування, що, не зважаючи на безперечну готовність його уряду до встановлення контактів, навіть формальної відповіді від командування Добровольчої армії так і не поступило. Вважаючи, що насамперед орієнтація України

на Німеччину була причиною відчуженості Добровольчої армії, гетьман дав слово честі, що ніяка угода не зв'язувала його з Берліном і, що він твердо відмежувався від Австрії. Щодо українського питання гетьман запевнив: він бачить майбутнє України разом з Росією, але наголосивши: "Україна повинна увійти [в цей союз] як рівна з рівною на умовах федерації".⁴⁵ Далі він пояснював, що незалежність України у боротьбі проти більшовизму мала б підтримувати національний дух українців. До того ж, він сміливо заявив, що час Петербурга видавати накази минув. Наприкінці зустрічі гетьман знову повернувся до питання німецької орієнтації гетьманату і пояснив, що переворот здійснений німцями проти Ради у квітні 1918 року був спланований ним (гетьманом) ще раніше, що він сам робив подібну пропозицію союзникам, особисто говорив про цю справу з генералом Табуї.⁴⁶

Зрозуміло, що ця зустріч між представником Добровольчої армії і головою Української держави, не могла мати і не дала ніяких позитивних зрушень, через те, що позиція гетьмана у питанні суверенітету України і її рівноправного статусу в майбутній Росії, була неприйнятна для Добровольчої армії. Лише через місяць Особлива нарада виявила ознаки готовності встановити контакти з Києвом, це вже було після проголошення декларації від 14 листопада про федерацію і призначення нового про-російського кабінету. У першому офіційному листі до міністра іноземних справ України Георгія Афанасьєва голова Особливої наради генерал Драгомиров за наказом Денікіна заявив: "Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об'єданого фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному [мирному] Конгресі". Отже, Добровольча армія запропонувала три умови співробітництва: 1. Єдина Росія; 2. Боротьба з більшовиками; 3. Відданість угоді з союзниками і повна відмова від німецької орієнтації.⁴⁷

Співробітництво з українським урядом в даний момент стало можливим тому, що Добровольча армія розглядала події після 14 листопада у Києві (проголошення федерації, призначення росіян на високі урядові посади), як рішення гетьмана схвалити принцип єдиної і неподільної Росії. Через таке хибне розуміння своєї позиції Скоропадський проігнорував цю пропозицію Добровольчої

армії. Його указ про федерацію зовсім не означав готовності української державної влади підпорядкуватись Добровольчій армії або будь-якому іншому російському уряду на території колишньої імперії. Гетьман пропонував створити федерацію за допомогою узгоджених зусиль всіх урядів, що постали на руїнах імперії, на засадах рівності і паритету.

На тому етапі ідея федерації приймалася у Києві, навіть, російськими членами останнього уряду Гетьмана, включаючи і тих, хто не мав ніякого бажання бачити Україну автономною, не кажучи вже про незалежність, але хто розраховував використати Українську державу як основу для консервативної реставрації Росії. Якщо б вона була відновлена, то поступки національній меншості, навіть якщо це було визнання автономії, не мали б особливого значення. Російські монархісти в Києві, неважливо, чи вони були готові підтримати, чи тримались осторонь планів графа Келлера, не були готові визнати верховенство Денікіна, білого лідера, чия політика підтримувала ідею скликання Установчих Зборів, і який вперто противився підтримці монархічних лозунгів, хоча в його армії було багато промонархічно настроєних офіцерів. З іншого боку, для Денікіна та інших політичних лідерів білого руху будь-яка концесія неросійським державним утворенням розглядалася як небезпечний прецедент, здатний нанести непоправний удар по єдності майбутньої Росії.

Внаслідок цих розбіжностей, уряд Скоропадського замість відповіді на вимоги Добровольчої армії, розіслав 22 листопада звернення, із запрошенням до представників Дону, Кубані, Грузії і Добровольчої армії на конференцію в Київ для обговорення питання узгодженої боротьби проти більшовиків.⁴⁸ Голова Особливої наради генерал Драгоміров, погоджувався на зустріч лише на умовах сформульованих Денікіним. Зокрема зустріч мала відбутись не у Києві, а у Катеринодарі чи Симферополі, білі вимагали щоб грузинський уряд, через свою ворожість Добровольчій армії і Росії, був виключений і з складу учасників.⁴⁹

Уряд гетьмана залишив без уваги ці вимоги: згідно з власним планом він сповістив всі заздалегідь запрошені уряди, що конференція відбудеться 5 грудня у Києві. Але вона так і не була проведена, тому що місто було оточене щільним кільцем військ Директорії, а П.Скоропадський незабаром зрікся влади.

Зі зреченням Скоропадського, слабкі зв'язки між Києвом і Катеринодаром, що з'явилися у другій половині листопада, раптово розірвалися. Навряд чи вони могли перерости в союз, навіть якщо б гетьман подолав повстання Директорії. Від початку громадянської війни Денікін ставився до Скоропадського з підозрою, він добре пам'ятав, що гетьман роком раніше підтримував ідею українізації армії,⁵⁰ (тоді як Денікін був проти цього). У жовтні 1918 року, у конфіденційних переговорах гетьманці непохитно підтримували ідею федерації, в якій Україна повинна була стати рівноправним партнером Росії.⁵¹ Обмін нотами і співробітництво між Добровольчою армією та гетьманатом, очевидно, базувалися на припущенні керманічами Добровольчої армії, що Скоропадський втратив свій вплив у Києві після призначення кабінету Гербеля. В будь-якому разі це не означало зміни ставлення до гетьмана і його політичної мети.

Для Денікіна і його оточення, Скоропадський і українці в його уряді, являли так би мовити, *Gente Rutheni natione Rossici* двадцятого століття – тобто “етнічних українців і політичних росіян” освіта і досвід яких сприяли їхній відданості імперській Росії, але, чие традиційне виховання і національні почуття схилили їх до підтримки інтересів України кожного разу, коли з'являлась така можливість. Саме національний фактор більшою мірою, ніж відмінності у думках щодо економічного або соціального порядку або, навіть, у питанні німецької орієнтації, на давав реалізуватися спробам співробітництва між двома урядами.

Що стосується позиції Скоропадського, то він не був достатньо знайомий з нюансами національної політики російських лібералів, як і повністю обізнаний зі ступенем їхнього впливу на Алексеєва та Денікіна. Очевидно, тому гетьман не міг зрозуміти, чому його позиція щодо федерації – підтримана Антантою і деякими російськими консерваторами – також як і його бажання узгодити зусилля у антибільшовицькій боротьбі на засадах рівності, не були прийнятні для білих лідерів і для руху, який вони очолювали.

Правління Скоропадського виявило основну різницю у ставленні до національного питання між правими (монархістами) і лібералами (Добровольчою армією і Національним Центром). Обидві групи стояли на захисті Росії як великої сили. Праві, однак, бажали побачити відновлену Росію за допомогою Німеччини і, навіть, за допомогою новостворених національних урядів, якщо

це і означало деякі територіальні поступки або широку автономію. Консервативні кола були впевнені, що монархія повинна стати об'єднувачою силою у багатонаціональній Росії. Деякі з них, без сумніву, сподівалися, що, як тільки самодержавство буде відновлене, політичні права обіцяні національним урядам можна легко скасувати як невідповідні центру.

Ліберали, з іншого боку, були проти будь-яких поступок національностям і регіональним урядам, навіть, в найскладніші часи Добровольчої армії, перш за все через те, що такі концесії могли створити історичний прецедент і посилити позиції цих урядів на міжнародній арені. Лідери Добровольчої армії і Національного центру наполягали з самого початку – подібно Тимчасовому уряду у 1917 року – що вирішувати таке важливе питання, як майбутній державний устрій Росії, повинні лише Всеросійська Конституанта або Референдум. Насправді це передбачало передусім військову перемогу білої армії, повернення втрачених територій і відновлення колишньої могутності величезної імперії. Лише тоді б Росія була готова обговорювати статус її окремих частин. Таким чином, ліберали непохитно противилися ідеї “федерації знизу”, реставрації Російської держави через узгоджені зусилля всіх її складових, тому що таким чином регіони могли вибороти не лише культурні, але і, за допомогою Антанти, політичні права у ослабленого російського центру.

Шоковані тим, що Росія втратила свою силу, і одержимі захистом її державних інтересів, російські конституційні демократи взялися за реставрацією колишньої імперії у передвоєнних кордонах. Відновлення могутності Росії було неможливим без відновлення російського культурного верховенства у багатонаціональній державі. Російські ліберали невідступно дотримувалися цього принципу без будь-яких вагань або задніх думок, тому що вірили або переконували себе, що російська культурна гегемонія у ліберальній державі буде сприяти підвищенню рівня просвітництва і прогресу всієї імперії.

III. Білий рух і Директорія УНР

Протягом 1918 року Добровольча армія послідовно уникала офіційних контактів з урядами України. Ставлення до них було відверто негативним, не зважаючи на те, чи були вони консервативними чи соціалістичними, виступали за незалежність чи за фе-

дерацію. У той час, як білі сили на момент закінчення світової війни не мали достатньої сили для військового втручання в українські справи, то їхнє керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. Протягом періоду Центральної Ради вони немилосердно звинувачували українських лідерів як австро-німецьких агентів, які разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Згодом і Скоропадський разом з консервативними членами його уряду був зображений опортуністом, який зрадив Росію задля особистих амбіцій і класових інтересів. Директорія на початку свого існування була представлена як союзників більшовиків. Коли ж розгорнулася війна між більшовиками і Директорією, і коли уряд Української Народної Республіки недвозначно проголосив орієнтацію на Антанту, то цей аргумент був відкинутий, а натомість знову почалося підкреслювання безсилля і непевності українського політичного керівництва і армії.

Перспектива реальної допомоги Антанти після кінця світової війни сприяла появі оптимізму в рядах білого руху. Лідери Добровольчої армії були впевнені, що біла Росія має бути єдиним суб'єктом військової підтримки від Франції, Великобританії і Сполучених Штатів, колишніх союзників Росії у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення впливу Добровольчої армії на всю Україну буде лише питанням часу. Саме це оптимістичне чекання сприяло утворенню підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська, або, як говорили білі, "малоросійська" секція складалася з професорів Новоросійського університету (Одеса) І.Лінніченка і М.Ліапунова. Спеціаліст з аграрних справ професор, А.Білімович і крайній російський націоналіст з Києва О.Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С.Степанов і "експерт" в українських справах, колишній редактор "Києвлянина", в добу громадянської війни, голова секретної розвідувальної організації Добровольчої армії – "Азбука" – В. Шультгін, наглядали за роботою даної секції.⁵²

Від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції унітарного стану. Комісія недвозначно відкинула

федерацію, підкреслюючи, що її юридичні засади порушують принцип національної єдності Росії і могли створити небезпечні прецеденти і нездолані проблеми для майбутнього всеросійського керівництва.⁵³ Відмова від федерації на практиці означала заперечення всіх політичних вимог проголошених іншими народами. Найважче завдання, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, було узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними в політичній програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим, через невідкладну потребу допомоги від Франції, Великобританії, Сполучених Штатів щирих поборників демократії і лібералізму. Зручне розв'язання цієї дилеми було знайдено у заміні національної автономії регіональним самоуправлінням. Стаття 4 політичної програми Добровольчої армії передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування.⁵⁴ Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентровані сили в колишній багатонаціональній імперії. Одже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів “єдиної і неподільної” Росії.⁵⁵ Для України це означало, що етнічні кордони установлені Центральною Радою і гетьманатом мали бути стерті, а територія – розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську.⁵⁶

Весною 1919 року народи Північного Кавказу опинилися під владою білих. Стратегія, якої дотримувався ген. Денікін, змусила його перебазувати свою армію в напрямку Царицина і на північний захід – на Україну. Замість того, щоб зосередитися на північно-східному фронті, де добровольці могли з'єднатися з силами адмірала Колчака, який рухався в цей час з Сибіру до центру Росії, Денікін вирішив пересунути ядро Добровольчої армії на чолі з генералом Май-Маєвським на Україну.⁵⁷ Наприкінці літа 1919 року Добровольча армія просувалася в напрямку Києва.

Напередодні вступу до української столиці, два видатних кадети, голова управління освіти Особливої наради І.Малінін і відомий юрист, проф. Московського університету П.Новгородцев, були уповноважені скласти від імені Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: “Обращение главнокомандующего к

населенню Малоросії”.⁵⁸ На кінець серпня 1919 року воно з’явилося на шпальтах газет, що виходили на територіях захоплених білими. Головною метою Добровольчої армії, як проголошувалося у зверненні, була реставрація єдиної Росії, обов’язкова для збереження незалежності країни, для нормального функціонування і повноцінного розвитку її економіки. Вороги Росії, як пояснювалось у документі, бажають ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев’ять південних губерній і об’єднати їх в Українську державу. “Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишене до сьогодні”, – попереджалося у відозві. “Колишні ставленики німців – Петлюра і його сподвижники, заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують дотепер свою ганебну справу створення самостійної “Української держави” і боротьбу проти відродження Єдиної Росії”. Але цей зрадницький рух, скерований на розділ Росії, пояснювалось у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які “надихаються любов’ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови”. Російська мова оголошувалась державною, вживаною у всіх урядових установах і державних школах. Одночасно для бажаючих гарантувалось використання місцевої “малоросійської” мови в приватних школах, в установах регіонального самоврядування і місцевих судах. Була гарантована повна свобода преси. Тоді, як розподіл України на три окремі області не був згаданий, щирока децентралізація і заснування місцевих установ самоуправління були обіцяні.

Звернення адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що обмежені культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників.

Цікавим є те, що на час оприлюднення звернення більшовики все ще займали Київ, але вони у ньому згадуються лише мимохідь. Весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особливо її лідера Симона Петлюри. Це було обумовлене численними міркуваннями, а зокрема тим, що влітку 1919 року саме Армія УНР, а

не червоні становила найбільшу загрозу на шляху досягнення головної мети білих: єдиної і неподільної Росії. У той час, коли Добровольча армія підходила до Києва зі сходу, сили Директорії стрімко просувалися із заходу, звільняючи Правобережжя від більшовиків. Меморандум був оголошений саме тоді, коли дві армії мали зустрітися.

Ставка Збройних сил Півдня Росії у Катеринодарі, через широку мережу агентів, була забезпечена докладною інформацією щодо боєздатності армії Директорії, роботи українських дипломатів на Заході, настроїв в українському селі.⁵⁹ Згідно інформації від агентів, що перебували між українськими соціал-революціонерами, а ця партія найактивніше співпрацювала з селянами-повстанцями, на Україні діяло близько 250 000 партизан.⁶⁰ Хоч агенти не виявили прямого організаційного зв'язку між селянським повстанським рухом і Директорією, але його можливість не виключалась у зв'язку з прекрасно поставленою агітацією Директорії на селі. Як доказ можна використати один зі звітів, в якому підкреслюється висока організація пропаганди і агітації українців. У звіті попереджалося, що, коли мережа пропаганди Добровольчої армії незабаром не досягне села, то "українці стануть господарями у Києві".⁶¹ Чимале зростання сил Петлюри спостерігалось протягом літа-осені 1919 року. У цей час сили армії УНР, за даними розвідки Денікіна, становили від 45 000 до 120 000 чол.⁶²

Ця зростаюча могутність армії Петлюри дуже турбувала Денікіна, особливо тому, що в цей час він довідався, що білий рух всупереч його сподіванням не буде єдиним одержувачем допомоги від Антанти. Франція і Великобританія почали виявляти значний інтерес до Директорії. Тому в переговорах з представниками військових місій держав Антанти Денікін з усіх сил намагався занизити боєздатність армії УНР, змальовуючи її слабкою, ненадійною, ізольованою. Постійні твердження Денікіна про безсилля Петлюри змусили двох військових представників Великобританії, які відвідували Ставку Добровольчої армії, повідомити, що Денікін слабо інформований про військову силу Директорії. "Петлюра набагато сильніший, ніж він [Денікін] собі уявляє", підкреслювали англійські агенти.⁶³ Відповідно до французьких джерел інформації, Українська армія мала приблизно 55 000 регулярного війська.⁶⁴

Під враженням військових успіхів Директорії влітку 1919 року, Великобританія і Франція посилити свої зусилля в антибільшовицькій боротьбі. Для досягнення успіху вони вбачали необхідним виступити за встановлення дружніх стосунків між Денікіним і Петлюрою. По наказу Клеменсо фактичне виконання завдання “Про налагодження співпраці між Денікіним і Петлюрою”⁶⁵ було доручене генералу Філіпу Петену, французькому військовому представнику в Румунії. Завдяки його зусиллям представниками УНР і білих в Румунії була укладена тимчасова угода. Завдяки їй Добровольча армія змогла вільно увійти в Київ 31 серпня 1919 року, тоді як армія УНР вже володіла містом.⁶⁶

Не будучи обізнаний з реальною силою Української армії, Денікін, прородно, бажав уникнути ворожнечі з Петлюрою за таких критичних обставин для білого руху. У той же час він не збирався створювати постійний військовий альянс з Директорією, на що мали надію лідери Антанти. Незабаром після входження в українську столицю, директиви командуючого Збройними силами Півдня Росії до своїх польових командирів були такі ж непохитні в українському питанні, як і перед київським епізодом: “Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть або залишатись нейтральними і в цьому випадку негайно скласти зброю і розійтись по домівках: або – повинні приєднатися до нас, визнавши наші гасла одне з яких – широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконують цих умов, то їх слід вважати за таких ворогів, як і більшовики”.⁶⁷

Денікін продовжував стояти на цій безкомпромісній позиції щодо українців, незважаючи на тиск Франції і Великобританії, а також інших центрів білого руху, насамперед адмірала Колчака. Вінстон Черчіль, військовий міністр Великобританії, висловлюючи свою повагу до українського визвольного руху, звертався до Денікіна і закликав його “йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистичним тенденціям”⁶⁸, так само і Василь Маклаков, посол Тимчасового уряду у Франції, що неофіційно представляв інтереси Росії у Парижі в 1919 році, також наголошував, що слід уникати конфліктів з українцями.⁶⁹ Постійно зустрічаючи жорстке протистояння у цьому питанні, російський дипломат намагався вплинути на Денікіна через своїх політичних однодумців у ліберальному таборі, через праве крило партії ка-

детів, які були в добрих стосунках з політичними лідерами Добровольчої армії. На початку вересня 1919 року Маклаков надіслав особистий лист через посередництво Арнольда Марголіна, колишнього заступника міністра іноземних справ УНР, до Михайла Челнокова і Федора Родичева з проханням до цих двох надзвичайно впливових кадетів, щоб вони використали свій вплив на Денікіна, з тим, щоб він визнав принаймні деякі вимоги Директорії і пішов на відкриті переговори з Петлюрою.⁷⁰ В своїй відповіді Челноков інформував Маклакова, що союз з Петлюрою або з будь-яким іншим сепаратистським урядом немислимий. Досвід довів, впевнено заявив кадетський політик, що позиція Денікіна в національному питанні є єдино вірною. Зрештою, твердив він, більшовики змогли завдати поразки українцям (у лютому 1918 р.) “виключно через те, що вони підняли прапор “Великої Єдиної і Неподільної Росії”. Челноков далі твердо заявляв, що він і Родичев були впевнені в тому, що “Денікін під впливом Астрова, Федорова, Чебушева і Челіщева [всі члени партії кадетів] знайде спосіб надати хохлам право використовувати їхню мову, засновувати національні школи, театр, народні колективи і т.ін., тобто надати їм право на культурне самовизначення”.⁷¹

Однак образливі епітети були зарезервовані не лише для українців. Російський ліберал був не задоволений не тільки пропозиціями Маклакова щодо української проблеми, але також і вибором посередника в особі єврея Арнольда Марголіна, колишнього дипломата УНР, відомого в дореволюційній Росії юриста. Саме про нього Челноков писав: “Я особисто хочу порадити вам, що переговори повинні вестися особами, які щонайменше схожі на малоросів, а не петербурзькими юристами чи лікарями галичанами, або московськими чи то єврейськими крамарями, що захоплені лише здобуттям міністерських портфелів і автомобілів, і які зараз демонструють себе під виглядом “українців”.⁷²

На початку вересня, тиск на керівництво Добровольчої армії щодо співпраці з антибільшовицькими українськими силами посилювався з несподіваної сторони: від адмірала Колчака, якому за наполяганням Антанти Денікін номінально підлягав з червня 1919 року У телеграмі до Денікіна Колчак сповіщав, що він був обізнаний зі шкідливою природою сепаратистської діяльності Петлюри, але радив, що “в даний момент, коли мета нашої роботи сполучи-

ти всі елементи, здатні допомогти у боротьбі проти більшовиків, є бажаним встановити співробітництво на місцях, що ніяким чином не визначає наперед майбутню структуру Росії”.⁷³ Колчак пропонував прокласти демаркаційну лінію між зонами дій Добровольчої армії і сил Петлюри у відповідності до фактично контрольованих арміями територій. Отже, вимоги Петлюри до територій окупованих Добровольчою армією не повинні бути визнані, зазначав Колчак, але і добровольці не повинні намагатися зайняти міста, які знаходяться в руках Петлюри. Така політика, пояснював Колчак, повинна отримати підтримку Антанти, а разом з тим не порушить принцип єдності Росії.⁷⁴ Російський адмірал в Омську, так само як і посол Маклаков у далекому Парижі, був відмежований від зростаючого російського націоналізму, який все більше охоплював території, що відокремилися з розпадом імперії. І Колчаку, і Маклакову було важко зрозуміти упертість у національному питанні найближчого оточення Денікіна, особливо, коли військова стратегія сама собою диктувала співробітництво з українцями.

Ніяка кількість переконань і жодна спроба тиску не могла вплинути на Денікіна. У переговорах з емісарами Великобританії він продовжував наголошувати, що Великобританія і Франція повинні перестати надавати підтримку українцям і категорично заявити Петлюрі, що він більше ніколи не отримає від них допомогу.⁷⁵ Український лідер, як твердив Денікін, це шовініст і безпринципний опортуніст, з румунською підтримкою, німецькими грошима і ореолом важливості, що з'явився лише завдяки французькому визнанню, зібрав в одному куті України щось трохи більше, ніж натопт. Денікін вимагав, що заради миру в Європі рух Петлюри ні в якому разі не повинен підтримуватися чи заохочуватися.⁷⁶

Але у своїй відповіді як до Колчака, так і до Маклакова, Денікін, однак, не намагався зганьбити або звести наклеп на Петлюру. Він не ставив наголосів ні на “безсиллі”, ні на “опортунізмі” українського руху. Його пояснення небажання союзу з Петлюрою було чітким і ясними: “Щодо співробітництва з українцями, ніякої угоди з нашого боку з ними не може бути. Визнати Петлюру і піти на співробітництво з ним означало б визнати розподіл Росії”.⁷⁷

Як було вказано вище, найнижча цифра чисельності загонів Директорії, за донесеннями розвідки Добровольчої армії, складала 45 000. Разом з новою інформацією щодо прямих зв'язків між Дирек-

торією і селянськими повстаннями, які відбувалися восени 1919 року⁷⁸, це зробило українців силою, з якою слід було рахуватися. Але Денікін не надто переймався цією зростаючою загрозою з України, значною мірою через те, що був вже впевнений, що зусилля його агентів ослабити Українську Армію зсередини шляхом відлучення від неї Української Галицької Армії увінчаються успіхом.⁷⁹

Всі донесення білої розвідки, байдуже як вони змальовували боездатність українців, звертали увагу на дисципліну і відмінну підготовку частин УГА. Між тим, підкреслювалася наявність серйозного внутрішнього тертя між двома частинами української армії, яке корінилося у підозрах галичан, що Петлюра може пожертвувати їхньою батьківщиною – Східною Галичиною задля угоди з Польщею. На вересень 1919 року чуток навколо такого союзу ставало все більше⁸⁰, саме в цей момент Денікін і вирішив відлучити Петлюру без його найкращих вояків. Накази встановлювати “дружні стосунки з галичанами з метою відокремити їх від Петлюри”⁸¹ були направлені відразу до польових командирів Добровольчої армії в Україні. Цей непередбачений крок був зроблений лише після тривалих роздумів в ставці Збройних Сил Півдня Росії, де галичан завжди розглядали як закоренілих русофобів. Тому угоду з галичанами, незважаючи на її користь з військової точки зору, у білій армії сприйняли з емоційним роздратуванням політично небезпечною. Василь Шультґін намагався використати весь свій вплив, щоб запобігти цій угоді, і коли її було укладено, він побачив в цьому договорі підступний “німецький план, спрямований на загострення стосунків між Росією і Польщею”.⁸² Подібні побоювання були висловлені і генералом Геруа, представником білих у Бухаресті, який попереджав Денікіна, що союз з галичанами може серйозно загострити стосунки білого руху з Польщею.⁸³

Навіть якщо спочатку Денікін і розглядав ці попередження серйозно, та одразу, як тільки новина про фактичне перемир'я між Польщею і більшовиками досягла Катеринодара на початку листопада 1919 року⁸⁴, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії наказав, щоб угода з УГА була укладена якнайшвидше.

Від галичан Денікін не вимагав ні прийняття гасла Добровольчої армії про неподільну Росію, ні входження до складу його армії, тобто тих вимог, які категорично ставилися Директорії. Відповідно до угоди, укладеної у листопаді 1919 року, УГА визнавала Денікіна головнокомандуючим, але мала власну автономію, на чолі з диктатором ЗУНР, Євгеном Петрушевичем, зберігала право направляти і контролювати внутрішнє своє життя. Політичні відносини між урядом Галичини і Добровольчою армією, також як і доля Східної Галичини, мали бути вирішені в близькому майбутньому шляхом переговорів. УГА була надана гарантія, що її не будуть використовувати проти військ Петлюри.⁸⁵

Угода з УГА найбільше була вигідна для Денікіна з військового боку. Без галичан Петлюра ледве міг витримати напади як більшовиків, так і добровольців, але ця угода жодним чином не вплинула на головні засади білого руху. Галичани, хоча і воювали за спільну з Петлюрою мету – незалежну Україну, але представляли іншу політичну категорію, відмінну від решти Української Армії. Східна Галичина, населена українцями, ніколи не була частиною Російської імперії. Хоча Росія і мала на меті анексію цієї території, та все ж таки Добровольча армія прагнула головним чином реставрації територіальної єдності Росії в традиційних межах. Тимчасове визнання уряду ЗУНР на чолі з Петрушевичем і військовий союз з УГА не порушували принцип територіальної цілісності Росії.

Лідери Директорії зазначали, що дезертирство УГА відбулося саме в той час, коли відповідно до плану дій Генерального штабу, українські вояки мали добрий шанс оточити і знищити Добровольчу армію.⁸⁶ Після відходу галичан українська армія ніколи повністю не відновилася. Незабаром Генеральний штаб армії УНР змушений був видати наказ про закриття регулярного фронту і створити загін для повстанських дій в тилу Денікіна на чолі з ген. М.Омельяновичем-Павленком. На початку грудня Петлюра виїхав до Варшави, де з кінця літа 1919 року готувався ґрунт для угоди з Пiлсудським.

На середину осені, ще до сепаратної угоди УГА, Петлюра був категорично проти будь-яких форм замирення з білими. По-перше, український лідер знав, що звірства, які чинилися білими проти українців в Одесі і Києві, настільки обурили українців, що

“тепер вони навіть і чути не хочуть про угоду з москалями”⁸⁷. а, по-друге, українські соціал-революціонери, найбільша за чисельністю партія в Україні, загрожували об'єднатися з більшовиками, якщо буде укладена угода з Денікіним.⁸⁸

28 жовтня, у листі до Жана Пелісіє, відомого французького журналіста і свого особистого друга, голова Директорії апелював до французів з метою схилити їхній уряд до підтримки українського руху, привернути увагу до того факту, що генерал Денікін, замість того, щоб воювати з більшовиками, повернув проти українців артилерію і гвинтівки, які він отримав від Антанти. Добровольча армія зазначав Петлюра, використовує ті ж методи терору, що і більшовики щодо українців, і тим самим вона грає на руку більшовикам.⁸⁹

На той час Франція відмовилася від інтервенції в Росію і вирішила зосередитися на допомозі Польщі та іншим регіонам на західних кордонах Росії “для того, щоб зупинити російську повінь і стримати Німеччину”.⁹⁰ Прем'єр-міністр Великобританії Лойд Джордж також виступив за припинення допомоги білій армії. Він відверто почав сумніватися чи дійсно “єдина і неподільна” Росія, якої так прагнули білі, була в інтересах його країни.⁹¹ У приватних бесідах він визнавав, що був за розчленування Росії і визнання держав, що входили до її складу.⁹²

Небезпека припинення допомоги від Антанти і можливість польсько-українського союзу який з'явився на російському горизонті, був важким ударом для білого руху. Перебуваючи під постійними атаками більшовиків на Лівобережній Україні і на Східній Волині, несучи великі втрати від нападів селянських повстанських загонів і партизан Омеляновича-Павленко у тилу, добровольці були змушені відступати у напрямі до їхньої чорноморської бази у Новоросійську взимку 1919–1920 років.

Денікін згодом визнавав, що Добровольча армія вчинила багато грубих помилок в Україні через своїх ставлеників-адміністраторів, у яких викликали підозріння навіть найменші невинні прояви українства. Між тим він доводив, що загальний напрям політики білих щодо національного руху, а також їхні головні принципи були вірними. Він вважав безглуздим, що російська мова могла бути визнана іноземною у Києві, або в будь-якому іншому регіоні Російської імперії. Українські школи і культурні установи Денікін

розглядав як ворожі політичні інструменти, зброю спрямовану проти Росії і, таким чином, виступав за законну їх ліквідацію. Він знав, що не має значення наскільки широко буде проголошена свобода культурного самовизначення, адже це мало що змінить в Україні, через те, що культурне самовизначення не зможе задовольнити українських самостійників, в той час як федералісти, на його думку, були слабкими і не мали впливу.⁹³

Чого Денікін не зміг визнати, в його спробі виправдати жорстку лінію Добровольчої армії у національному питанні, так це те, що білий рух чинив такий же рішучий опір федерації як і ідеї незалежності.

Опозиція до ідеї федерації яскраво висвітилась у відмові Денікіна від угоди з Директорією або з будь-яким іншим урядом. З численних звітів російських послів і агентів з європейських столиць, з запевнень емісарів Антанти з ставки Збройних сил Півдня Росії Денікін знав, що коли союзники Росії підтримували ідеї автономії для національних меншин, то в той же час вони були проти поділу імперії. Він був впевнений, що зусилля українських самостійників були марними без визнання їх Антантою та її військової допомоги. Союз з Директорією особливо через посередництво Антанти міг би суттєво збільшити кількість прихильників федерації серед українців. Якщо б така угода була укладена, то звичайно, що Україна отримала б спеціальний статус в складі Російської федерації, враховуючи її заслуги у антибільшовицькій боротьбі, але вимога України щодо її незалежності була б відкинута. При таких обставинах федералісти мали всі шанси на успіх, якби вони були підтримані білим рухом.

Для Денікіна і кадетів з Особливої наради, які були головними укладачами національної програми білого руху, федерація, особливо "федерація знизу", за якою кожна складова частина Росії повинна була бути сполучена з центром на засадах рівності, означала перший крок до дезінтеграції Росії. Право кожної національності на вільний культурний розвиток при ліберальному уряді в центрі, рано чи пізно привело б до заміни домінуючої російської культури місцевими культурами, і, таким чином, підірвало б підвалини єдності країни. Це привело б до появи місцевої інтелігенції, яка не була б задоволена лише культурними правами. Саме тому біле керівництво так запекло критикува-

ло всіх, хто прилучався до піднесення української освіти і культури, навіть тих, хто протягом періоду гетьманату не визначилися щодо державного статусу України. У одній з статей “Великої Росії”, наприклад, стверджувалось, що українські культурні установи, зокрема, Українська Академія Наук, були засновані “через те, що українці дуже добре розуміли, що якщо у малоросійського народу у складі єдиної російської нації, буде власна культура, то це підготує засади для інших вимог, включаючи і вимогу державної незалежності”.⁹⁴

Денікін і його політичні радники зустрілися лицем до лица з тією ж дилемою, яка спіткала російських лібералів перед і протягом революції і яка продовжує їх непокоїти вже в наші дні, після падіння радянського режиму: бажання створити демократичну і в той же час об'єднану Росію. Білі генерали розглядали захист єдності Росії як святий обов'язок, закріплений військовою присягою, яку вони склали перед революцією. Російські ліберали сприймали це як вагому причину для боротьби в ім'я прогресу. Їхня емоційна прив'язаність до величі Росії – почуття, з яким багато людей стали обізнаними лише протягом революції і громадянської війни, – зробила їх твердими і рішучими в своїй відмові укласти угоду з національними меншинами, навіть коли обставини і здоровий глузд вказували на необхідність співпраці. Щойно пробуджений в огні та бурі революції націоналізм російських лібералів викував з них найбільш послідовних і запальних учасників кампанії боротьби за неподільну Росію.

До кінця командування Денікіна білий рух залишався насамперед поборником єдності Росії. У одній і з своїх останніх інструкцій Особливій нараді в кінці 1919 року Денікін знову зазначив, що відновлення “єдиної і неділимої” Росії було головним завданням Добровольчої Армії⁹⁵. Лише за наступника Денікіна – генерала Врангеля політичне і військове керівництво Добровольчою армією було цілком змінене, і монархісти зі “старої школи державних діячів”, які “не були готові зв'язати свою долю з революцією”, посіли місце лібералів денікінської Особливої наради⁹⁶, боротьба з більшовизмом стала головною метою білого руху. Після цієї зміни стала бажаною і формула федерації, схвалена булимми принаймні теоретично. Але на той час було вже занадто

пізно говорити про будь-яке плідне співробітництво. Профедералістичні течії серед національних меншостей з часом практично перестали існувати.

¹ Національна проблема жваво обговорювалася напередодні Першої світової війни на сторінках ліберального журналу "Русская мысль". Див.: В.И.Жаботинский, Письма о национальностях и областях: Еврейство и его настроения // Русская мысль 1911г., январь; Українець [Богдан Кистяковский] К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Там же, 1911 г., апрель. Струве П.Б. Что такое Россия // Там же, 1911 г., январь; Его же. Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинству// Там же. – 1912г., январь. Більш докладно про Струве див.: R.Pipes. Struve: Liberal on the Right Cambridge: Harvard University Press, 1980.

² Miliukov Poul. N. The Russian Revolution. Vol.1. – The Revolution Divided: Spring 1917. (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1978. – P. 110,123.

³ Ibid. – P. 125.

⁴ Цит. за: Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т.1. К.–Відень, 1921. – С. 97.

⁵ Miliukov P. Op. cit. – P. 125.

⁶ Більш повний огляд подій між березнем і листопадом 1917 див.: Стойко Володимир. Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий Уряд // "The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution, Taras Hunchack ed. (Harvard University Press, 1977). – С. 33–60; а також: R. Pipes, The Formation of the Soviet Union Cambridge: Harvard University Press, 1964;Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., "Заповіт", 1997. – С. 107–195; Затока О.Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С. 44–52; Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 6. – С. 43–54.

⁷ Див.: Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. Частина третя. – Варшава, 1934. – С. 339. – С. 339–344.

⁸ Miliukov P. Op. cit. – P. 125.

⁹ Грушевський М. Велика хвиля. – Нова Рада – 1917. – 25 берез.

¹⁰ Грушевський М. Там само.

¹¹ Browder R.P. and Kerensky A.F. (eds.) The Russian Provisional Government, 1917: Documents. Vol.1. – Stanford: Stanford University Press, 1961. – P. 374; В.Винниченко, Відродження нації, Том I. (Київ–Відень: Видавництво Дзвін, 1920). – С. 157. Матеріали роботи комісії див.: Из истории националь-

ной політики Временного Правительства // Красных архив, Т. XXX. Москва, Гос. Изд., 1928. – С. 49–55.

12 Манилов В. 1917 год на Киевщине: хроника событий. Киев. Гос. Изд. Украины. 1928. – С. 99.

13 Browder R.P. end Kerensky A.F. Op. cit. – Vol.1. – P. 379–380; Саме ця заборона дала Леніну можливість розпочати газетний напад на військового міністра Тимчасового уряду, запитуючи у “Правде” 15 червня 1917 р. “чи таке ставлення до пригноблених націй сумісне з, хоча б найменшими проявами демократії, не кажучи вже про соціалізм”.

14 Універсал декларував і непохитне право України на автономію і закликав українців самим керувати своїм життям. Згідно цій резолюції, Універсал закликав до проведення виборів до Українських Установчих Зборів. (Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 89; Browder R.P. end Kerensky A.F. Op. cit. Vol.1. –P. 383.

15 Красный архив. – Т. XXX. – С. 55.

16 Речь. – 1917. – 14 июня.

17 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.1. – Доба Центральної Ради. – Вид. 2-ге. – Нью-Йорк, “Булава”, 1954. – С. 110. Всеросійський з’їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депу татів рекомендував Тимчасовому Уряду “війти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового краєвого органу та для установлення її переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу”.

18 Церетели И. Воспоминания о февральской революции. В 2-х т. Т. II Париж, Mouton et Co., 1963. – С. 133.

19 Там само. – С.130. На Всеросійському з’їзді робітничих і солдатських депутатів, більшовики запропонували засудити “контрреволюційну і ганебно антидемократичну політику Тимчасового правительства у відношенні до українців: (Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 110.

20 Milukov P. – Op. cit. – P. 231; Дорошенко. – Том I. – С. 110. З огляду на події сучасної історії (у випадку з Чечнею) це не був останній випадок, коли російські ліберали наполягали на застосуванні таких заходів!

21 Нольде Б. у газ. “Речь” 20 липня н.ст., 1917 р. цит. за: П.Христюк Вказ. праця. – Т.1. – С. 97.

22 Винниченко В. Вказ. праця. – Т.ІІ. – С. 48–49.

23 Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 139.

24 Browder R.P. end Kerensky A.F. – Op. cit. – Vol. III. – P. 1459–1460.

25 Манилов В. Указ. соч. – С. 287–288; Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 255–256.

26 Browder R.P. end Kerensky O.F. – Vol.1. – P. 491; Манилов В. Указ соч. – С. 298.

27 Pipes Richard. The Three "Whys" of the Russian Revolution. – New York: Vintage Books, 1997. – P. 71.

28 Щодо ролі кадетів у білому русі див.: Anna Procyk. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.

29 Докладний опис подій цього періоду див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Головний редактор Ярослав Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 77; Деникин А.И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. Париж–Берлин, 1921–1926, особливо корисні у цьому зв'язку т. 1–2.

30 William G Rosenberg. Liberal in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921. Princeton: Princeton University Press, 1974. – P.202–204, 21, 217–218; Моргуліс М.С. Год интервенции. В 2-х т. Берлин, 1923. – Т.1. – С. 170.

31 Денікін А.И. Указ. Соч. – Т.5. – С. 356; Шавельский Георгий. Воспоминания. – С. 422–434. Бахметьевский архив Колумбийского университета.

32 Lehovich Dimitry. White against RED: The Life of General Anton Denikin. – New York: W.W.Norton, 1974). Це найбільш повна біографія Денікіна. Про його юнацькі роки. Див.: С. 21–32.

33 Скоропадський Павло. Вказ. праця. – С. 57.

34 Бахметьевський архів Колумбійського університету: Особистий архів П.Н.Мілюкова. Ф. 1.6.6.1.– Спр. 25. Мельгунов С.П. Гражданская война в освещении П.М.Мілюкова. Париж, 1929. – С. 33–34.

35 Протоколи та резолюції партії кадетів знаходяться у Бахметьевському архіві: Особистий архів П.Н.Мілюкова. – Ф.1.6.6.1. – Спр.29. "Зрада" київських кадетів, як це розуміли їх російські однопартійці, змусила Василя Степанова написати емоційний лист, в якому він різко зазначив, що тільки переслідування його колег в ті часи у Москві більшовиками, зменшує до деякої міри сором за поведінку більшості київських кадетів, "змиває той бруд яким облили нас кияни, кинувшись вниз головою у помийну яму германофільства". (Деникин А.И.Указ. соч. – Т.3. – С. 34).

36 Архів Гуверівського інституту Стенфордського університету: Військовий архів Врангеля. Спр. 129. – Резолюції Національного центру 30 жовтня 1918 р.

37 Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 187.

38 Маргуліс М.С. – Указ. соч. – Т.1. – С. 13–15; Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А.Алексеев. М.–Л., 1930. – С. 39; Деникин А.И. Указ. соч.– Т.4. – С. 184–186.

39 Див.: Деникин А.И. Указ. соч.– Т.4. – С. 183.

40 Там само. – Т.3. – С. 34.

41 Краснов П.Н. Великое войско Донское//Архив Русской Революции. – Т.5. – Берлин, 1922. – С. 207.

42 Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой Армии с

Украинной. – Ростов, 1919. – С. 3.

⁴³ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 238.

⁴⁴ Милюков П. Дневник, 23 червня, 1918. – С.31; Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 206.

⁴⁵ Там само.– Т.3. – С. 36.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Краткая записка... – С. 7–8.

⁴⁸ Там само. – С. 11–12; Деникин А.И. Указ.соч. – Т.4. – С. 192–193.

⁴⁹ Там само. – С.193.

⁵⁰ Скоропадський П. – Вказ. праця. – С. 72; Деникин А. Указ. соч.– Т.1. – Ч.2.

⁵¹ Денікін знав, що тільки за тиждень до проголошення федерації гетьман рекомендував Раді Міністрів: “у всіх відносинах, як з нашими найближчими сусідами так і всіма іншими державами світу, ми стоїмо і будемо стояти непорушно на ґрунті самостійності і суверенності Української держави”. (Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 192).

⁵² Военные Архивы Врангеля. – Дело 130; Азбука сообщает. Одесса. 14 февраля, Посольство России в Париже. Серия В, Фонд 20, Украина; Отчет о собрании, 10 января, 1919; ДеникинА. Указ. соч. – Т.4. – С. 217 и Т.5. – С. 139; Кни Д., Деникинщина. – Ленинград, “Прибой”, 1927.– С.240.

⁵³ Деникин. А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 138.

⁵⁴ Там само. – Т. 4. – С. 215–216.

⁵⁵ Там само. – Т.5. – С. 141.

⁵⁶ Там само. – Т.5. – С. 140.

⁵⁷ Військова стратегія та тактика Денікіна навесні і літом 1919 р. детально змальовані в його “Очерках”. – Т.5. – С. 72–84, 104–137. Щодо критики стратегії Денікіна див. Wrangel P.N. Always with Honor. – New-York: Speller, 1957. – P. 70–99.

⁵⁸ Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 142–143; “К населению Малороссии”, Великая Россия, 15 (28) авг. 1919 г.

⁵⁹ Військовий архів Врангеля. – Спр. 131, 145, 148, 151, 166. – Повідомлення розвідки.

⁶⁰ Там само.– Спр.148. – Повідомлення з Румунії про Українську Повстанську Армію.

⁶¹ Там само. – Спр.145.– Повідомлення розвідки, весна 1919.

⁶² Там само. – Спр. 148. Матеріальне та моральне становище Української армії. літо 1919; Повідомлення розвідки, 14 вересня, 1919р., Харків; Політичні течії в Малоросії, 14 вересня, 1919.– Спр.145. – Повідомлення розвідки, 15 листопада, 1919.

⁶³ Там само. – Спр. 148. – Секретний звіт розвідки Великобританії, перехоплений росіянами в Константинополі. G.H.Q. Генеральний Штаб, “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”.

-
- 64 Там само. – Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня, 1919.
- 65 Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 255.
- 66 Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Т. II – Мюнхен: Прометей, 1951. – С. 67–68. Повідомлення розвідки від лейтенанта Рашевського. Військовий Архів Врангеля. – Спр. 183; Докладніше про ці події див. Аша Прошук. Russian Nationalism and Ukraine... – Р. 128–130.
- 67 Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 257.
- 68 Архів інституту Гувера. Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97. Україна. Телеграма Татіщева до Герса в Рим 29 серпня 1919 р.; Деникина А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 255.
- 69 Лист Маклакова (Париж) до Нератова (Денікін), 3 вересня 1919; Лист Маклакова (Париж) до Колчака (Омськ), 8 вересня 1919. – Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97. – Україна.
- 70 Лист М. В. Челнокова до В. А. Маклакова (Париж), 17 вересня 1919. – Російське Посольство у Парижі. – Серія В. – Фонд 20. – Україна.
- 71 Там само.
- 72 Там само.
- 73 Лист Сукіна (Омськ) до Міністра (Рим), 3 вересня 1919. Архіви Герса. – Фонд 40. – Спр. 97. – Україна.
- 74 Там само.
- 75 Секретний звіт Британської розвідки перехоплений росіянами в Константинополі, С. Н. Q. Генеральний Штаб. “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”. – Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148.
- 76 Там само.
- 77 Лист Нератова (Денікін) до Міністра (Герс), 18 вересня 1919. Архіви Герса. – Фонд 40. – Спр. 97, Україна.
- 78 Політичні течії в Малоросії, 10 вересня 1919. – Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148; Звіт про рух Махно, 31 жовтня 1919. – Там само. – Спр. 166.
- 79 Матеріальний та моральний стан Української Армії, літо 1919. – Воєнні Архіви Врангеля. – Спр. 148.
- 80 Військові Архіви Врангеля. – Спр. 158. Повідомлення з Варшави (Долгов), 14 вересня 1919; Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97, Україна. Лист Маклакова (Париж) – Бахметьєву (Вашингтон), 30 серпня 1919. Маклаков отримав новину про загрозовий альянс Петлюри з Польщею від галичан, членів Української Делегації ЗУНР в Парижі.
- 81 Деникин А. И. Указ. соч. – Т. 5. – С. 257. Спершу наказ був виданий 21 серпня 1919 р.. Декілька інших з’явилися на початку вересня.
- 82 Великая Россия. – 2(15) нояб. 1919.
- 83 Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148. Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.

⁸⁴ Див. Piotr Wandycz. *Secret Soviet. – Polish Peace Talks in 1919* // *Slavic Review*, XXIV, № 3 (september 1965). – P.425–449.

⁸⁵ Текст угоди див. Осип Левицький. *Військовий договір української галицької армії з добармією ген. Денікіна, Українська галицька армія.*–Вінніпег: Дмитро Микитюк, 1958. – С. 484–514; Лозинський М. *Галичина в роках 1918–1920.* – Відень: 1922. – С. 198–200.

⁸⁶ Лотоцький О. *Симон Петлюра як політик і державний муж.* – Варшава: Накладом Комітету Для Вшанування Х Річниці Смерті Симона Петлюри, 1936. – С. 23.

⁸⁷ Повідомлення з Парижа, 18 жовтня 1919. Там само, спр. 148. Навіть незначні ознаки культурних справ, які обіцяв українцям Денікін у серпні 1919 р., були цілком знехтувані адміністрацією Добровольчої армії в Україні. Для них найменший прояв національної свідомості розглядався як вираз “української змови”. Перебування Денікіна на Україні було позначено хвилею білого терору. Тисячі людей, перш за все українська інтелігенція були ув'язнені, страчені або закатовані. У одній Одесі 3 000 чоловік були розстріляні, а в Катеринославі і Харкові шибениці були встановлені на головних площах, на яких тіла страчених жертв висіли протягом кількох днів для навіювання страху на жителів. (Українська РСР в період громадянської війни, 1917–1920 рр. В 3-х т.– Т.ІІ.– Київ, Видавництво Політичної Літератури України, 1968.– С. 343–344; Д.Н.Кін.– С. 241.

⁸⁸ Там само. – Спр. 172. Повідомлення з Парижа, 4 листопада 1919. Агент Добровольчої армії Штабс-капітан Маринович мав доступ до особистої кореспонденції між Петлюрою і українськими дипломатами. Маринович направляв докладні звіти про військові і політичні наміри Петлюри до Головного управління Добровольчої армії.

⁸⁹ Петлюра С. *Статті, листи, документи.* Нью-Йорк: Українська Академія Мистецтва і Науки в США, 1956. – С. 236–238.

⁹⁰ E.L.Woodward et al. Eds. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939.*– London: H.M. Stationery Office, 1949. – Т.ІІ. – P. 744–745.

⁹¹ Великобританія, Парламентські Дебати. Серія 5, Палата Громад, Т. СХХІ.–С. 721–724; Деникин А. *Указ. соч.* – Т.5. – С. 171.

⁹² Див.: George A. Brinkley. *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917–1921.* – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1966. – P. 220.

⁹³ Деникин А. *Указ. соч.* – Т.5. – С.144.

⁹⁴ Великая Россия. – 1919. – 17(30) сент.

⁹⁵ Деникин А. *Указ. соч.* – Т.5. – С. 280–281.

⁹⁶ Wrangel P. *Always with Honor...* – P. 272.

*Іван Хміль
Ігор Кутаїшев*

НАРОСТАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЕКСТРЕМІЗМУ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

На 1917 р. земельне питання в Україні набуло особливої гостроти. Із 44,1 млн. десятин земельної площі 36,7% становила власність поміщицьких, удільних, казенних, монастирських і церковних господарств. Решта її розподілялася між більш ніж 4 млн. селянських дворів. У середньому, на одне велике приватновласницьке господарство припадало 476 десятин землі, на одне селянське – 6,6 десятин. Співвідношення у володінні живим реманентом такою було відчутним. Одне поміщицьке господарство мало у своєму розпорядженні 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, одне селянське – відповідно 1,2 і 1,5 голови.

Певні зрушення відбулися і в середовищі самого селянства, яке дедалі помітно диференціювалося, з 4223668 селянських дворів 2431147 або 57,6 процента належало до бідних селян, у розпорядженні яких знаходилося всього 11,5% земельного фонду; 1273052 або 30,1% – середніх – 22,2% землі; 519439 або 12,3% – заможних селян – 29,6% земельної площі.¹ Одне пересічне господарство заможного селянства мало 25,4 десятин (надільної і купленої землі), одне бідняцьке – 2,2 десятин.

Загалом в Україні поміщикам, капіталістам, державі, уділам, монастирям і церквам належало 16,2 млн. десятин, заможному селянству 13 млн., середньому – 9,8 млн., бідності – 5,1 млн. десятин.² Оренда 3 млн. десятин землі збільшувала землекористування заможного селянства на 8,2%.

Виходячи з цього земельне питання в Україні, де селянство налічувало 80–85% населення, стало альфою і омегою аграрної революції. Шляхи вирішення його пропонували різні партії, організації й інституції. Як відомо, протягом 1917–1920 рр., до встановлення на теренах Східної або Великої України панування більшовицького режиму послідовно змінилося кілька форм державності: Тимчасовий уряд, Центральна рада, гетьманщина, Директорія, денікінщина тощо. Кожна з них в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, виробляла власну аграрну (селянську –

Авт.) й робітничу стратегію, але так і не знайшла порозуміння з своїм народом.

Отже, аграрне питання у 1917 р. було одним з основних і стало об'єктом напруженої політичної і міжпартійної боротьби за селянські маси. Говорячи про структуру аграрних відносин, необхідно виходити з того, що селянство незважаючи на темноту, поголовну неграмотність і забитість, як це зазначають дослідники аграрної проблематики, інтуїтивно відчувало соціальну несправедливість у розподілі національних багатств і вимагало їх перерозподілу. Разом з тим жодна з політичних сил, рухів, партій, що брали участь у національно-визвольних змаганнях 1917 р., не змогла виробити конструктивної програми кардинального вирішення такого болючого для селянства питання, як земельне. З цього приводу газета "Нова Рада" 25 травня 1917 року у передовій статті "Земельна справа та партії" писала: "В справі з землею робиться таке, що не може ніяк ні допомогти розв'язанню цієї справи, ні внести якийсь спокій і розвагу в громадські відносини. Між тим жодна партія не ставить прямо питання про вихід з цього становища. Виступи їх представників на з'їздах, мітингах, у пресі, тощо можна розбити на дві групи чи категорії: програмні домагання та мітингові лозунги, які зводяться, практично, до демагогічних обіцянок. Зараз очевидно, що "селянство з тою площею землі, яка в нього лишилася, далі прожити не може і не зможе навіть при підвищеній та поліпшеній господарській культурі. Гасло "Земля трудовому народові!" – виходить з самих глибин трудових мас та суті економічних відносин. Але коли протягом трьох останніх місяців чуємо лише вигуки й вигуки про землю, без конкретних пропозицій – це може завести нас у глухий кут". Автор передовиці закликав політичні партії "скоріше сконструювати у своїх програмах план рішення земельної справи", а інтелігенцію, як культурний елемент держави, "поводиря мас" повсюди роз'яснити селянству "які бувають, які є на світі та які можливі способи земельної реформи". Інакше ситуацію використають анархістські і екстремістські сили і, в першу чергу, більшовики й інші партії крайньо лівого, радикального спрямування.

Найбільше селянству імпонувала есерівська програма соціалізації землі і зрівняльний розподіл її серед працюючих мас за трудовою чи споживчою нормами. Однак есери, а потім і їх ос-

новні конкуренти – більшовики, переслідуючи свої вузькопартійні інтереси, не тільки не виробили стабільної аграрної програми, адекватної суспільним й економічним потребам часу, але й не віднайшли того єдиного стержня, навколо якого можна було консолидувати й об'єднати селянство, а відтак суттєво зміцнити свій вплив серед нього. Тому селянство жило своїм суперечливим і вкрай нестабільним життям, вістря якого було спрямоване на бажання селян негайно оволодіти поміщицькими землями. Партійні чвари позбавили можливості провідних партій очолити селянську боротьбу за землю, навпаки, вони йшли в розріз з нею. В силу цього аграрне питання стояло в епіцентрі соціальних катаклізмів, амбіційних устремлень різновекторних політичних сил, громадських об'єднань та інших інституцій.

У черзі нагальних проблем Лютнева революція не вирішила питання про долю великого приватновласницького землеволодіння. “Гігантське землеволодіння кріпосників – поміщиків, – писав В.Ленін, – не ліквідоване.³ Вже в Маніфесті Тимчасового уряду від 17 березня 1917 року жодного слова не говорилося ні про восьмигодинний робочий день та інші поліпшення економічного становища робітників, ні про землю для селян, про передачу їм без викупу всіх приватновласницьких земель.⁴ Селянство на свій власний страх і розсуд взялося за його вирішення, причому аграрний рух з перших днів набув яскраво вираженого антипоміщицького характеру, хоча місцями він гостро зачіпав також інтереси верхівки заможного селянства, так званої сільської буржуазії. Форми селянських виступів мали різноманітний характер, проте спочатку вони зводилися до порівняно мирних акцій. Серед них: потрава посівів, молодих лісових насаджень, лук і пасовиськ шляхом випасу на них худоби, вирубка будівельного й дров'яного лісу, обмеження прав поміщиків шляхом заборони власникам рубання й продажу лісу, землі, худоби, реманенту, взяття земель на облік, обкладання податками, вимоги перерозподілу орендних земель, здача в оренду більшої кількості землі тощо. У районах найбільшого селянського малоземелля (Правобережжя й частина Лівобережжя) боротьба селян з поміщиками набула особливої гостроти. Селяни арештовували поміщиків, їх управителів, іншу адміністрацію, вилучали у них зброю, знімали з роботи у маєтках військовополонених, найманих робітників, підвищували ціни на

робочі руки, встановлювали терміни на проведення робіт, приймали рішення про ліквідацію орендних договорів, посередницьких оренд ("з половини"), захоплювали землю в оренду з зниженням орендної плати у 4–5 разів. В окремих місцевостях аграрні виступи супроводжувалися розгромом і підпалом маєтків, захопленням господарства в цілому або безоплатною реквізицією головних засобів виробництва (орних земель, лук, пасовиськ, лісів, худоби, реманенту).⁵ Зокрема, 16 і 18 березня 1917 року міністерство внутрішніх справ отримало повідомлення, що на Волині пограбовані і спалені 6 маєтків. 20 березня селяни Гайсинського повіту Подільської губернії почали ділити землю поміщиці Ханенко.⁶ Громадяни сіл Машена, Могильна, Сальково, Гайсинського повіту на Поділлі захопили у своє володіння культурне бурячно-наси́льницьке господарство з чотирьох фільварків, що належали Варварі Павлівні Ханенко, зняли з роботи всіх службовців, які працювали в контакт і під наглядом виконавчих комітетів, розібрали реманент, стали ділити поля на частини. 4 квітня 1917 р. загальні збори селян с. Браги Кам'янецького повіту уповноважили виконавчий комітет звернутися до міністра земельних справ Тимчасового уряду з проханням заборонити поміщику І.Комнацькому рубати молоді лісові насадження.⁷ Одеський обласний з'їзд селян у кількості 2 тис. делегатів від Бессарабської, Подільської, Таврійської і Херсонської губерній, що відбувся у першій декаді квітня 1917 р., ухвалив передати для засіву селянам всі необроблені поміщицькі землі.⁸ 8 квітня поміщик Чугуєв у телеграмі міністру внутрішніх справ повідомляв, що "волосний комітет Муратівської волості Старобільського повіту Харківської губернії на зборах 4–5 квітня ц.р. постановив провести обшуки у будинках землевласників для вилучення зброї, вимагати примусової віддачі продовольчих запасів за цінами, встановленими самими селянами, усунути існуючих орендарів, обкласти землю поміщиків новими податками, поставити на чергу дня питання про заборону землевласникам рубати ліс, який йде у цьому районі головним чином на потреби оборони".⁹

Колишній член Державної думи, поміщик Карпов скаржився голові Тимчасового уряду – князю Г.Львову (початок квітня 1917 р.), що в його маєтку "Софія" Бахмужського повіту Катеринославської губернії відбуваються заворушення аграрного характеру.

12 квітня Львов дав вказівку губернському комісарові негайно ліквідувати селянські виступи у Бахмутському повіті: “ 1. Повернути маєток взятих звідти Старомихайлівським волосним комітетом 96 полонених. 2. Заборонити робітникам ... втручатися у справи маєтку і проводити обшуки й арешти. 3. Заборонити селянам села “Софія” здійснювати засів на самовільно зайнятих ними землях маєтку. 4. Попередити селян інших сусідніх сіл, щоб вони не здійснювали ніяких самоправних дій і насильств. 5. Повернути із Галицинівського волосного комітету відібрану в маєтку зброю і патрони... 8. Відмінити постанову Бахмутського комітету про самовільне захоплення селянами незасіяних приватно-власницьких земель... ”

Скарги на стихійні виступи селян, захоплення ними поміщицького майна надходили з різних кінців України. Причому, як свідчать документи, вони спрямовувалися не тільки проти поміщиків, але й проти верхівки заможного селянства, церковного й монастирського землеволодіння. 9 квітня 1917 р. Липецький сільський сход Харківського повіту постановив “ліквідувати деякі відрубні ділянки шляхом переносу їх в інші місця. Ліквідацію провести літом цього року”. 14 квітня постанову селян затвердив місцевий волосний комітет. З ініціативи сільського виконкому жителі с. Нові Петрівці Київського повіту 27 квітня ухвалили рішення про відчуження на їх користь земель і будівель Межигірського монастиря.¹⁰

Безкінечні скарги землевласників на протиправні дії селян змусили Тимчасовий уряд вживати відповідних заходів. До того ж ці засоби варіювалися. В першу чергу застосовувалися методи використання ще царським урядом, тобто для придушення селянських виступів надсилалися військові частини. З другого боку, для заспокоєння селян широко використовувалася соціальна демагогія, обіцянки і незначні поступки. Було, зокрема, запроваджено інститут примирних комер, який мав розглядати конфліктні справи селян з поміщиками. Одночасно уряд готував законодавчі акти з земельного питання. У березня місяці він ухвалив постанови про передачу в державу всіх удільних і кабінетських земель, а також обіцяв “здійснити земельну реформу в інтересах землеробського населення”. Закон “Про охорону посівів” від 11 квітня 1917 р. переслідував подвійну мету: по-перше, щоб якимось заспокоїти селян,

передбачалося передати в оренду пустуючі приватновласницькі землі, а по-друге – відшкодувати поміщикам збитки від селянських виступів. Наступним кроком у цьому напрямку стала постанова від 21 квітня 1917 р. про створення в системі міністерства землеробства – земельних комітетів. Постанова передбачала організацію головного, губернських і повітових земельних комітетів. На них покладалися завдання підготувати матеріали для розробки законопроекту земельної реформи. Низкою цих заходів Тимчасовий уряд переслідував єдину мету – приборкати земельні виступи селян і зберегти велике приватновласницьке землеволодіння. Про це однозначно заявив міністр землеробства Тимчасового уряду А.Шингарьов.¹¹

Не бажаючи допустити до роботи у земельних комітетах широкого загалу селянства, створення волосних земельних комітетів, згідно з урядовим положенням, вважалось необов'язковим. Проте під тиском широких селянських верств найбільш значного розмаху набула саме організація низових земельних комітетів: волосних, а подекуди й сільських. Причому окремі з них були створені ще до опублікування урядового положення, а після ухвали його їх організація стала повсюдною. Рух за створення низової ланки земельних комітетів навесні 1917 р. став гаслом революційної боротьби на селі. Уряд змушений був з цим примиритися. Єдине, що він міг ще зробити – це надати право губернським земельним комітетам накладати вето на постанови низових і повітових земельних комітетів, тобто припиняти дію їх ухвал “до остаточного рішення головного земельного комітету”.¹²

Проте всі спроби Тимчасового уряду загальмувати розвиток селянського руху виявилися марними. Під впливом революційного селянства волосні земельні комітети часто-густо у земельній справі ухвалювали рішення в дусі селянських вимог чи спиралися на рішення волосних і сільських сходів та зборів. Зокрема, вони скасовували і приймали ухвали про недійсність старих орендних договорів, знижували орендну плату з 15–30 крб. за десятину до 3–8, про внесення орендної плати не власникові землі, а у державну касу чи каси селянських організацій. За постановами більш поміркованих земельних комітетів, орендна плата знижувалася у 3–4 рази, але продовжувала виплачуватися поміщикам.

Переважаючу силу селянських виступів склала селянська бідно-

та. Щоб надати своїм діям легальної форми, селяни нерідко посилалися на відповідні рішення і постанови селянських з'їздів, інших своїх організацій. Бахмутська повітова рада селянських депутатів Катеринославської губернії, наприклад, ухвалила про перехід усіх незасіяних поміщиками земель на облік волосних земельних комітетів для розподілу їх у оренду біднішим селянам. Орендна плата встановлювалася мінімальною – 3–5 крб. за десятину.

Ще радикальніших заходів до відчуження й розподілу серед селян поміщицьких, удільних, монастирських та інших земель вжили селянські організації Київської, Таврійської і Чернігівської губернії, тощо. Їх пропозиції наближалися до конфіскації великих приватновласницьких земельних наділів. Балківський виконавчий комітет Таврійської губернії 12 квітня попередив поміщика Іваненка, що всі незасіяні землі 17 квітня будуть відчужені у розпорядження виконкому і передані незаможним селянам. Керуючись постановою Васильківського повітового селянського з'їзду Київської губернії від 1 травня 1917 р. про розподіл поміщицьких земель, жителі с. Лосятини 14 травня відібрали у поміщиків Бранницьких 110 десятин землі. Ніжинський повітовий земельний комітет 23 травня, затвердив рішення Дрімайлівського сільського земельного комітету від 16 квітня 1917 р., про зниження розміру орендної плати поміщиці Мусиній-Пушкіній до 2 крб. за десятину. Канівський повітовий селянський з'їзд 24 червня затвердив постанову, згідно з якою “вся земля: селянська, поміщицька, державна, монастирська – повинна без викупу перейти у народну власність”.¹³

Полівіння, революціонізація селянських мас проглядалися також на повітових і губернських селянських з'їздах, що проходили у квітні-червні 1917 р. Ряд перехідних заходів щодо регулювання земельних відносин в період до Установчих зборів виробили селянські з'їзди Харківської, Херсонської, Чернігівської та інших губерній України.

Необхідно зазначити, однак, що названі екстремальні форми боротьби у березні-червні 1917 р. були поодиноким явищем. Більшість рад і земельних комітетів вимагали відмінити приватну власність на землю, її переходу без викупу в розпорядження земельних комітетів для розподілу серед безземельного і малоземельного селянства, але при цьому, вони виступали проти са-

мовільного захоплення землі, полишаючи право на остаточне вирішення земельного питання за Установчими зборами. Окремі з них обмежувались компромісними заходами: зниження орендних цін, передача селянам в оренду земель, що не оброблялися поміщиками і т.ін. Подібні рішення були наслідком того, що як ради, так і земельні комітети залишалися загальноселянською організацією, що об'єднувала в своїх рядах селянство в цілому, і бідніше, і середнє, і заможне.

У період мирного розвитку революції в Україні відбулося 936 селянських виступів,¹⁴ що склало 32% виступів у губерніях Європейської Росії, тобто, за авторськими підрахунками, інтенсивність селянської боротьби за землю тут була вищою ніж у Росії і склала 117 випадків на одну губернію, а в Росії 113,2.

У березні-червні 1917 р. переважним впливом в українському селі користувалися соціалісти-революціонери, в окремих місцевостях більшовики й меншовики. Фактично все селянство (з'їзди селян ще довіряли Тимчасовому уряду) залишалося на позиціях сумлінного оборонства у питаннях війни і миру, погоджувалось чекати з вирішенням земельного питання до Установчих зборів, в окремих випадках полишало його на вирішення Українського союму.

Щоб не бути голослівним приведемо декілька найпоширеніших рішень цього періоду. Ось наказ селянським депутатам Київщини на I Всеросійський селянський з'їзд у Петрограді від 28 квітня 1917 р., вироблений Київським губернським селянським з'їздом 27 квітня, "Про землю"*: "1. Самочинних захватів землі не робить і ждуть вирішення земельної справи через Український Народний Соїм; 2. Приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український земельний фонд, яким має порядкувати Український Народний Соїм. З цього фонду земля повинна даватись в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками; 3. Вимагати од правительства (Тимчасового уряду. – Авт.) негайного видання закону про заборону продажу, довгосрочної оренди і закладу земель, а також масової порубки лісів; 4. До видання земельного закону для забезпечення селян строевим лісом, топливом, випасами, рибною

* Мова оригіналу.

товлею – установлення справедливих орендних цін, а також цін на робочі руки і підготовки земельного закону повинні бути засновані повітові, губернські і краєвий Українські Земельні Комітети.”; “Про війну”*: “15. З’їзд, вважаючи війну найбільшим людським нещастям, визнав, що тепер демократія Росії тільки обороняється, захищає свою волю, через що правительство повинно заключити всеобщий мир зараз же, як виявиться, що правительства ворожих держав одмовляються од анексій і контрибуцій і дадуть згоду на самовизначення народів. Для того, щоб знати думку про це наших союзників, наше правительство звернулось до них з запитанням на яких умовах вони згодні замиритись. Ми звертаємося до всього трудового селянства всіх воюючих держав, щоб вони налягли на свої правительства аби ті одмовились од анексій і контрибуцій, а поки що ми – селяне заявляємо, що будем вести війну поки наші вороги не згодяться на вищезгадані умови на мир. Щоб український нарід міг після замирення зажити повним національним життям в цілості, не розшматований між ріжними державами, Тимчасовий уряд має подбати, щоб представники народу українського взяли участь в мирному міжнародному Конгресі”.¹⁵

З’їзд солдатів-селян Південно-Західного фронту у кількості 600 чоловік, що відбувся у другій половині травня 1917 р. у Вінниці, обрав 46 делегатів на Всеросійський селянський з’їзд і ухвалив “1. Признаючи, що війна є величезне зло, що завоювання можуть бути корисні тільки капіталістам і що трудящим масам війна наносить велику шкоду, з’їзд висловлює повне осудження захватним цілям війни і змагається до найліпшого почесного миру – миру без анексій і контрибуцій. Але поки ворог топче нашу землю ногами, поки він загрожує здобутій нами волі, з’їзд визнає необхідним продовжувати цю війну активно; 2. Приватна власність на землю повинна бути скасована; земля має перейти в розпорядження народа без викупу. Порядок переходу определять Установчі збори”.¹⁶

Підсумок постановам і резолюціям повітових і губернських з’їздів України з питань ставлення до Тимчасового уряду, війни і миру, земельного, організації селянства, народної освіти тощо підвів Перший Всеукраїнський селянський з’їзд, що відбувся 28

* Мова оригіналу.

травня – 2 червня 1917 року.¹⁷ З'їзд розробив стратегію і тактику поведінки селянства при вирішенні земельного питання. І хоча в його постановках відчувалась данина часу, основні його резолюції виглядали значно радикальнішими від відповідних постанов Тимчасового уряду, більше того, підтримка уряду ставилась з'їздом у залежність від визнання Тимчасовим урядом вимог Української Центральної ради щодо надання Україні широкої національно-територіальної автономії. Зокрема, в резолюції про землю з'їзд ухвалив: “1. Приватна власність на землю має бути скасована. 2. Вся земля на Україні без викупу поступає в Український Земельний Фонд, яким порядкує сам народ через Український сойм, повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити. 3. З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками. 4. Для справедливого користування землею треба встановити земельну норму. Ця норма повинна бути не менше споживчої і не більше трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть лишатися в своїх господарствах. 5. Позаяк ведення господарства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові господарства передати до рук хліборобських товариств, як осередків майбутнього соціалістичного господарювання. 6. Ліси, води, шахти і інші земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Український сойм задовольнятиме усі потреби трудового народу. 7. Видатки по земельній реформі приймає на себе держава. 8. Для справедливого вирішення земельної справи трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах і заснувати Центральний Український земельний комітет. 9. Переселенська справа в межах України в Земельному комітеті і Українському соймі має бути поставлена на вирішення в першу чергу. 10. Засоби для життя всім нездатним до праці мають бути забезпечені народним страхуванням, або пенсіями, як це робиться в інших країнах. 11. Всі посередні (непрямі) і інші податки касуються і натомість заводиться єдиний прямоподатковий, прогресивний податок”.

В резолюції “Про невідкладні заходи в земельній справі”, щоб не допустити в Україні безладдя, руїни, з'їзд визнав до затвердження земельного закону Установчими зборами, необхідним: “1.

Самочинних захватів землі та самочинних порубок лісів не робити. 2. Вимагати од Тимчасового уряду негайної організації Центрального Українського земельного комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України [...]. Центральне правительство мусить призначити Українському Центральному земельному комітетові кошти з кредиту, відкритого для всіх земельних комітетів. 3. Видати негайно закон про передачу земельних справ у земельні комітети та Центральний Український земельний комітет. 4. Пильнувати за тим, щоб не було продажу, довгострокової або чиншової оренди і роздріблення землі. Визнати всі земельні акти (угоди), укладені після першого березня, недійсними. 5. Вимагати, щоб Тимчасовий уряд через обрані на демократичних засадах земельні, волосні, повітові та інші комітети, вів пильний догляд за казенними та приватними лісами і негайно всім заборонив, без згоди земельних комітетів, вирубку будівельного та матеріального лісу, а також негайно відмінив дозволу на вирубку такого лісу, виданих Лісоохоронним комітетом за часів старої влади. 6. Організувати постачання хліборобських машин і знаряддя державним заходом. 7. Зважаючи на те, що земельним фондом на Україні має поряdkувати Український народний соїм, з'їзд висловлюється проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнає, що використання цього басейну Російським Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою Центрального Українського земельного комітету".¹⁸

Необхідно окремо відзначити ще одну форму селянської боротьби у травні-червні 1917 р., після видання Тимчасовим урядом 21 травня положення "Про волосне земське управління", яке переслідувало мету перешкодити виникненню демократичних селянських організацій. Ця форма руху набула поширення у Волинській, Київській, Полтавській та ін. губерніях України. На з'їздах, сходах, зборах селяни відмовлялися від виборів і голосування, взагалі виступали проти земської системи управління. Зокрема, під тиском урядових органів у п'яти волостях Житомирського повіту Волинської губернії до складу земських управлінь було обрано лише 28,9% гласних. В окремих місцевостях спостерігалися більш активні форми боротьби селянства проти насадження волосного земства: розгін виборчих комісій, знищення виборчих

списків, урн для голосування, побиття чиновників, арешти виборчих комісій, інструкторів-організаторів виборів і т.ін.¹⁹

Липневі події, наступ буржуазії на революційні завоювання трудящих тимчасово загальмували розвиток аграрного руху. Проте невдовзі він поглибився і активізувався. У липні-серпні 1917 р. переважали такі форми селянських виступів: примусова оренда, захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту, врожаю. Керуючись постановами й резолюціями окремих повітових з'їздів, повітових і, особливо, низових рад і земельних комітетів селяни приступили до планомірного захоплення поміщицьких угідь, лук, сінокосів, лісів тощо. Широкого розмаху цей рух набув у Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, частково Чернігівській губерніях. Волосна рада селянських депутатів с. Стави Київського повіту, постановила передати селянам для посіву озимини 1250 дес. землі місцевих поміщиків. Пирятинський повітовий земельний комітет Полтавської губернії підтримав рішення одноіменного волземелькома про передачу в його розпорядження 200 із 300 дес. землі поміщика Карпенка для розподілу серед безземельних і малоземельних селян. У липні на ім'я Волинського (Житомирський, Новоград-Волинський, Овруцький, Ровенський, Старокостянтинівський повіти) і Подільського (Балтський, Вінницький, Гайсинський, Могилівський, Ямпільський та ін. повіти) губернських комісарів надходили десятки й сотні скарг про захоплення приватновласницьких земель, маєтків та іншого майна. Селянський поземельний банк 9 липня 1917 р. повідомив, що селяни Ровенського повіту під впливом агітації матросів-кронштадців захопили 5107 дес. землі.²⁰ Зінківський повітовий з'їзд селянських депутатів 25 липня ухвалив: 1. Передати землю народу без викупу. 2. Конфлікти розв'язує рада. 3. негайно видати закон про заборону довгострокової оренди і продажу землі. 1 серпня відрубники с. Семенівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії повідомили, що волосний земельний комітет і місцева міліція відібрали всю землю у 38 відрубників.²¹

30 серпня 1917 р. верховний головнокомандуючий отримав із Херсона повідомлення, що губернський земельний комітет резолюціями від 4 і 7 серпня 1917 р. відмінив усі закони і розпорядження Тимчасового уряду і генерала Корнілова.²² Випадки захоп-

лення землі зареєстровані в сс. Гути, Черевачі, Прусси, Щербачинці, Київської губернії, Загруневській волості, Полтавської губернії, с. Лучина Овруцького повіту, Волинської губернії, Ананівському і Херсонському повітах, Херсонської, в багатьох селах Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Ізюмського, Лебединського. Охтирського, Старобільського повітів, Харківської губернії.²³

Боротьба селянства за оволодіння приватновласницькою землею поширювалась також на церковні й монастирські наділи. Наприкінці червня 1917 р. за рішенням сільського сходу селяни с. Куряжанці Валківського повіту розподілили землю й ліс місцевого монастиря, а Олевський волосний земельний комітет Волинської губернії розподілив між сім'ями демобілізованих солдатів маєтності місцевого костюлу. Земельний комітет с. Борщівка Крем'янецького повіту у липні захопив хуторську церковну землю, продав сіно і сад священника, а на виручені кошти відремонтував сільську школу.²⁴

Посилювалася й друга соціальна війна. У Вернедніпровському повіті Катеринославської і Лебединському – Харківської губерній селяни ліквідували відрубні господарства. У Свиридівській волості Лохвицького повіту Полтавської губернії селяни хутору Златиха засіяли 40 дес. землі заможних селян, в Костянтиноградському повіті Великобучковський волземельком відібрав 55 десятин землі у куркуля Дудки і т.п.²⁵

Однак головним ворогом селянства залишалися поміщики. Особливого розмаху влітку 1917 р. набрала боротьба селянства за оволодіння поміщицьким врожаєм. У районах, які відзначилися високою організованістю і самосвідомістю селянства, врожай вилучався повністю. Ця вимога супроводжувалася відмовою селян працювати на поміщика, зняттям з роботи у маєтках військовополонених і сезонних робітників, виселенням з маєтків власників та їх адміністрацію, заборонаю збирати хліб косарками, оплатою поміщикам за зібраний хліб грошима і т.п., тобто власники ставилися в такі умови, за яких вони не могли вести своє господарство. 12 липня 1917 р. селяни сіл Завадівки і Лозоваті Гайсинського повіту Подільської губернії оголосили хліб своєю власністю, заборонили збирати його робітникам економій і самовільно приступили до жатви. Подібне відбулося в економіях Корабелівка і Степанівка.²⁶

21 липня місцеві селяни від імені сільської ради зняли з роботи сезонних робітників і військовополонених у Довголевській економії Бердичівського повіту Київської губернії, а Миколаївська волосна рада селянських депутатів Ізюмського повіту Харківської губернії на спільному засіданні з волосним земельним комітетом (9 серпня) затвердили постанову селян сіл Новоандріївки, Павлівки та Малинівки про відмову давати поміщикам хліб і ухвалили запропонувати селянам сплатити їм по 3–4 крб. За десятину зібраного врожаю.²⁷

24 серпня землевласник Гливинський телеграфував Полтавському губернському і Полтавському повітовому комісарам, що селяни Гостролуччя Переяславського повіту самовільно забрали його хліб.²⁸

Центральною вимогою цього періоду було збирання врожаю за 3-й сніп або оплата грошима – 8 крб. за день, 1 крб. за годину при 8-годинному робочому дню і 1,5 крб. за надурочні години. Селянський з'їзд Кам'янець-Подільського повіту прийняв постанову про передачу 2/3 поміщицького врожаю на потреби армії і селянства.²⁹ Терешківський волосний комітет Літинського повіту ухвалив – заборонити поміщикам збирати хліб машинами, оплачувати працю селян третім снопом. Про збір врожаю виключно за третій сніп висловився сільський комітет с. Узин Васильківського повіту Київської губернії.³⁰ Селяни Могилівського повіту Подільської губернії взяли під свій контроль збір врожаю на поміщицьких землях, заборонили використовувати машини і приступили до жатви вручну.³¹

5 липня група селян сіл Узина і Янківки у кількості 18 чоловік на чолі з головою місцевого комітету Оникієм Кругляковим з'явилися до управителя економіями товариства Узинського цукрового і рафінадного заводу і поставили вимогу найняти на збір зернових навколишніх селян з оплатою третього снопа. Зустрівши відмову, вони самовільно зняли з полів Юлінської економії 30 економічних працівників та 42 селян, найнятих в селі Кидимівці і самі приступили до збирання врожаю.³² Селяни с. Добровілля Павлоградського повіту Катеринославської губернії захопили врожай з площі 77 десятин заможного селянина Коваленка³³. Декілька випадків самовільного захоплення врожаю зареєстровано у Ананьївському повіті Херсонської губернії, Миргородському – Полтавської³⁴, Сквирському – Київської³⁵ тощо.

На захист великих землевласників виступили Тимчасовий уряд, генерал Л.Корнілов. Останній, ще перебуваючи на посту головнокомандуючого Південно-Західного фронту, у відозві до селян від 29 червня 1917 р. вимагав від них припинити самовільне захоплення приватновласницьких земель, збирати врожай за плату, встановлену землевласниками, а обов'язковою постановою "Про порядок збирання врожаю" від 8 липня, Корнілов всю вину важкого продовольчого становища в країні перекладав на селян, категорично заборонив їм захоплювати поміщицькі землі і зібраний врожай, наказав судам розбирати селянські справи поза чергою, вимагав введення смертної кари в тилу і придушення селянських виступів військовою силою. Після призначення Корнілова 19 липня 1917 р. верховним головнокомандуючим дія обов'язкової постанови була поширена на всю країну. 8 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав циркуляр про жорстку розправу з учасниками аграрного руху із застосування регулярних військових частин.

Прокотилася хвиля судових переслідувань і арештів учасників аграрних виступів, рад селянських депутатів та земельних комітетів за сприяння селянам у захопленні землі, майна і врожаю поміщиків. За розпорядженням Ставки верховного головнокомандуючого було заарештовано голову Летичівської повітової ради селянських депутатів. 17 липня 1917 р. командувач військами Київського воєнного округу полковник Оберучев телеграфував Васильківському повітовому комісарові про негайний арешт голови сільського комітету Оникія Кругляка, під керівництвом якого селяни захопили урожай у Юлінській і Узинській економіях. На початку серпня віддано до суду земельний комітет с. Річок Сумського повіту Харківської губернії за розподіл 180 десятин поміщицької землі між безземельними й малоземельними селянами. 23 серпня Таращанський повітовий комісар дав вказівку мировому судді притягнути до судової відповідальності голову сільського комітету Прохора Линника за сприяння селянам у самоуправному захопленні третього снопа.³⁶

Одночасно, у відповідь на скарги землевласників для придушення селянських виступів на місця надсилалися військові частини. Уже 17 квітня 1917 р. Подільський губкомісар повідомив Летичівського повіткомісара, що за вказівкою головнокомандуючого Південно-Західним фронтом в його розпорядження направлені

сотні козаків для підтримання порядку і спокою у Летичівському повіті, відновлення права власності у маєтках Скибневського та забезпечення можливості економу Дударському і його службовцям закінчити засів полів і молотьбу хліба в маєтку Мазники. 17 липня Ушицький повіткомісар телеграфував Подільському губкомісарові, що для підтримки порядку і спокою на місцях, охорони майна й житла громадян йому негайно потрібно 200 чоловік кінноти. Лише силою козаків і військової міліції, утвореної при кавказькій туземній кінній дивізії, вдалося звільнити директора цукрового заводу Залкіна і його управителя Глудзинського, захоплених селянами, керованими земельними комітетами у м. Джурин Ямпільського повіту. 2 серпня 1917 р. за наказом начальника постачання армій Південно-Західного фронту для придушення революційних виступів на місцях, в тилу фронту були розквартировані наступні козацькі частини: штаб козачої дивізії, стрілковий полк – Житомир; 91 донського полку: штаб і одна сотня – Житомир, одна сотня – Ізяслав, дві сотні – Коростень, одна сотня – Фастів, одна сотня – Козятин; 7 донського полку: штаб і дві сотні – Умань, одна сотня – Жашків, Таращанського повіту Київської губернії, одна сотня – с. Христинівка, одна сотня – Гайсин, одна сотня Ольгопіль, Подільської губернії; 40 донського полку: штаб і дві сотні – Жмеринка, одна сотня – Старокостянтинів, одна сотня – Летичів, одна сотня – Вінниця, одна сотня Хмельник Літинського повіту; 53 донського полку: штаб і три сотні – Кам'янець-Подільський, дві сотні – Кременчук, одна сотня – Бахмач³⁷.

Невдовзі військові частини дислоковані на Волині, Поділлі не тільки пройнялися співчуттям до селян, але й разом з ними виступали проти поміщиків. 31 серпня 1917 р. поміщик Скижевський просив Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом надіслати в Кам'янецький повіт козаків, оскільки захватні дії селян сіл Голозубинців, Чан, Чанків підтримує полковий комітет м. Дунаївці³⁸. За допомогою солдатів гвардійського кавалерійського корпусу селяни сіл Губча, Портенці, Кучанівка, Костенці, Грицева, Ольшаківці й Коськова захопили маєток графа Грохольського в Ізяславському повіті, а в Дубнівському повіті за допомогою солдатів були розподілені землі маєтків “Сатиїв” і “Берестечко”³⁹.

У зв'язку з революцізацією багатьох частин VII армії Південно-Західного фронту, спільні виступи солдатів цих частин

разом з селянами за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння влітку 1917 р. в губернії Правобережної України для боротьби з аграрними розрухами були направлені 6-та козака і Кавказька туземна дивізія, інші частини, які отримали розпорядження збройно придушувати всі означені виступи, а на початку вересня командуючий Південно-Західним фронтом генерал Володченко наказав створювати воєнно-польові суди для розгляду погромних справ на місцях з негайним винесенням вироків.⁴⁰ Використавши цю ситуацію і викликавши солдатів, княгиня Гагаріна, наприклад, змусила селян Кагарлика збирати на своїх землях врожай за 8-й сніп.

У липні-серпні в Україні відбулося 817 аграрних виступів. Важливою формою аграрного руху, особливо у травні-червні і, частково, в липні-серпні була примусова оренда. У цей період вона мала революційне значення, оскільки своїм вістрям була спрямована на обмеження великого приватновласницького землеволодіння: орендна плата складала всього 3–5 крб. за десятину, вносилася у земельні комітети або відкладалася до 1918 р. Примусова оренда стала формою активного наступу селян на землевласників, дозволяла часткового розпорядження їх маєтностями, виявила кадри активістів-організаторів і т.п. У вересні-жовтні 1917 р., коли поміщики самі погоджувалися здавати землю в оренду, щоб зберегти хоч формальне право власника, примусова оренда відмирає, а на зміну їй приходить пряме захоплення приватновласницьких земель.

Центральним гаслом осіннього періоду висувалася вимога передачі всіх приватновласницьких земель, не оброблених до 1 жовтня, у розпорядження волосних земельних комітетів. Такі рішення ухвалили: 3-й селянський з'їзд Київського повіту (10 вересня), Херсонський губернський з'їзд рад селянських депутатів (29 вересня), Старокостянтинівська повітова рада селянських депутатів (жовтень).⁴¹ 7 жовтня 1917 р. Балтський повітовий селянський з'їзд, зазначивши, що "ніякі розпорядження Тимчасового уряду на території України виконуватися не повинні" ухвалив постанову про необхідність розподілу поміщицьких земель при сприянні земельних комітетів.⁴²

Головною формою селянського руху восени стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння.

Місцями вона набирала такої гостроти, що переростала у селянські повстання проти поміщиків і Тимчасового уряду. Тільки у районі близького тилу Південно-Західного фронту відбулося 75 крупних аграрних виступів селян за участю солдатів.⁴³ Переполюхані поміщики, економі, управителі, позбавлені всіх маєтностей тікали у міста, закидали Тимчасовий уряд, його місцеві органи панічними повідомленнями про розгортання справжньої селянсько-солдатської війни. Восени їх спільними зусиллями були захоплені поміщицькі землі, розгромлені маєтки, розподілено майно економій в Ізяславському, Крем'янецькому, Острозькому, Старокостянтинівському тощо повітах Волинської губернії. У с. Лашки Старокостянтинівського повіту, зокрема, солдати 1 і 2 ескадронів 2-го Чугуївського уланського полку разом з селянами розгромили маєток поміщика Глембовського⁴⁴. У селах Катеробург і Підгайці Борківської волості Кам'янецького повіту селяни поділили землі генерала Бобрикова⁴⁵.

За допомогою солдатів 2-го гвардійського корпусу протягом 26 вересня – 2 жовтня 1917 р., селяни розгромили 16 економій і розібрали майно 7-ми винокурних заводів у південній частині Літинського повіту, захопили поміщицькі землі та лишки земельних наділів заможного селянства у Вінницькому, Летичівському, Літинському, Могилів-Подільському, Новоушицькому, Ольгопільському, Проскурівському, Ямпільському повітах Подільської губернії.⁴⁶ Солдати 2-го гвардійського корпусу настільки революціонізувалися, що для придушення їх виступів Подільський губкомісар змушений був викликати козаків 40-го донського полку.⁴⁷

На початку жовтня відбулося солдатсько-селянське повстання у Славуті. Приводом до нього став обстріл солдатів і селян, що рубали ліс князя Сангушка. На їх захист піднявся весь 264-й полк у складі 8500 чоловік. Драгунів обеззброїли і заарештували, а князя розстріляли. Лише за допомогою козачих частин і чехословацького батальйону повстання було придушене.⁴⁸ 21 жовтня 1917 р. відбувся виступ селян с. Звонихи Брацлавського повіту на Поділлі, які прогнали з села каральний загін із 114 козаків під командуванням начальника Подільської губернської міліції.⁴⁹

Як бачимо у вересні селянська війна з поміщиками найбільшого розмаху набула на Правобережній Україні – у Київській, Во-

лінській і Подільській губерніях. У жовтні вона поширилася також на Лівобережжя і Південь України. Найбільш гострого і масового характеру селянські виступи набрали у Новомосковському, Олександрівському й Павлоградському повітах Катеринославської, Кременчуцькому й Полтавському – Полтавської, Ізюмському і Сумському – Харківської, Глухівському й Ніжинському – Чернігівської губерній.

Загалом у весні-жовтні 1917 р. вони охопили лише 20% повітів України. Підрахунки з цього приводу, на наш погляд, не закінчені.

Як і в попередні місяці, для придушення селянських виступів Тимчасовим урядом надсилалися військові частини. 20 вересня 1917 р. заступник начальника штабу 6-ї Донської дивізії із Житомира повідомляв відділ постачання Південно-Західного фронту, що із 7-го Донського козачого полку три сотні направлені в Смілу, сотня у Черкаси, сотня – Гайсин, сотня – Ольгопіль; із 42-го Донського полку – сотня в Ковалівку, сотня – Золотоношу, сотня – Константиноград, сотня – Новоград-Волинський; 49-го Донського полку – півсотня в с. Ємельчино, півсотня – в Ярунь, півсотня – Михля, сотня – Коростень, сотня – Сквиря, сотня – Радомисль, с. Вацьків – обоз 1-го розряду; 40-го Донського полку – півсотня в Літин, півсотня – Хмельник, півсотня – Липовець, півсотня – Козятин, сотня – Вінниця, сотня – Ямпіль, півсотня – Ольгопіль, півсотня – Балту. У вересні той же відділ постачання телеграфував у Бахмач командувачу 2-го гвардійського кірасирського полку, що на вимогу Чернігівського губкомісара необхідно негайно командувати по 60 кірасирів у розпорядження повітових комісарів: Стародубського, Новгород-Сіверського, Остерського, Козелецького, Ніжинського, Борзнянського, Кролевецького, Глухівського, Чернігівського, Конотопського, Городнянського і Сосницького.⁵⁰

29 вересня 1917 р. генерал-лейтенант Цихович повідомляв відділ постачання із Дунаєвців: “Всіх можливих заходів вжито, але піхота сама бешкетує (тобто бере участь у розгромах – Авт.), а кавалерія стомлена безкінечним втихомирнням безпорядків”.⁵¹

10 жовтня 1917 р. начальник штабу Київського воєнного округу телеграфував начальнику Вінницького гарнізону, що у його розпорядження додатково надсилається 29-й Донський козачий полк.⁵²

На нараді 21 жовтня 1917 р. у штабі Київського воєнного округу під головуванням начальника постачання Південно-Західного фронту генерал-лейтенанта Огородникова ухвалено, що крім охорони цукрових, винокурних і винних заводів, військові частини необхідно розквартирувати у наступних місцевостях Київської губернії: Київський повіт – у м. Бородянці – 100 чол., – Кагарлику – 50; Радомисльський повіт – м. Радомисль – 100, – м. Іванівка – 50, – м. Чорнобиль – 100, – м. Брусилів – 50, – м. Коростишів – 50, – м. Кухарі – 50, м. Хабне – 50; Сквирський повіт – Сквиря – 150, – м. Ходорків – 50, – м. Володарка – 50; Таращанський повіт – Тараща – 100, – м. Ставище – 50; Звенигородський повіт – Звенигородка – 100, – м. Шпола – 50, – м. Лисянка – 50; Бердичівський повіт – Бердичів – 100, – м. Самгородок – 50, – м. Козятин – 150; Липовецький повіт – Липовець – 200, – с. Балабанівка – 50; Васильківський повіт – Васильків – 50, м. Біла Церква – 100, м. Фастів – 150; Уманський повіт – Умань – 200, м. Тальне – 50; Канівський повіт – Канів – 50, м. Богуслав – 100, м. Корсунь – 50; Черкаський повіт – Черкаси – 150, м. Городище – 50, м. Сміла – 150; Чигиринський повіт – Чигирин – 100, м. Олександрівка – 50, м. Златопілля – 50 чол. Передбачалось також сконцентрувати загін у кількості 300 чоловік у Києві чи якомусь іншому вузловому центрі, що разом складало 3000 військових.⁵³

Однак ніякі репресії не змогли зупинити боротьбу селянства за землю, яке вважало її всенародною власністю, і було переконане, що на ній мають трудитися тільки ті, хто обробляє землю власною працею. Із повідомлення представників Валківського, Ізюмського, Лебединського, Охтирського, Сумського, Харківського та інших повітових земельних комітетів, які виступали на черговій сесії Харківського губернського земельного комітету з'ясувалося, що захоплення селянами приватновласницьких земель, живого й мертвого реманенту, запасів хліба та іншого майна *є звичайним і повсюдним явищем*.⁵⁴

В багатьох місцевостях селяни відчувували й засівали орні землі, виганяли або й убивали поміщиків, їх адміністрацію, орендарів тощо, громили економії, рубали й вивозили ліс. Про розмах цього руху свідчать розгром тільки на Правобережній Україні протягом 28 вересня – 5 жовтня 200 маєтків⁵⁵, десятки й сотні зе-

мельних захоплень. Друга хвиля селянських виступів розпочалася з 20 жовтня 1917 р.

Ширилася і війна у середовищі самого селянства, між двома його крайніми групами, біднотою й найбільш заможними. Восени у Полтавській, Харківській⁵⁶, Херсонській і, частково, Чернігівській губерніях було ліквідовано чимало господарств, землеволодіння яких перевищувало 30–50 десятин землі, крім того в громади повернуто багато хуторян і відрубників, земля яких була розподілена між безземельними і малоземельними селянами.

Загалом, у вересні-жовтні 1917 р. в Україні відбулося 849 селянських виступів, 80–90% яких склали захоплення приватновласницького майна, землі й реманенту. У 26-ти губерніях Європейської Росії цей показник складав 3500 виступів, що перевищувало українські показники: на одну губернію в Україні припадало в середньому 105,5 виступів, у Росії – 134,6. В цілому, протягом березня – жовтня 1917 р. за підсумками дослідників аграрної проблематики в Україні відбулося понад 2600 революційних селянських виступів, тоді як офіційна статистика Тимчасового уряду зареєструвала в цей період всього 668 таких виступів.⁵⁷

Влітку і, особливо, восени 1917 р. селяни переходять у рішучий наступ проти великого приватновласницького землеволодіння. Їх уже не влаштовували помірковані заходи, які пропонувалися більшістю повітових, губернських, а також Першим Всеукраїнським селянським з'їздом, розраховані на правову перспективу розв'язання аграрної проблеми, зокрема, очікування з вирішенням земельного питання до Всеросійських Установчих зборів чи Українського народного союму. Селяни бажали отримати землю негайно і переходили до захватних дій. Розмах селянської боротьби, бродіння в армії, безкінечні виступи і страйки робітників засвідчили, що в країні назріла загальнонаціональна криза, яка вимагала нагального вирішення. Росія, а за нею й Україна стояли на шляху небачених до того потрясінь, політичних і соціально-економічних катаклізмів.

¹ Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К., 1990. – С. 54–55.

² Історія Української РСР. Том п'ятий. Велика Жовтнева соціалістична ре-

-
- волюція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 13–14.
- ³ Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції. (Проект платформи пролетарської партії). – Повне збір. тв. – Т. 31. – С. 147.
- ⁴ Ленін І.В. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року. – Повне збір. тв. – Т.31. – С. 4.
- ⁵ Див.: Історія Української РСР. Том п'ятий. – С. 73–75; Кострикин В.И. Крестьянское движение накануне Октября: Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. – М., 1977. – С. 22–25; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977. – С. 21–22, 34–36 тощо.
- ⁶ Історія Української РСР. Том четвертий. Україна в період імперіалізму (1900–1917). – К., 1978. – С. 411.; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): Документи й матеріали. – Хмельницький, 1957. – С. 40–41.
- ⁷ Там само. – С. 41.
- ⁸ Иткис М.Б. Крестьянское движение в Молдавии в 1917 году и претворение в жизнь ленинского Декрета о земле. – Кишинев, 1970. – С. 84–86.
- ⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918). Сборник документов и материалов в трех томах. Том 1. – К., 1957. – С. 268.
- ¹⁰ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. – К., 1957. – С. 96.
- ¹¹ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. – М., 1958. – С. 327.
- ¹² Ленін В.І. Новий обман селян партією есерів. Повне збір. тв. – Т.34. – С. 409.
- ¹³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С. 61, 75; Історія Української РСР. Том п'ятий. – С. 74–75; Рубач М.А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973. – С.35.
- ¹⁴ Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 510.
- ¹⁵ Нова Рада. – 1917. – 29 квітня.
- ¹⁶ Нова Рада. – 1917. – 30 травня.
- ¹⁷ Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.): Історичні зошити. – № 4. – К., 1992. – С.1–36.
- ¹⁸ Там само. – С. 23–26.
- ¹⁹ Кострикин В.И. Там само. – С. 23–26.
- ²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 837–840; Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 75–80.
- ²¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С. 223; Великая Октябрьская революция на Украине. – Т.1. – С. 720.

-
- 22 Російський державний військовий архів (РДВА). – Ф. 2003. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.6.
- 23 Див.: История Украинской ССР. Т.6. – С. 137-138; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. – Житомир, 1957. – С.45; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 384, 763; Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1326. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 93; Спр. 28. – Арк. 195, 509; Крестьянское движение в 1917 году (1917 год в документах и материалах). – М.-Л., 1927. – С. 113-114, 177-178; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918. – Харьков, 1957. – С. 33, 137 тощо.
- 24 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 81-82; Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. – С. 80-81.
- 25 Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.й. Ради України у 1917 р. – К., 1974. – С.77.
- 26 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 81-82.
- 27 Крестьянское движение в 1917 г. – С.171; ЦДАВО України. – Ф. 1326. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 836.
- 28 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1.–Спр. 3831. – Арк. 239.
- 29 Крестьянское движение в 1917 г. – С.173.
- 30 Там само. – С. 74; Борьба за власть Советов на Киевщине. – С. 223.
- 31 Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. – Львів, 1966. – С. 80.
- 32 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С. 449.
- 33 Там само. – С. 716.
- 34 Там само. – С. 766,813.
- 35 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 16, 84.
- 36 Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. – Т.1. – С.451; Гайсинський М. Борьба большевиков за крестьянство в 1917 г. (Всероссийские съезды Советов крестьянских депутатов). – М., 1933. – С.96; Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 371. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 23; Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 1716. – Оп.1.–Спр. 50. – Арк.35.
- 37 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С.45, 83-84, 88-89, 101.
- 38 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 16.
- 39 Дешинський Л.Е. Великий Жовтень на Волині. – Львів, 1977. – С. 76.
- 40 ДАКО. – Ф. 1716. – Оп.1. – Спр. 66. – Арк. 12,28, 72-73; РДВА. – Ф. 2152. – Оп.2. – Спр. 16. – Арк. 24-25.
- 41 1917 год на Киевщине. – С. 239; Победа Советской власти на Херсонщи-

не (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Херсон, 1957. – С. 76,79; Борьба трудящихся Волины за власть Советов. – С. 59.

42 Историк-марксист. – 1934. – № 3. – С. 17.

43 Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х т. – М., 1977–1979. – Т.2. – С. 747.

44 Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф. 317. – Оп.1. – Спр. 6052. – Арк. 1–5.

45 Революційна боротьба на Тернопільщині (1917–1939 рр.). (Документи й матеріали). – Тернопіль, 1959. – С. 230.

46 ЦДІА України. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр. 7068. – Арк. 2; ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп.1. – Спр. 47. – Арк. 141–142; Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 120–124, 127–131 та ін.

47 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 118–119.

48 Дещинський Л.Е. Великий Жовтень на Волині. – С.92–93.

49 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 131–134.

50 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3831. – Арк. 147,280.

51 Там само. – А. 230.

52 Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С. 123.

53 РДВА. – Ф. 2067. – Оп.1. – Спр. 3832. – Арк. 143–144.

54 Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. – С. 88–89.

55 Першин П.Н. Аграрная революция в России в 2-х томах. Т.1. От реформы к революции. – М., 1966. – С. 425.

56 Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. – С. 90.

57 Крестьянское движение в 1917 г. – С. 365–399; Берглезов Н.И. Борьба периферийных большевистских организаций за крестьянские массы в 1917 г.: Труды Киевского государственного института физкультуры, посвященные 40-летию победы Великой Октябрьской социалистической революции и установлению Советской власти на Украине. Вып. 4. – К., 1959. – С. 128; Каган С.Х. Селянський рух на Київщині у вересні-грудні 1917 р.: З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957. – № 11. – С. 185, 187; Кострикин В.И. Крестьянское движение накануне Октября. – С. 40; Миронець Н.І. Революційний селянський рух на Поділлі на передодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень-жовтень 1917 р.). Канд. дисерт. – К., 1965. – С. 245. – С. 245; Решодько П.Ф. Борьба крестьян Харьковской губернии за землю в 1917 году: Труды Харьковского университета. – 1964. – Вып. 11. – С. 179; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977. – С. 36–37 та ін.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ПЕРШОГО СКЛАДУ (ЧЕРВЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1917 р.)

Бурхливі політичні події в Україні березня – початку червня 1917 р. досягли кульмінації у схваленні тексту 1-го Універсалу 10 червня 1917 р. Комітетом Української Центральної Ради. Головним мотивом документу, оголошеного В.Винниченком делегатам 1-го Всеукраїнського військового з'їзду, було гасло, що стало вже хрестоматійним: “однині самі будемо творити наше життя”. У формі звернення до всього українського народу, Центральна Рада виклала свої головні політичні цілі:

– “не одділяючись від всієї Росії ... народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям” через Всенародні Українські Збори (Сойм), обрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням;

– Сойму належить виключне право користування українськими землями після видання закону Всеросійськими Установчими зборами про конфіскацію поміщицьких, казенних, царських та інших земель “у власність народів”;

В документі підкреслювалась необхідність тісних організаційних зв'язків кожної адміністративної одиниці з Центральною Радою. Ним вводився спеціальний податок на користь Центральної Ради з 1 липня 1917 р. та наголошувалась важливість досягнення угоди з демократіями всіх національностей, що мало стати основою спільної праці по розбудові автономної України.¹

Проте в цій програмній декларації відсутні чіткі формулювання конкретних домагань та цілей Центральної Ради. Це зумовлювалося тактикою останньої, влучно визначеною відомим політичним діячем М.Галаганом – “ні бунту, ні покорності.., організаційне, планомірне переведення в життя автономії України”.²

А вже через п'ять днів, 15 червня, Комітет Ради в своєму закритому засіданні ухвалив рішення про створення Генерального секретаріату Української Центральної Ради та передачу йому виконавчих функцій. За свідченням голови Центральної Ради М.Гру-

шевського, питання організації “екзекутивного органу” при Раді дебатовалося ще під час підготовки тексту 1-го Універсалу. Ідея ця виникла в середовищі української партії соціалістів-революціонерів (с.-р.) і вперше про неї голова Ради почув від члена Комітету ЦР Й.Маєвського (с.-р.). Сам М.Грушевський не бачив нагальної потреби в створенні такого органу зараз же, вважаючи, що Центральна Рада може працювати й надалі, виконуючи чергову організаційну роботу.

Саме Комітет Центральної Ради, обраний ще 8 квітня 1917 р. на перших загальних зборах УЦР, був виконавчим органом Центральної Ради, який виконував поточну роботу: ним обиралися голови комісій, що діяли при УЦР, її секретарі; формувався порядок денний сесій УЦР; складались проекти найважливіших рішень, він керував фінансами, зносився з місцями.

Однак після видання 1-го Універсалу, що задекларував початок закладання підвалин автономного життя України, цілком логічно виникла потреба в певній інституції, що мала здійснювати право самостійного управління в Україні. Іншими словами, за виразом М.Грушевського: “хто сказав а, мусить сказати б”.

Про створення Генерального секретаріату М.Грушевський доклав на У-ій сесії Центральної Ради в її засіданні 23 червня 1917 р. Сам факт появи нового органу не викликав заперечень з боку членів Ради. Виступаючи з цього приводу від партії соціалістів-революціонерів, М.Ковалевський сказав, що “фракція с.-р. вважає його правомочним правительством, котре повинно організувати Україну і вести її до кращого життя”.³ Що ж торкається його компетенції, то визначити її може тільки життя в процесі поточної роботи Секретаріату. Проти визначення Генерального секретаріату як уряду України висловився член Ради від партії соціалістів-федералістів О.Шульгін, підкресливши, що на момент обговорення справи Центральна Рада є органом національним і не представляє інтересів всього населення України. Порозуміння з національними меншинами та входження їх представників до складу Ради ще попереду, та й взагалі термін “уряд” передбачає заснування самостійної держави і його вживання є помилковим з точки зору державного права. На його думку, Генеральний секретаріат – це крайовий орган з певними функціями (підготовка засад автономії України, складання статуту цієї автономії, створення української

школи, вирішення економічних питань, якими до цього часу Рада не займалася), що фактом свого існування не перекреслює Тимчасовий уряд і в цьому зв'язку необхідно чітко визначитися з позицією щодо останнього. Цікаво, що й В.Винниченко висловлювався в тому сенсі, що Секретаріат не є місцевим урядом, але лише “наслідком потреби в місцевому органі, який би вирішав практично і виясняв місцеві питання”.⁴

В дебатах була висловлена думка, що затверджувати Генеральний секретаріат слід після порозуміння з національними меншинами. В результаті остаточне рішення було відкладене до видання Секретаріатом декларації про свою діяльність, а формула переходу вказувала: “Вітаючи в принципі ідею заснування Генерального секретаріату, стверджуючи склад його, дожидаючи якнайскоріше оголошення декларації Секретаріату, Центральна рада переходить до чергових справ”.⁵ 27 червня обговорення “Декларації Генерального секретаріату”, Центральна Рада визнала його “найвищим народоправчим органом українського народу і його найвищою владою”.⁶

Незважаючи на бажання чи небажання членів Центральної Ради визначати його “урядом”, Генеральний секретаріат мав саме урядову побудову і “мав бути прообразом такого для України”.⁷

Після створення Генерального секретаріату Комітет Центральної Ради не ліквідовувався, а реорганізовувався. За постановою Ради від 28 червня 1917 р. Комітет Центральної Ради у складі 40 осіб (22 – від фракцій ЦР, 9 – від президії ЦР, 9 – від пленуму; по 3 – від кожної з Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів) визнавався постійно діючим виконавчим органом із законодавчими функціями, чергові збори якого відбуваються раз на тиждень. Між сесіями Ради Комітет мав займатися скликанням загальних чергових та позачергових зборів Центральної Ради, підготовкою матеріалів до цих зборів, поповненням складу Генерального секретаріату, вирішенням термінових справ, що належали до компетенції Центральної Ради з подальшим їх затвердженням пленумом Ради. За ініціативою М.Грушевського, Комітет був перейменований в Малу Раду, а президія Центральної Ради ставала одночасно президією Малої Ради. На початку липня до неї увійшло ще 18 членів – представників національних меншин. 1 серпня 1917 р. був затверджений регламент її роботи. Мала Рада складалася за прин-

ципом пропорційності між фракціями, що входили до УЦР. На засіданнях останньої 5–6 липня обговорювалося питання розмежування функцій Малої Ради і Генерального секретаріату, в результаті чого було ухвалено, що представники Секретаріата не мають права вирішального голосу на засіданнях Малої Ради.

До першого складу Генерального секретаріату увійшли: В.Винниченко – голова, генеральний секретар внутрішніх справ (у.с.-д.), С.Єфремов – генеральний секретар національних справ (с.-ф.), Х.Барановський – генеральний секретар фінансових справ (безпартійний), Б.Мартос – генеральний секретар земельних справ (с.-д.), М.Статсук – генеральний секретар продовольчих справ (непартійний соціаліст), С.Петлюра – генеральний секретар військових справ (с.-д.), В.Садовський – генеральний секретар судових справ (с.-д.), І.Стешенко – генеральний секретар освітніх справ (с.-д.), П.Христюк – генеральний писарь (с.-р.).

Очолив Генеральний секретаріат Володимир Кирилович Винниченко, на той час вже відомий як активний діяч УСДРП і талановитий письменник. Походив з родини заможного селянина, освіту отримав в Єлисаветградській гімназії, згодом в Київському університеті, але навчання не скінчив – був заарештований як один з активних учасників студентського руху. Кілька років провів в еміграції. Автор багатьох оповідань, романів, п'єс, переклав українською мовою твори відомих діячів європейської соціал-демократії. Паралельно з плідною літературною працею займався активною політичною діяльністю – член Революційної української партії, у Львові входив до Закордонного комітету РУП, з 1905 р. член УСДРП. Нелегально повернувся до Росії перед 1-ою світовою війною, жив і працював у Москві. Як згадував один з провідних діячів УЦР М.Ковалевський, В.Винниченко “цілою своєю істотою ... був письменник, поет і влучний обсерватор. Він занадто підлягав хвилевим впливам подій та оточення”.⁸ Сам Володимир Кирилович, вже займаючи посаду голови Генерального секретаріату, в своєму щоденнику в липні 1917 р. писав: “Хочеться втекти. Поїхати кудись на хутір, взятися знову за перо, за дорогу, любу роботу. Страшно скучив. Надзвичайно. Я хожу немов би весь час голодний чи невиспаний. Бути вільним, незалежним, творити життя по образу і подобию своєму, з печалю й покірною тугою слідкувати за капанням днів у

вічність, і з посмішкою думати про те, від чого так палаю й киплю тепер”.⁹ Може оця його натура митця-письменника обумовила те, що “сприймаючи глибоко зовнішній світ, він не міг поширити своє революційне мислення на другий акт – дію. Це було джерелом сталих вагань, мінливості в рішеннях і раптових змін в оцінці ситуації”.¹⁰

Секретар з національних справ Сергій Олександрович Єфремов на час революції був відомим українським діячем, літературним критиком та автором низки праць з історії української літератури. Походив з родини священника. Навчався в Уманському духовному училищі, Київській духовній семінарії. Закінчив юридичний факультет Київського університету, але все життя займався літературною критикою та публіцистикою. Написав “Історію українського письменства”, яка і досі не втратила свого наукового значення. Активно працював в різних політичних українських організаціях, член Київської старої громади, Української Демократично-Радикальної партії, згодом – ТУПу, а з 1917 р. – лідер УПСФ. За свою діяльність неодноразово заарештовувався царським урядом. За свідченням людей, з якими він працював і які його добре знали, Сергій Олександрович мав непростий, різкий характер, що зумовлювало нерівність у відносинах з іншими українськими діячами, але він користувався виключним авторитетом та великою повагою серед українського громадянства.

Христофор Антонович Барановський, призначений секретарем фінансових справ, походив з селянської сім’ї. Не мав навіть середньої освіти, але завдяки природним здібностям та плідній праці в українському кооперативному русі, висунувся як талановитий фінансист. Був засновником та директором Союзбанку в Києві – головного українського банку дрібного кредиту. За твердженням Д.Дорошенка, вважався одним з найкращих знавців кооперативної справи. В 1917 р. зайняв посаду голови управи Українського Народного кооперативного банку. Вже згадуваний М.Ковалевський відзначав, що практичний стаж роботи Христофора Антоновича як кооператора та “його ґрунтовне знання народного життя були цінним вкладом до праці першого українського уряду”.¹¹

Борис Миколайович Мартос, що обійняв посаду секретаря земельних справ, походив з старого козацького роду на Полтавщині. Освіту отримав в Харківському університеті, по закінченні деякий

час вчителював, але за політичну діяльність (член РУП, а з 1905 р. – УСДРП) був позбавлений можливості займатися викладацькою працею. Працював в різних кооперативних організаціях Волині, Полтавщини і Кубані. Займав посаду інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві. Активно працюючи в цій галузі, набув практичного досвіду в справі кооперативного руху.

На посаду секретаря продовольчих справ було призначено Миколу Михайловича Стасюка, сина урядовця з Катеринославщини. Він навчався в Петербурзькому гірничому інституті. Був членом головної студентської ради українських студентських організацій, РУП, згодом – активним діячем УПСР. В 1917 р. – заступник голови і один з найвидатніших провідників “Селянської спілки”. В своїй громадсько-політичній та науковій роботі наполягав на вивченні та дослідженні питання економічного стану та розвитку України. Організовував селянські спілки на Катеринославщині. Кілька разів заарештовувався. Працював в різних кооперативних установах. За відомостями М.Ковалевського, походив з “кооперативної школи Христофора Барановського і кілька років працював під його керівництвом як інструктор кредитової кооперації на Київщині”.¹² Паралельно проводив наукову роботу, видав кілька праць в галузі економіки України. Микола Михайлович був першорядним організатором в селянській і кооперативній справі, але під час роботи в Генеральному секретаріаті, як згадував М.Ковалевський, це йому не дуже допомагало. “Був дуже незрівноважений і брав кожну справу дуже близько до серця, не визнаючи холодного підпорядкування справ певному поділу відповідно до їх значення. Висновки він робив дуже швидко і не завжди ці висновки були вірні”.¹³ Але був дуже чесною, відданою справі людиною.

Семен Васильович Петлюра, генеральний секретар військових справ, з родини полтавського міщанина, вчився в Полтавській духовній семінарії, але навчання не закінчив через участь в таємній українській громаді. Входив до РУП, згодом – УСДРП. Займався громадсько-політичною діяльністю в Полтаві, Катеринодарі (Кубань) – тут для заробітку деякий час працював в статистичнім бюро; згодом – в експедиції Ф.Щербини, який займався впорядкуванням архівів Кубанського козацтва. У Львові, Києві співробітничав у ряді періодичних видань. Деякий час жив у Москві, працюючи бухгалтером і редагуючи спільно з

О.Саліковським журнал “Украинская жизнь”. З 1916 р. працював в Союзі земств, займаючи посаду заступника уповноваженого цієї організації на Західному фронті. Був головою Української Ради Західного фронту і на 1 Українському військовому з’їзді обраний головою Українського Генерального Військового Комітету, залишився працювати в Києві. Як згадував М.Ковалевський, Симон Васильович “був дуже спокійний і опанований, рідко давав себе вибити з рівноваги”. Свідомо ухилявся від політичних дискусій в Центральній Раді та Генеральному секретаріаті. Володів ясністю оцінки ситуації і не був схильний до впливу оточення. Мав добрі організаторські здібності, своїм входженням до Секретаріату надав останньому “морального авторитету”.¹⁴

Призначений на посаду генерального секретаря судових справ Валентин Васильович Садовський, походив з родини священника на Волині. Закінчив два вищих учбових заклада – Київський університет (юридичний факультет) та Петербурзький університет (економічний факультет). Був діяльним членом українських студентських громад в Петербурзі. Вступив до УСДРП. Після закінчення навчання працював товаришем присяжного повіреного, а з 1915 р. працював в Києві, де мав адвокатську практику. Був дуже освіченою, ерудованою людиною. Валентин Васильович ніколи не працював в судівництві, тому спочатку на посаду генерального секретаря судових справ мали призначити когось, хто мав досвід праці в вищих судових органах. Яке, як відзначав М.Ковалевський, “з’ясувалось, що крім Сергія Шелухіна*, який категорично відмовився від цієї посади, “не було ні одного свідомого українця”¹⁵ в цій сфері.

Іван Матвійович Стешенко, генеральний секретар освітніх справ, походив з родини військового на Полтавщині. Освіту отримав в Полтавській гімназії та на історико-філологічному факультеті Київського університету. Володів кількома іноземними мовами. Працював як перекладач, письменник, літературознавець та викладач. Політичну діяльність розпочав ще в студентські роки, входив до складу однієї з перших українських соціал-демократич-

* Сергій Павлович Шелухін (член УПСФ) мав величезний досвід роботи в судових органах – працював в окружному суді, почесним мировим суддею, товаришем прокурора. Був членом Одеського юридичного товариства. Паралельно займався викладацькою та науковою роботою з теорії права, державного права.

них груп, член Київської старої громади, згодом, послідовно – РУП, Української демократичної партії, УСДРП. Не маючи права займатися викладацькою роботою, працював в управлінні Південно-Західної залізниці, потім – в Київській міській думі. Активно займався культурницькою та просвітницькою роботою. За два роки до революції, в 1915 р., Іван Матвійович очолює українську гімназію для біженців в Києві (Тетянинську гімназію). Був одним з тих українських діячів, які з кінця 19 ст. працювали “над піднесенням українського культурного життя”. За висловом М.Ковалевського, належав до типу української інтелігенції передреволюційної епохи “з її народницьким ідеалізмом, самопожертвою і відданістю українській справі”.¹⁶

Генеральний писарь Павло Оникійович Христюк походив з родини козака-хлібороба. Вищу освіту здобув в Київському політехнічному інституті. Брав участь в студентському та кооперативному русі (редактор кооперативного тижневика “Компанія”; один з засновників Центрального Українського кооперативного комітету в Києві). Він був наймолодшим з членів Генерального секретаріату. За характеристикою М.Ковалевського Павло Христюк був сумлінним, пунктуальним працівником і маючи ясний розум, дуже відповідально підходив до доручених йому справ. Зовні стриманий і маломовний, виявив себе дуже здібним публіцистом і критиком. Скрупульозність і точність у веденні всієї великої документації Секретаріату дало привід іншим його членам дати йому жартівливе прізвисько – “хранитель королівської печаті”.

Отже, Генеральний секретаріат складався з 9 осіб. За біографічними даними, що відомі на сьогоднішній день, загальна характеристика Генерального секретаріату така: середній вік секретарів складав приблизно 37 років (найстаршим був І.Стешенко – 44 роки, наймолодшим – П.Христюк – 27 років). 5 членів (С.Єфремов, М.Стасюк, В.Садовський, І.Стешенко, П.Христюк) мали вищу освіту, 2 члена (В.Винниченко, Б.Мартос) – за певних обставин не закінчили вищі учбові заклади. С.Петлюра навчався в духовній семінарії, Х.Барановський – не мав середньої освіти. За спеціальностями члени Генерального секретаріату були юристами, економістами, філологами. Двоє з них (В.Винниченко та С.Єфремов), маючи юридичну освіту, з успіхом займалися виключно літературною діяльністю; четверо членів (Х.Барановський, Б.Мартос,

М.Стасюк, П.Христюк) – активно працювали на ниві організації української кооперації, де набули практичного досвіду в цій справі*. С.Петлюра в залежності від обставин працював в різних установах, але досвід роботи в громадській організації набув вже під час Першої світової війни, працюючи в Союзі земств. Тільки В.Садовський та І.Стещенко у передреволюційні роки працювали, так би мовити, за фахом: перший займав посаду товариша присяжного повіреного, згодом мав власну адвокатську практику; другий присвятив життя викладацькій та науковій праці. Отже, в Генеральному секретаріаті посаду, відповідно до свого фаху обійняв лише Х.Барановський. Об'єднувало всіх членів новоствореного українського органу участь в різних українських політичних організаціях, культурницькому русі, досвід партійної роботи та велике бажання працювати на користь української справи.

За партійною приналежністю склад Генерального секретаріату був таким: домінуюче положення займали члени УСДРП – 5 осіб, 1 – соціаліст-федераліст, 1 – соціаліст-революціонер, 2 члени були позапартійними. Відповідно до парламентських норм, українська партія соціалістів-революціонерів, що мала більшість в Центральній Раді, мала б зберегти цю більшість і в Генеральному секретаріаті. Але за свідченням вже цитованого М.Ковалевського, партія не мала достатньої кількості кваліфікованих кадрів, на відміну від соціалістів-федералістів та соціал-демократів, що мали більш досвідчені сили. Провід соціал-демократів мав майже два десятка років політичної роботи, а члени, хоч і невеликої за кількістю партії соціалістів-федералістів, були відомими українськими діячами, що висунулися завдяки культурницькій праці та були носіями традицій старої громади. Усвідомлюючи це, як писав М.Ковалевський, керівники партії соціалістів-революціонерів відмовилися від більшості в Генеральному секретаріаті. Як згадував голова Центральної Ради, українські соціал-демократи, що склали більшість Секретаріату, “рішучо були противні всяким ... “узурпаціям” і стояли на тім, що Генеральний

* Пізніше, в своїй багатотомній праці “Замітки і матеріали до історії української революції” П.Христюк пояснював, що кооперативна робота була чи не єдиною можливістю працювати на громадському ґрунті для українців у дореволюційній Росії.

секретаріат має тільки “підготовити підвалини” автономному ладові, а не братися до нього”.¹⁷ Тому, на його думку, Секретаріат мав складатися по діловому принципу, незалежно від всяких “процентів і національних рахунків”.

Таким чином, до Генерального секретаріату увійшли досить молоді, зважаючи на важливість та відповідальність посад, люди, що представляли українську наукову, літературну, викладацьку та кооперативну інтелігенцію, і які мали дуже небагато, або зовсім не мали ніякого досвіду роботи у вищих державних установах, виконавчих органах влади чи організаціях і, відповідно, не мали досвіду адміністративної діяльності. В червні 1917 р. їм довелося стати, фактично, до державницької роботи.

Які ж цілі і завдання ставив перед собою Генеральний секретаріат? В “Декларації” Секретаріату, опублікованій 27 червня 1917 р., твердиться, що “Генеральний Секретаріат як виконавчий орган Центральної Ради” розуміє своє призначення в прискоренні та допомозі процесу “перетворення моральної влади в публічно-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями і апаратами”.¹⁸ Обгрунтовується це положення тим, що сама Рада з виразника суто національно-політичних домагань потрохи перетворюється на національний Соїм, “в якому мають освітлюватися і розрішатись всі ті питання, які висуває життя”.¹⁹ Тому робота була поділена між секретарствами* таким чином.

Генеральний секретар внутрішніх справ мав займатися організацією народних мас, агітацією і пропагандою для підвищення політико-соціальної і національної свідомості мас. В ньому “мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до сього часу”, оскільки “організація і освідомлення мас є перша, необхідна підвалина дальшого будівництва”.²⁰ Слідуючим завданням – є перебудова місцевої і загальнокрайової адміністративної влади. Малися на увазі сільські, волосні, міські адміністративні органи. Останні, за мовною атрибутикою документу, мали увійти “у тісний контакт з Центральною Радою”, або, просто кажучи, підпорядковуватися

* Зауважимо, що в тексті “Декларації” сказано буквально “поділено роботу між окремими секретарями”, а не між генеральними секретарствами. Це пояснюється тим, що спочатку за особами секретарів не стояло адміністративного апарату.

Раді для “організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні”.²¹ Отже, головним завданням секретарства внутрішніх справ було не створення нових, а пристосування вже діючих місцевих органів влади до побудови підвалин автономного устрою України.

Метою створюваного секретарства фінансових справ було вироблення фінансової політики на майбутнє, коли Україна в цій справі стане на державний ґрунт. До цього моменту робота Секретарства мала “обходитись поки що засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу”.²² Як бачимо, секретаріат фінансів мав зосередитися поки що на підготовчій праці та формуванні засад майбутньої системи фінансів автономної України.

Спрямуванням у майбутнє відзначалася і праця генерального секретарства суду, завданням якого, по-перше, була українізація та демократизація судових інституцій і, по-друге, підготовка законопроектів, які б визначили судову систему автономної України.

Секретарство національних справ мало зосередитися на об’єднанні всіх національностей бувшої Російської імперії для роботи по перетворенню останньої на автономно-федеративну республіку, для чого ставилася мета скликання з’їзду представників народів та областей Росії, і підготовка матеріалів та документів для обговорення на цьому з’їзді. Напрямок роботи секретарства в Україні було порозуміння з представниками національних меншин для надання Центральній Раді статусу представника інтересів не тільки українського народу, але й всього населення краю.

Українізація шкільної освіти, видання нових підручників, підготовка кадрів вчителів та допомога в організації останніх на професійному ґрунті, сприяння роботі культурних товариств – найважливіші напрямки роботи генерального секретарства освіти. Для здійснення цих завдань мала бути створена Всеукраїнська шкільна рада, побудована за територіальним принципом. “Декларацією” вводилися посади комісарів народної освіти.

Секретарство земельних справ в своїй роботі мало зосередитися на наступних заходах: організація волосних, повітових, губернських земельних комітетів в Україні та керування їх діяльністю; створення Українського крайового земельного комітету. В компетенцію секретарства входило також утворення українських кооперативних центрів. Секретаріат мав зайнятися роз-

робкою проекту земельного закону на основі рішень Всеукраїнського селянського з'їзду. Окремо наголошувалось, що в передбачуваному законопроекті обов'язково має бути розділ, що обґрунтував би розмежування компетенції "Всеросійського парламенту і Українського Союму" в земельних справах".²³

Завданням секретаріату продовольчих справ було створення Всеукраїнського центрального продовольчого комітету для забезпечення автономності продовольчої справи в Україні; об'єднання роботи існуючих продовольчих органів та забезпечення нормальної праці українських хліборобів.

Дуже коротко, трьома рядками, в декларації визначалася мета роботи військового секретаріата – забезпечення умов українізації військових частин в тилу і, по можливості, на фронті. Спрямування роботи військових округів в Україні на потребу українізації. Цим компетенція секретаріату військових справ вичерпувалася. На відміну від інших секретарств ніяк не визначалася праця в напрямку підготовки підвалин його роботи в майбутньому.

Передбачалось створення канцелярії для впорядкування діяльності Генерального секретаріату. Очолювати її мав генеральний писар, в компетенцію якого входило завідування справами всього Генерального секретаріату та здійснення внутрішнього зв'язку між окремими секретаріатами. Всю інформацію про діяльність виконавчого органу Ради мало давати періодичне видання останнього.

В цілому праця Генерального секретаріату мала стояти на засадах "демократичної влади, яка іде знизу, а не згори", опертої на "різні формації української демократії".²⁴ А сам виконавчий орган мав охоплювати всі потреби українського народу.

Отже, не дивлячись на певну обережність у визначенні засобів і компетенції Генерального секретаріату, його діяльність мала здійснюватись у таких основних напрямках: 1) опанування вже діючими громадськими та державними установами та підпорядкування їх Центральній Раді; 2) створення нових всеукраїнських координуючих органів; 3) підготовка основних законопроектів та вироблення концепції діяльності державних структур майбутньої автономної України.

Як вказував О.Юрченко, на той момент, керування адміністративними і місцевими органами зосередилося в руках органів самоврядування та їх представників, що давало змогу Центральній

Раді сподіватися на “порівнюючи легкий перехід місцевого урядування до рук їх відпоручників”.²⁵

При обговоренні “Декларації” Генерального секретаріату 26-27 червня в засіданні Центральної Ради, її член, М.Ковалевський, наголосив на важливості проведення фінансової та економічної політики; необхідності визначення кінцевої мети роботи військового секретаріату (перетворення постійної армії на народну міліцію); скликанні Українських Установчих зборів. Ф.Крижановський вказував на невизначеність завдань секретаріату продовольчих справ, координації дій окремих секретарів; відношення до Тимчасового уряду, відсутність справи галичан, важливість загальної освіти, українізації мирового суду. В ході дебатів виступаючи в цілому схвалювали цей програмовий документ, не стільки критикуючи його, скільки намагаючись доповнити і конкретизувати завдання виконавчого органу. Обговорення скінчилося ухвалою досить млявої формули переходу. Висловивши в ній довір'я Генеральному секретаріату, Центральна Рада поставила перед своїм виконавчим органом перше завдання: “маючи на увазі, що в інтересах українського трудового народу взагалі являється скликання Українських Установчих зборів”, вважає необхідним, “щоб Генеральний секретаріат в чергову сесію Центральної ради представив доклад про Українські Установчі збори”.²⁶ В цьому ж засіданні Генеральному секретаріату було доручено взятися до справи порозуміння з національними меншинами.

За оцінкою відомого дослідника О.Юрченка, цією “Декларацією” Центральна Рада та її Генеральний секретаріат вийшли з рамок керівників певного суспільного руху й почали переходити “до сфери діяльності властивої органам публічної, правно підбазованої і юридично оформленої влади”.²⁷

Характеризуючи “Декларацію” в своїй праці, П.Христюк писав, що “порівняно з Універсалом вона видається далеко менш радикальною”, однак “своєю конкретною програмою декларація все ж давала виразну канву для майбутньої організаційно-державної роботи Генерального секретаріату”, а з утворенням Генерального Секретаріату в Україні вже були присутні всі складові державності – “народ, територія і влада, ... причому влада, як і у всіх державах, була поділена на верховну, законодавчу – Центральна Рада і виконавчу – Генеральний Секретаріат”.²⁸ Але на червень 1917 р. цей

висновок виглядає дещо передчасним. Територія, як покажуть подальші події, спочатку не буде визначена, згодом – обмежена п'ятьма губерніями. Орган законодавчої влади ще знаходився в стадії формування – тільки в липні Центральна Рада була доповнена представниками національних меншин та представниками Всеукраїнського робітничого з'їзду. Виконавчий орган тільки починав свою роботу і для початку не мав елементарних засобів для нормальної праці – помешкання та коштів.

Одразу після організації Генерального секретаріату перед ним та Центральною Радою постало два найголовніших питання, що вимагали скорішого вирішення: порозуміння з Тимчасовим урядом та поповнення Ради представниками національних меншин.

Видання 1-го Універсалу, створення Генерального секретаріату переконливо довели, що політика відвертання від українського питання та відкладання його розгляду до скликання Всеросійських Установчих зборів з боку Тимчасового уряду, якої він дотримувався до середини червня 1917 р., було помилкою. Звернення Тимчасового уряду до українського народу від 16 червня накреслило поворот у ставленні центру до України. А останні три дні червня (28–30) 1917 р. увага Центральної Ради та її Генерального секретаріату була цілком зосереджена на переговорах з офіційною делегацією Тимчасового уряду у складі О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі, що прибули до Києва 28 червня. В результаті досить складних, напружених переговорів делегації з членами Центральної Ради, Генерального секретаріату, представниками президій виконавчих комітетів київських громадських організацій, членами УГВК, представниками політичних партій були досягнуті наступні домовленості:

- Генеральний секретаріат, доповнений представниками національних меншин – є органом крайового управління України, відповідальним перед Центральною Радою;
- склад Генерального секретаріату має затверджуватися урядом;
- з сфери компетенції Секретаріату виключалися військові справи;
- Центральна Рада мала розробити проект Статуту автономії України для його подальшого розгляду та затвердження Всеросійськими Установчими зборами;
- на затвердження пленуму Ради буде внесений, обговорений за

участю міністрів, текст П-го Універсалу, що буде оприлюднений одночасно з декларацією Тимчасового уряду.

Ввечері 30 червня в пленарному засіданні Центральної Ради з доповіддю про переговори з міністрами Тимчасового уряду виступив голова Секретаріату В.Винниченко. Він зачитав проект П-го Універсалу Центральної Ради. Голосувати за нього пропонувалося без ознайомлення з декларацією Тимчасового уряду та внесення змін у текст універсалу, що за словами виступаючого, могло порушити досягнуті домовленості. Після гострих дебатів простою більшістю голосів проект Універсалу був затверджений.

А 3 липня, через три дні, в Києві отримали з Петрограду телеграму на ім'я В.Винниченка за підписами О.Керенського, І.Церетелі та М.Тарещенка про згоду Тимчасового уряду на досягнуті у Києві домовленості. Це рішення, до речі, призвело до урядової кризи в Петрограді, міністри – кадети вийшли з складу уряду, не погодившись із виробленими в Києві домовленостями, які, на їх думку, фактично санкціонували здійснення української автономії явочним порядком.

Таким чином, результатом трьоденних переговорів стали два документи. Перший – П-ий Універсал Центральної Ради, підписаний і оприлюднений 3 липня 1917 р. Ним оголошувалося: про найближче поповнення складу Центральної ради представниками інших народів, що проживають в Україні; утвердження статусу Української Центральної Ради як єдиного вищого органу революційної демократії; новий склад Центральної Ради мав створити відповідальний перед нею орган – новий Генеральний секретаріат, який став би носієм вищої крайової влади Тимчасово уряду в Україні; про підготовку Радою у згоді з представниками національних меншин проекту автономного устрою України, який мав бути внесений на затвердження Всеросійськими Установчими зборами; що Центральна Рада стоятиме на позиції невідокремлення від Росії і тому виступає проти самочинного “здійснення автономії країни до Всеросійських Установчих Зборів”; про призначення представників Ради для роботи при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому, на яких покладалася безпосередня організація українських військових частин.²⁹

Другий документ – постанова (декларація) Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату. Нею Секретаріат

призначався вищим органом “для керування крайовими справами на Україні”; його склад мав визначатися урядом у згоді з Центральною Радою; санкціонувалася розробка останньою положення про національно-політичне становище України та форми розв’язання в ній земельного питання; констатувалося, що уряд сприятиме комплектуванню окремих українських частин, для чого за угодою з Центральною Радою при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому будуть призначені делегати-українці.³⁰

Таким чином, діяльність Генерального секретаріату, як вищого органу краю, на початок липня 1917 р. була санкціонована Тимчасовим урядом, який вилучив з його компетенції тільки військові справи. Генеральний секретаріат ставав носієм крайової влади юридично. Регламентація його роботи та вироблення положень щодо стосунків з центральною владою були ще попереду. В обох документах зовсім не розглядається питання територіальних меж влади Секретаріату. На думку П.Христюка, саме цей момент значно знизив значення обох документів. Причина полягала в тому, що “оця віра одної сторони до другої, віра в демократію. В кращі її ідеали, і була причиною “юридичної неграмотності”... обох документів”.³¹ Наголос робився (членами Центральної Ради та особами, що вели переговори) на самому факті досягнення угоди і порозуміння між українською та загальноросійською демократією, яка ще кілька тижнів тому здавалася неможливою. Обидві сторони брали на себе певні зобов’язання, втілення яких було ще попереду.

Питання території розглядалося в ході переговорів Ради з урядовою делегацією, але за свідченням І.Церетелі, конкретне визначення етнографічних меж території України у такий короткий термін було неможливим, через необхідні зміни в адміністративному поділі країни. За браком часу, для найскорішого просування загальної справи вперед, Центральна Рада погодилася не вказувати в угоді межі української території. Як вказував І.Церетелі, йшлося про фактичне визнання “територією українського крайового управління дев’яти ... основних українських губерній*”, які були представлені в Центральній Раді як губернії з більшістю ук-

* Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська.

раїнського населення і де зосереджувалися головні українські національні організації”.³²

За свідченням М.Грушевського, результати угоди не вдовольняли Центральну Раду та українське громадянство, але “не було ні можливості, ні охоти загарбати “захватним порядком” функції імперської адміністрації і приймати на свою голову всі дефекти її і всі тягарі тодішньої розрухи, і урядові сфери, і неукраїнська людність дуже підозріло і насторожено ставились до всяких симптомів “узурпації Ц.ради” в сфері публічно правовій і дражнити їх Генеральному секретаріатові нескільки не хотілось”.³³

Обидва документи, і 11-ий Універсал, і декларація Тимчасового уряду отримали дуже полярні оцінки, як з боку української громадськості, так і з боку російської. Від схвальних характеристик: “Він (11-ий Універсал – Авт.) доказує не тільки силу тодішнього українства, яка примусила чотирьох петроградських міністрів приїхати до Києва і переговорювати з представниками УЦР в площині рівного з рівним, але й почуття політичного реалізму тодішніх українських керівників, які мусіли рахуватися з дійсною ситуацією в Україні в половині 1917 р.”³⁴; до цілком негативних: “Його (Тимчасового уряду – Авт.) міністри приїхали, як переможені шукати порозуміння, а виїхали як переможці, забравши зобов’язання від Центральної Ради відректися від дотеперішнього свого національно-революційного шляху політики, який давав їй величезну моральну і фактичну силу, а стати на шлях порозуміння, компромісів і угодовства”.³⁵

Все ж таки, незважаючи на те, що петроградський уряд пішов на зустріч Раді не з доброї волі, а був змушений до цього попередніми діями останньої, а результаті з’явилася надія на подальший конструктивний діалог з Росією для запровадження в життя головних завдань українського руху. Фактично Центральна Рада не отримала нового правового статусу, Тимчасовим урядом визнавався лише Генеральний секретаріат, але ухвалюючи затверджувати останній у порозумінні з Радою, уряд визнав факт співучасті Центральної Ради у керуванні справами в Україні. На думку О.Юрченка, це було “виняткової ваги моментом”.³⁶

Другим завданням, як вже вказувалося вище – було остаточне порозуміння з представниками національних меншин та входження останніх до складу Центральної Ради. На час створення Гене-

рального секретаріату, який фактично мав виконувати урядові функції, і як передбачалося для управління всіма українськими губерніями, Центральна Рада була незаперечно авторитетною організацією, що представляла інтереси українських організацій та партій. Тому проблема переведення її у площину представництва всього населення України стало на порядок денний її діяльності і треба було вжити негайних заходів, щоб домовитися з представниками національних меншин, точніше з представниками організацій та партій, що їх представляли в Україні. В своїх засіданнях Рада неодноразово зверталася до цього питання. 28 червня О.Шульгин доповідав про нараду в цій справі під керівництвом М.Суковкіна, що відбулася за участю представників соціалістичних партій, кадетів, виконкому рад робітничих і солдатських депутатів. Нарада мала приватний характер і засвідчила можливість згоди шляхом входження представників національних меншостей та партій конституційних демократів до Центральної Ради без утворення окремого крайового органу. Вона обговорила також проект відповідної реорганізації Центральної Ради, підготовлений Генеральним секретаріатом. Спочатку неукраїнська демократія претендувала на 50% місць в Раді, що, зрозуміло, не влаштувало останню. 2 липня була створена комісія по справі переговорів з національними меншинами з 5 осіб. В результаті обговорення цієї справи в засіданнях Малої Ради 2, 3 та 4 липня було вирішено надати нацменшинам 30% місць в Раді та її органах. Генеральному секретаріату доручалося розробити план його реорганізації згідно цього рішення. Вже 11 липня відбулося перше засідання Малої ради за участю представників національних меншин. В привітанні голова Центральної Ради висловив впевненість, що "наша спільна праця виведе Україну на шлях розцвіту і повної згоди".³⁷ Всього до складу Малої ради увійшло 18 представників нацменшин*.

Через три дні, 14 липня, в засіданні Малої ради обговорювався представлений Секретаріатом проект про розширення свого складу до 14 секретарів за рахунок організації нових секретарств: пошт і телеграфу, шляхів, промисловості, праці та віросповідань. Спра-

* Доповнення Центральної Ради представниками національних меншин відбулося на У1 сесії Ради. Вони дістали 202 повноважних мандати та 53 кандидатських.

ва розширення меж роботи Секретаріату та доповнення його складу представниками національних меншин викликала багато суперечок і знов остаточно розібратися доручили спеціально створеній для цього комісії. Наступного дня М.Ткаченко (с.-д.) – голова Українського правничого товариства, запропонував від імені комісії доповнити Генеральний секретаріат секретарем шляхів (В.Голубович), торгівлі і промисловості (В.Дрелінг), пошт і телеграфів (О.Зарубін), державний контролер (М.Рафес), секретаріат міжнаціональних справ (О.Шульгин) доповнити посадами товаришів голови: від євреїв – М.Зільберфарб, від поляків – М.Міцкевич і від росіян (кандидатура не визначена).

Другий склад Секретаріату був затверджений в такому вигляді: В.Винниченко – голова та секретар внутрішніх справ; Х.Барановський – фінансових справ; В.Садовський – судових справ; О.Шульгин – національних справ; С.Петлюра – військових справ; М.Стасюк – продовольчих справ; Б.Мартос – земельних справ; І.Стещенко – освітніх справ; О.Зарубін – пошт і телеграфу; М.Рафес – державний аконтролер; П.Христюк – генеральний писарь. На посадах товаришів секретаря національних справ були затверджені: від євреїв – М.Зільберфарб (єврейське об'єднання соціалістичних партій); від поляків – М.Міцкевич (польський демократичний централ).

Посаду представника Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді посів П.Стебницький*. Вакантними залишилися посади секретарів праці, торгівлі і промисловості.

Отже, до другого складу Генерального секретаріату увійшло 6 нових членів, 4 з яких представляли в ньому нацменшини.

З посади секретаря з національних справ пішов С.Єфремов. Одночасно він припинив і активну діяльність в Центральній Раді, будиши одним з ініціаторів її створення. На думку авторів видання "Діячі Української Центральної Ради" цей факт треба пов'язувати

* На цю посаду голова Центральної Ради М.Грушевський пропонував Михайла Суковкіна (до 1917 р. - голова Київського губернського земства), призначеного урядом Київським губернським комісаром. На думку М.Грушевського, прихильне ставлення центру до цього діяча, його здібності та бажання "йти з українством" могли б зіграти свою позитивну роль. Але кандидатура М.Суковкіна була сприйнята членами Ради як "старорежимна" і була відхилена (Грушевський М. Спомини // Київ. - 1989. - № 9. - С. 130).

з незгодою поступової української інтелігенції, що залишалася на позиції поміркованості політичних методів боротьби в межах національно-культурницьких традицій і до якої належав С.Єфремов, з загальним курсом Центральної Ради під проводом М.Грушевського, та складними особистими стосунками Сергія Олександровича з головою Ради. В своїх “Споминах” М.Грушевський писав: “становище цих кругів (“старого українства” – Авт.), що групувались навколо соціалістів-федералістів, не було таке, щоб захочувати до праці на скріплення їхніх впливів. Знеохотившись до Ц.ради від початку, вони не хотіли працювати в ній. Як тільки удалось відновити стару “Раду” під назвою “Нової Ради”, так вони перейшли на редакційну працю в ній”.³⁸

Отже, секретарем з національних справ став Олександр Якович Шульгин. Ще молода людина – 30 липня йому виповнювалося тільки 28 років – походив з дворянської родини, що сповідувала давні козацькі традиції. Його батько був відомим істориком, належав до Київської старої громади. Середню освіту Олександр Якович отримав в київській гімназії, вищу – в Петербурзькому університеті. Після закінчення університету залишився при кафедрі всесвітньої історії, готувався до наукової та педагогічної праці. Активно співробітничав в журналі “Украинская жизнь”, був членом гуртка українознавства, молодіжної громади ТУПу. Після лютневих подій в Петрограді увійшов до складу Української Національної ради і був делегований від неї до Центральної Ради. Член партії соціалістів-федералістів, стояв на позиції побудови автономної України, але легальним шляхом; виступав за децентралізацію Росії та її перебудову на федералістичних засадах. Зауважимо, що О.Шульгин за своїми поглядами був справжнім наступником С.Єфремова, лідера української партії соціалістів-федералістів.

Всеволод Олександрович Голубович очолив новостворений секретаріат шляхів. 32-річний член партії соціалістів-революціонерів увійшов до складу Центральної Ради в липні 1917 р. – належав до Одеського комітету УПСР та був активним членом Одеської української громади. Освіту одержав в духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. Досвід роботи здобув на посадах інженера Південної залізниці та начальника відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту.

Ще четверо нових членів Генерального секретаріату увійшли від неукраїнських політичних партій:

російський соціаліст-революціонер – Олександр Миколайович Зарубін, асистент фізико-математичного факультету Київського університету, гласний Київської міської думи, комісар Київської поштово-телеграфної округи 33 роки);

один з керівників Польського демократичного централу – Мечислав Міцкевич, київський адвокат (38 років);

член Єврейської об'єднаної соціалістичної пратії – Мойсей Ісакович Зільберфарб (41 рік);

єврейський політичний діяч та член ЦК Бунду – Мойсей Григорович Рафес (34 роки).

Таким чином, партійна база складу Генерального секретаріату була розширена – до нього увійшли представники УСДРП, УПСР, УПСФ, російської, польської та двої єврейських партій. Як і в першому складі Секретаріату, середній вік його членів складав приблизно 36 років – для державної роботи досить молодий.

Вже 15 липня делегація Генерального секретаріату у складі В.Винниченка, Х.Барановського та М.Рафеса виїхала до Петрограду, сподіваючись на швидке вирішення справи затвердження нового складу Секретаріату та “Статуту вищого управління України”. Як бачимо, українська сторона послідовно виконувала домовленості кінця червня 1917 р. та розраховувала на адекватні дії з боку Тимчасового уряду.

За короткий період від створення Генерального секретаріату до формування його другого складу, найбільш виразно простежується робота секретарства фінансових справ. Це пов'язано, насамперед, з однією з перших проблем, що постала перед Генеральним секретаріатом – яким чином матеріально забезпечити свою роботу. Першим кроком секретаріату фінансів стало вироблення загальних основ своєї роботи та норм оподаткування населення. Перебачалося, що:

– всі податки вводяться після затвердження їх пленумом ЦР;
– всі витрати виплачуються по затвердженні пленумом ЦР, або за дозволом останнього, Комітету ЦР та ГС;

– Генеральний секретаріат залишає за собою право робити грошові позики для задоволення потреб Центральної Ради (на строк

більше одного року – з дозволу пленуму ЦР, менше одного року – Комітету Ради та ГС);

– Генеральний секретаріат має скласти договір з однією з банківських установ для забезпечення діяльності Центральної Ради;

– Контроль за фінансовими справами має здійснювати ревізійна комісія, обрана пленумом Центральної Ради та підзвітна останній.

За найкращу систему державного оподаткування населення України, був обраний прогресивний прибутковий податок з використанням норм, встановлених російським урядом, але зменшивши ставку податку в 4 рази. Одночасно, з огляду на те, що збір загальноросійських податків мав розпочатися не раніше 1-го серпня 1917 р., а потреба в коштах виразно стояла на порядку дня, секретарством фінансів пропонувалося ввести одразу й тимчасовий посімейний податок в розмірі 3 крб., з урахуванням цих внесків при введенні прибуткового податку. Збір податків мали здійснювати кооперативи, земські, банківські та інш. установи за дорученням Генерального секретаріату.³⁹

Доклад про вищепереліковані пропозиції секретарства фінансових справ зробив Х.Барановський в засіданні Центральної Ради 27 червня. При обговоренні доповіді питань з приводу загальних основ найближчої роботи секретарства, прибуткового податку та механізму переведення оподаткування не виникло. Однак, виявилось, що більшість членів Ради заперечували введення посімейного податку, як непопулярного виду оподаткування серед населення і наголошували на тому, що він заперечує податок, встановлений 1-им Універсалом і який є кращим за представлений*.

Доцільно звернути увагу на те, що посилання на Універсал здається неконструктивним і ось чому. По-перше, Універсал апелював до “організованих громадян” (що малось на увазі?) та української людності, а не до всього населення України; по-друге, податок визначався словами “на рідну справу”, що не є характери-

* В Універсалі дослівно сказано: “...ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради” (Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. – Т. 1. – С. 105).

стикою одного з видів оподаткування; по-третє, вводився він з 1-го липня і кошти пропонувалося вносити “негайно і регулярно”. Для Універсалу – декларації по своїй суті – така невизначеність цілком зрозуміла (він не ставив перед собою завдання точно окреслити поняття “особливий податок”, ця справа була лише задекларована). А вже для визначення норм оподаткування ця формула була цілком неприйнятна.

Для перегляду проекту норм оподаткування була обрана фінансова комісія у складі 10 осіб під головуванням Х.Барановського. Наступного дня Центральна Рада ухвалила представлені комісією види податків. Встановлювалися:

- на 1917 р. прогресивно-прибуткові податки у розмірі 1/4 загальноросійського податку на користь Центральної Ради для всіх громадян України;

- поземельний податок (в 1917 р. по 10 коп. з десятини) з усіх форм власності землі (для сільських землевласників – що мали більше 1-ої десятини);

- разовий заробітний податок, якому підлягало все населення України, а також ті українці, що мешкали поза межами України.⁴⁰

Отже, система оподаткування, принаймні на 1917 р., була визначена, але, як зазначав сам секретар фінансів, апарату для збирання податків в розпорядженні секретаріату не було, а намір оподаткування українців, що мешкали поза межами України, розраховував, очевидно, на “національну свідомість” останніх і виглядав досить сумнівно.

Після створення Генерального секретаріату одразу ж виникло питання і про його помешкання. На перших порах він розташувався в коридорах будівлі Педагогічного музею, де кілька помешкань займала і Центральна Рада. До того часу вже робилося кілька спроб перевести розташовану тут же школу льотчиків (вона займала більшу частину будинка), але безрезультатно. Тому, як згадував М.Грушевський, Секретаріатові довелось “розташувати свої “столи” – забрані від Центральної ради – в тім же коридорі Центральної ради – один стіл означав секретаріат освіти, другий – секретаріат земельних справ., а одна з убиралень Педагогічного музею була обернена на президіальний pokій секретаріату”.⁴¹ Пізніше Генеральний секретаріат розташувався в будинку на розі Хрещатика і Фундуклеївської, згодом – за адресою Інститутська, 3.

Таким чином, з 15 червня по 14 липня 1917 р. – період роботи Генерального секретаріату першого складу – останній встиг одночасно і багато, і замало. Секретаріат був визнаний з боку центральної влади, як вищий орган Тимчасового уряду “для керування крайовими справами на Україні”. Провів певну роботу по врегулюванню питання входження представників національних меншин, що проживали на території краю до складу Центральної Ради та її органів і відповідно змінив свій склад, включивши до Секретаріату представників російської, польської та двох єврейських партій. Визначився із системою оподаткування населення на 1917 р. Основні зусилля члени Генерального секретаріату зорієнтували на легалізацію своєї діяльності з боку Тимчасового уряду, що заважало секретарям працювати з поточними справами та здійснювати конкретні завдання, окреслені в його ж “Декларації”. Остаточне визначення сфери його повноважень було ще попереду.

В цілому, Генеральний секретаріат не був сильною виконавчою владою. Це обумовлювалося, з одного боку, його складом і орієнтованістю на легалізацію з боку центру; з другого, процесуальною підпорядкованістю Українській Центральній Раді та залежністю від рішень та постанов останньої.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т.1. – К., 1996. – С. 101–105.

² Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч.11. – С. 157.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 116.

⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 99.

⁵ Там само. – С. 120.

⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 134.

⁷ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. – Мюнхен, 1971. – С. 58.

⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини. Враження. Рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 375.

⁹ Вінниченко В. Щоденник. – Т.1. 1911–1920. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – С. 270.

-
- 10 Ковалевський М. Згад. праця. – С. 375.
 - 11 Там само. – С. 382–383.
 - 12 Там само. – С. 387.
 - 13 Там само. – С. 387.
 - 14 Там само. – С. 382.
 - 15 Ковалевський М. Згад. праця. – С. 391.
 - 16 Там само. – С. 390.
 - 17 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 137.
 - 18 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 158.
 - 19 Там само.
 - 20 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – С.158.
 - 21 Там само.
 - 22 Там само.
 - 23 Там само. – С. 159.
 - 24 Там само. – С. 157.
 - 25 Юрченко О. Згад. праця. – С. 57.
 - 26 Там само. – С. 134.
 - 27 Там само. – С. 60.
 - 28 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. – Т.1. – Відень, 1921. – С. 78, 81.
 - 29 Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 61.
 - 30 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 163.
 - 31 Христюк П. Згад. праця. – С. 94.
 - 32 Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции. – Париж, 1963. – С. 133.
 - 33 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 137.
 - 34 Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1971. – С. 63.
 - 35 Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового Генерального Комітету і тов. секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 246.
 - 36 Юрченко О. Згад. праця. – С. 70.
 - 37 Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. – Т. 1. – С. 175.
 - 38 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 109.
 - 39 Нова Рада. – 1917. – 28 червня.
 - 40 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 141–142.
 - 41 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С. 137.

ВИЗНАННЯ МІСЬКИМИ ДУМАМИ ВЛАДИ УЦР У ЛИСТОПАДІ – ГРУДНІ 1917 р.

За висловом Т.Гунчака “ахіллесовою п'ятою української революції були міста”¹. Результати перших демократичних виборів в Україні, муніципальної кампанії 1917 р., свідчили – лише в окремих регіонах, насамперед у Київській, Полтавській, певною мірою у Чернігівській, Волинській та Подільській губерніях, українська ідея користувалася значною популярністю серед міського населення, причому, здебільше, серед малих та середніх міст. Києвоцентричність українського національного руху, за твердженням В.Верстюка, підтверджується “величезною кількістю поки що не введеного до наукового обігу матеріалу”². На інших теренах в містах панували російські, єврейські, польські партії, ставлення яких до українського руху коливалося від байдужого до ворожого.

Отже, розраховувати на підтримку переважної більшості сформованих на демократичних засадах міських самоврядувань Центральної ради, на перший погляд, не доводилося. Між тим саме вони розглядалися як одна з опор нової влади, запорука ствердження нової форми держави, що мала б спиратися, насамперед, на волю народу. Зрештою, результат перевершив найсміливіші сподівання, що, втім, не врятувало УЦР від поразки. Цей аспект утворення УНР досі лишався майже не дослідженим, що й зумовило вибір теми статті.

Після повалення більшовиками Тимчасового уряду у Петрограді і проголошення переходу влади до рад єдиним легітимним центром державної влади в Україні лишився Генеральний секретаріат. На відміну від більшовиків, українська влада, хоч і мала суттєві претензії до міських самоврядувань, не вважала за можливе руйнувати систему обраних демократичним шляхом дум і земств. Навпаки у своїй відозві від 3 листопада Генеральний секретаріат запевняв, що буде “опиратися на органи самоврядування, котрі і являються органами місцевої влади.”³ III Універсал наказував Генеральному секретаріату: “Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення

найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії".⁴ В результаті перед міськими думами постає досить проста дилема: або визнати те, що сталося в Петрограді, а разом з цим власне безсилля й таким чином піти у небуття – фактично зректися влади, або визнати УЦР і разом з нею спробувати відстояти свої законні права.

Оцінюючи мотиви вибору місцевих самоврядувань, історики радянського часу відзначали: "Займаючи до Жовтня великодержавні шовіністичні позиції, завзято їх відстоюючи, думи після перемоги соціалістичної революції без особливих вагань виступили на підтримку Центральної Ради і її Генерального секретаріату, розглядаючи їх в якості законної влади на Україні."⁵ З свого боку український історик і громадський діяч Д.Дорошенко стверджував, що після жовтневого перевороту навіть у неукраїнських колах "...з відділенням України від збільшовиченої Москви, надіялись на збереження у нас ладу і спокою"⁶. Як пояснювала одна з волинських газет, "під час безвладдя будь-яка влада гарна"⁷. Гласний полтавської думи кадет Д.Корецький заявив: "Ми визнаємо вищу владу Центральної Ради, тому що немає іншої вищої влади над нею"⁸. За спостереженням одеської газети: "Страх перед більшовицьким терором такий великий, а рада... так вміло використала і користується цим страхом, що українська орієнтація стала загальним явищем на всій Херсонщині."⁹

Йдеться, звичайно, про прихильників політичних сил небільшовицького гатунку – російських та єврейських поміркованих соціалістів, кадетів. Саме вони переважали за результатами муніципальної кампанії у міських думах й, відповідно, вирішальною мірою вплинули на прийняття принципових рішень міськими самоврядуваннями у листопаді – грудні 1917 р., якими визнавалася влада УЦР.

Водночас вважаємо за необхідне наголосити – принаймні для частини міських дум вони не стали несподіваними і неприродними. Не очікуючи жовтневого катаклізму Полтавська, Чернігівська, Бердичевська та деякі інші міські думи висловили свою підтримку УЦР. Це безпосередній результат розгортання українського руху в містах, зокрема, активної діяльності гласних нових нецензових дум – представників українських сил незалежно від їх партійності. Безумовно, зазначений процес – небезпроблемний.

Найшвидше він розгортався в регіоні, де за результатами муніципальної кампанії українські списки завоювали впливові позиції в думках.

Так, 31 жовтня Чернігівська дума закликала “підтримати революційну владу в особі Тимчасового уряду, Ради революції і органів цієї влади – Центральної Ради і Генерального секретаріату”¹⁰. 8 листопада на пропозицію міського голови російського есера П.Соколова дума ухвалила резолюцію, якою УЦР визнавалася тимчасовим парламентом, а Генеральний секретаріат – крайовою владою.

17 листопада на урочистому засіданні з приводу III Універсалу Вінницька дума визнала владу Генерального секретаріата УЦР і пообіцяла у “своїй діяльності підлягати всім розпорядженням української влади.”¹¹ Відомо про такі або подібні рішення Конопської, Борзенської, Прилуцької, Зеньківської, Роменської, Бердичевської та деяких інших дум.

Несподівані складнощі виникли в Полтавській Думі. Там 31 жовтня гласний від українського міжпартійного блоку, колишній член УРДП В.Андрієвський, запропонував резолюцію, якою Центральна рада визнавалася вищим крайовим органом в Україні. Водночас документ не містив засудження повалення Тимчасового уряду. Вочевидь, місцеві українці, так само як і більшовики, не бачили причин для протестів з приводу його ліквідації. Натомість інша резолюція, запропонована російським есером Ляховичем, жодним словом не згадувала УЦР, але засуджувала більшовиків. В результаті за пропозицію В.Андрієвського проголосували есефи, українські есери і есдеки, а також більшовики, а за Ляховича – всі інші фракції. Ситуація, що склалася, доволі непогано відбивала стосунки між зазначеними політичними силами у Полтаві в попередній період.

Того дня дума виявилася неспроможною дійти до будь-якого рішення. Втім досить швидко з'ясувалося, що сподіватися на відновлення влади Тимчасового уряду неможливо. Крім того, в місті почав діяти совет революції, який явно намагався переобрати владні функції. Такі обставини змусили російських соціалістів і кадетів шукати підтримки в особі УЦР. Принаймні через декілька днів а ні есери, а ні кадети в думі не заперечували проти визнання влади УЦР, намагаючися застерегти лише тимчасовість такого

стану. Позиція більшовиків на той час ще не зазнала змін. Таким чином, збіглися позиції усіх головних фракцій думи, що дозволило прийняти резолюцію, запропоновану есефом Г.Ковалевським. Генеральний Секретаріат УЦР визнавався “єдиною правлячою владою.” 11 листопада дума вітала проголошення УНР.¹²

Неоднозначною виявилось ставлення Київської думи. 1 листопада вона визнала “...надалі до відновлення зв'язку з Тимчасовим урядом вищою владою в краї Генеральний Секретаріат Української ради, затверджений Тимчасовим урядом.”¹³ Однак III Універсал і проголошення УНР стали для думи непереборним бар'єром. Спеціальне засідання думи 13 листопада з приводу Універсалу ініціювали кадети. На їх думку, Універсал “як по внутрішньому змісту, так і по джерелу свого походження не може бути визнаний актом державної ваги, який має обов'язкову силу.”¹⁴ Негативну позицію зайняли також меншовики-оборонці. Решта меншовиків, Бунд, російські есери, з огляду на необхідність мати крайову владу, висловилися за визнання Універсалу. Польське коло вітало Універсал, але заперечувало проти соціальних реформ. Єдиною фракцією, яка беззастережно підтримала Універсал, виявилася сіоністська. Після бурхливих дебатів і голосування чотирьох резолюцій дума не змогла прийти до будь-якого рішення. Українським еседам і есерам залишилося від власного імені визнати III Універсал “актом великої історичної ваги”.¹⁵

Зрештою, 14 грудня крайовий з'їзд представників міст України визнав Генеральний Секретаріат крайовим урядом, узагальнивши таким чином позиції багатьох дум України.¹⁶

Всі вищезгадані місцеві самоврядування належали до регіону, де, як зазначалося, український рух досяг певних успіхів у містах, отже отримав непогані можливості для відстоювання своїх позицій. Принципово новим у листопаді – грудні 1917 р. стало те, що владу УЦР визнали міські думи (переважно сходу та півдня), від яких такого кроку ще декілька тижнів тому годі було й чекати. Тут хочемо наголосити на важливому, на наш погляд, моменті. Згідно інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріату влада останнього розповсюджувалася на п'ять відомих губерній. Отже, визнання їх місцевими самоврядуваннями влади УЦР принципового значення не мало, бо вони вже належали до сфери компетенції Генерального секретаріату УЦР. Резолюції на

підтримку останньої мали, здебільше, моральне значення. Інша справа – чотири губернії і північні повіти Чернігівщини (Суразький, Стародубський, Новозибківський, Мглинський), вилучені інструкцією із складу України. Згідно положень зазначеного документу повноваження Генерального секретаріату “можуть бути розповсюджені і на інші губернії або на їх частини у випадках, якщо створені у цих губерніях на засадах постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження”.¹⁷ Отже, визнання міськими думами вилучених губерній (безпосередньо, або у формі згоди взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів) зверхності УЦР означало легітимізацію її влади на цих теренах.

18 листопада телеграму Генерального секретаріату з вимогою організувати вибори до Українських Установчих зборів розглянула Катеринославська дума. В резолюції, запропонованій російськими есерами і підтриманій українськими гласними, дії УЦР визнавалися доцільними. Есери вважали за необхідне погодитися з наказом Києва. Однак остаточне вирішення питання кордонів України покладалося на Російські Установчі збори і плебісцит. Єдиною фракцією, що виступила проти запропонованого рішення, виявилася кадетська. Тоді як меншовики, більшовики, єврейські соціалісти, сіоністи підтримали наведену формулу, що дозволило її схвалити “величезною більшістю голосів”¹⁸.

Тричі безрезультатно вносилося до порядку денного питання про визнання зверхності УЦР у Харківській думі. Рішуче проти виступили кадети, які розглядали таке рішення як розпад Росії, та більшовики – вони вбачали в українцях найбільших конкурентів у боротьбі за владу. Інші фракції виявилися менш категоричними: їхні пропозиції зводилися до бажання зачекати скликання Установчих зборів та провести плебісцит. Нарешті, 2 грудня під час четвертої спроби дума ухвалила спільну резолюцію російських і українських есерів. Згідно з цим документом приналежність Харкова до України та влада УЦР визнавалися за умови, “що Україна не буде прагнути до відокремлення від Росії, а лише утворить одну з складових частин федеративної Російської республіки”¹⁹.

Взагалі на Слобожанщині спостерігалося дуже обережне ставлення дум до можливості підпорядкування УЦР. Скажімо, Валківська дума після кількох спроб визначити приналежність

міста фактично делегувала розв'язання проблеми повітовому земству, визнавши його єдиним законним органом влади в повіті.²⁰ Як зазначалося на нараді представників земств, дум, громадських організацій, виборчих комісій частина місцевих самоврядувань Слобожанщини висловилися за приєднання до УНР, частина проти. Але все ж таки більшість наради ухвалила позитивне рішення.²¹ На початку грудня пройшов IV з'їзд представників самоврядувань Харківської губернії, який визнав, "що Українська рада є в даний момент крайовою організованою владою, яка протистоїть більшовицькому захопленню влади" і закликав до об'єднання "всіх сил Харківської губернії навколо Центральної Ради."²² Водночас представники дум і земств зазначили, що остаточне вирішення українського питання належить Всеросійським Установчим зборам.

Херсонщина також не засвідчила одностайності. Дума найбільшого на той час міста України 31 жовтня трактувала поширення української влади на Одесу не інакше як "непорозуміння". Втім через місяць в міському самоврядуванні домінували інші настрої. 6 грудня під час обговорення питання про вибори до Українських Установчих зборів в Одесі лише більшовики, народні соціалісти і Поалей-Ціон виступили за необхідність попереднього проведення референдуму. Інші фракції, насамперед російські есери, а також меншовики, кадети, польські соціалісти, не відкидаючи необхідності плебісциту, пропонували взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів, але остаточне з'ясування приналежності Одеси відкласти. Водночас вони застерігали, що Україна обов'язково повинна входити до складу федеративної Росії. Найрішучіше українські домагання підтримали представники ОЄСРП і сіоністів. Зрештою позитивне рішення про приналежність Одеси до України гласні ухвалили консенсусом.²³

15 листопада Миколаївська дума розглянула доповідь представника українських партій з приводу III Універсалу. Найбільшу підтримку українці знайшли у російських есерів. Їх представник В.Костенко наголосив: "...До Ради можна ставитись як до позитивного фактору не лише з точки зору українців, але і з державної точки зору."²⁴ Дума визнала владу УЦР абсолютною більшістю голосів.

На початку грудня з'їзд делегатів дум, земств, деяких рад Хер-

сонщини “в питанні про приєднання до ради... висловився в позитивному сенсі більшістю голосів проти 30 з тих, що утрималися представників міст, які не мали для цього повноважень [всього – 450 делегатів]”²⁵.

12 грудня за приєднання до України і проведення виборів до Українських Установчих зборів проголосувала Бердянська дума²⁶.

Типово відреагували міські думи північних повітів Чернігівщини. Новгород-Сіверська дума, яка наприкінці серпня не бажала і чути про приналежність міста до України, на початку грудня визнала УЦР своєю крайовою владою, щоправда залишивши остаточне право вирішення цього питання за Установчими зборами.²⁷

Новозибківська дума на початку листопада надіслала своїх делегатів водночас на нараду Всеросійського союзу міст і на з'їзд Всеукраїнського союзу міст, діючи таким чином в обох напрямках. Наприкінці листопада думська управа пропонувала досить дивну формулу визнання влади УЦР: “Розпорядження, які йдуть від Чернігівського губернського комісара є для міського управління прийнятними.” І лише 11 грудня дума наважилася поставити крапку і визнала своє підпорядкування Києву, знову залишивши остаточне розв'язання проблеми за Установчими зборами.²⁸

Подібні рішення прийняли: не пізніше 25 листопада – Стародубська дума, 2 грудня – Суразька, 4 грудні – Клинцівська, 14 грудні – Мглинська, 19 грудня – Світська дума²⁹.

Звертають на себе увагу досить пізні дати. Вони засвідчують великі сумніви гласних стосовно доцільності ухвалених рішень. Протягом жодної з політичних партій не можна казати як про постійного союзника українців у визнанні міськими думами влади УЦР. Спектр надзвичайно широкий: від більшовиків до кадетів, в залежності від міста, часу і ситуації. Але все ж таки йдеться про антибільшовицьку акцію. Найпослідовніше українців підтримали російські есери, сіоністи, ОЄСРП.

Зрештою, під безпосередньою загрозою більшовизації України навіть думи, склад яких не можна назвати проукраїнським, вважали за доцільне підтримати українську владу. В такому разі вони старанно обумовлювали приналежність України до складу Росії, а думи сходу, півдня України, півночі Чернігівщини – також право остаточного врегулювання територіального питання Всеросійськи-

ми Установчими зборами та результатами плебісцитів. Подальші події зробили здійснення згаданих вимог неможливим, натомість принципові рішення дум про приєднання до України відіграли певну позитивну роль у становленні української державності в сенсі її легітимізації та визначення території.

Таким чином, скориставшись ситуацією, гласні, представники українських сил, добилися бажаного: більшість міських дум України, які на той час вважалися найлегітимнішими органами влади, у листопаді – грудні 1917 р. підтримали УЦР і визнали її владу.

Парадокс ситуації в тому, що досягнувши мети, яка здавалася на початку лютневої революції майже неймовірною, українські сили потрапили у пастку, розставлену Тимчасовим урядом ще на початку свого існування. Серед його фундаторів панувало занепокоєння, що “будь-які відхилення від існуючих стандартів демократії – є шляхом руху від неї”³⁰. Власне, саме поняття легітимності під час революції має доволі умовний характер. Тоді бажання за будь-яку ціну провести вибори за найдемократичнішим законом, забезпечивши участь найширших кіл населення, обернулося проти їх ініціаторів. Вони зіткнулися з нерозумінням переважної більшості народу мети реформи що проводилася, апатією до незнайомих владних інституцій і, як наслідок, поверненням до традиційних схем управління, цього разу у вигляді влади більшовиків.

УЦР, дії якої були обумовлені демократичною парадигмою, закладеною Тимчасовим урядом, у листопаді – грудні 1917 р. перебрала владу над заснованими ним демократичними інституціями вже на стадії тотальної кризи влади. Зробивши за таких обставин не надто впевнену спробу сконцентрувати навколо себе широке коло невдоволених петроградськими подіями та брутальністю нових претендентів на владу, Центральна рада зрештою лише відтягла крах системи, яка спиралась на демократичні засади.

¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К., 1993. – С. 97.

² Верстюк В.Ф. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 116.

-
- 3 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 391.
 - 4 Там само. – С. 401.
 - 5 Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти. – К., – 1987. – С. 99, 100.
 - 6 Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 207.
 - 7 Трудовая Волянь (Житомир). – 1917. – 14 нояб.
 - 8 Вістник Полтавського губернського громадського комітету (далі – Вістник ПГГК). – 1917. – 8 листоп.
 - 9 Одесский листок. – 1917. – 8 дек.
 - 10 Черниговская земская газета. – 1917. – 1 нояб.
 - 11 Робітнича газета. – 1917. – 24 листоп.
 - 12 Вістник ПГГК. – 1917. – 31 жовт.; 8, 14 листоп.
 - 13 Киевская мысль. – 1917. – 3 нояб.
 - 14 Там само. – 12 нояб.
 - 15 Там само. – 15 нояб.
 - 16 Трудовая Волянь (Житомир). – 1917. – 19 дек.
 - 17 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 214.
 - 18 Приднепровский край (Екатеринослав). – 1917. – 21 нояб.
 - 19 Народное дело (Харьков). – 1917. – 2 дек.; Южный край (Харьков). – 1917. – 3 дек.
 - 20 Известия (Валки). – 1917. – 26 нояб., 10 дек.
 - 21 Русская жизнь (Харьков). – 1917. – 28 нояб.
 - 22 Народное дело (Харьков). – 1917. – 6 дек.
 - 23 Одесские новости. – 1917. – 1 нояб.; Одесский листок. – 1917. – 8 дек.
 - 24 Известия (Николаев). – 1917. – 17 нояб.
 - 25 Одесский листок. – 1917. – 8 дек.
 - 26 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 50.
 - 27 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 854. – Арк. 3.
 - 28 Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 2788. – Арк. 225, 313; Спр. 2787. – Арк. 150, 151.
 - 29 Там само. – Спр. 2792. – Арк. 23.; Спр. 2794. – Арк. 40; Спр. 2793. – Арк. 182; Спр. 2786. – Арк. 85; Спр. 2807. – Арк. 204.
 - 30 Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 175.

УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ СОЮЗ (1917 рік)

Перша хвиля фемінізму, що охопила Західну Європу наприкінці XIX – поч.XX ст. сприяла появі “жіночого питання”, “жіночої теми” у історії, історіографії, літературі, філософії. Рух за політичне рівноправ'я жінок у країнах Європи знайшов свій прояв перш за все у благодійній, культурно-просвітній діяльності жіночих товариств.

Для історії емансипаційних устремлінь українських жінок найцікавішим та найхарактернішим стало поєднання національної ідеї та фемінізму. На Наддніпрянській Україні на поч.XX ст. світогляд жінок формувався, як правило, під впливом російськомовної феміністичної літератури.¹ Вони брали участь у загальноімперських жіночих організаціях – Спілці Рівноправності жінок, Спілці Захисту Жінок, Товаристві допомоги жертвам війни, Союзі допомоги Батьківщині інш.

Слід зазначити, що умови й можливості для залучення жінок до сфери інтелектуальної праці в Україні були дещо сприятливішими, ніж у цілому по імперії, завдяки досить ліберальній атмосфері, що склалася навколо питань жіночої освіти.² Це, в свою чергу, безпосередньо вплинуло на залучення українського жіноцтва до громадської, культурної, просвітницької діяльності. Так, наприклад, на рубежі 1901–1902 років у Києві утворилася “Жіноча громада”, яка хоч і не мала ніяких феміністичних гасел або суто жіночого завдання, проте свідчила про бажання жінок діяти спільно. Громада об'єднала в собі два покоління жінок, які по-різному розуміли свою роль у громадській діяльності. Старше покоління орієнтувалося здебільшого на культурно-освітню працю, молодші жінки прагнули революційної діяльності.³

Подальші події, Перша світова війна та революція 1917 року досить суттєво вплинули на формування нового статусу української жінки у сімейному, професійному та громадському житті. Жіноцтво отримало доступ до професій, які раніше вважалися суто чоловічими-юристів, лікарів, одержали право здобувати професорське звання у вищих навчальних закладах. Чимало жінок пішло на військову службу. Жінки також почали активно залуча-

тися і до політичного життя країни, стають активними діячками різноманітних політичних партій, членами державних органів влади на місцях і в столиці. Так, наприклад, до складу Української Центральної Ради увійшло 11 жінок від українських громадських організацій та територіального представництва, 4 – від Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, 6 – від національних меншин (здебільшого єврейської та польської).⁴ Але найбільш типовим для українського жіночого руху було те, що жіноцтво намагалося залишатися поза ідеологією. Перш за все його турбували насущні потреби громади, економічний, соціальний, культурний розвиток суспільства. Саме вони, а не засадничі ідеї фемінізму, стали рушійною силою утворення жіночих товариств. Жінки приділяли більше уваги соціальній допомозі та культурно-просвітницькій роботі, інколи займалися виробничо-комерційною діяльністю. Вони намагалися розширити права, забезпечити правовий захист, поліпшити загальний рівень життя всього населення та жіноцтва зокрема. Неодноразово жінки порушували питання перед громадськістю про рівноправне становище їх у суспільстві.⁵

Український Жіночий Союз (УЖС) одним з перших об'єднав жіноцтво “під гаслом рівних з чоловічими прав жінки на основі рівних з чоловічими обов'язків української жінки у громадянській роботі для добра України”.⁶

Ініціативна група по утворенню УЖС була створена у Києві 21 березня 1917 р. З 3 квітня діяла тимчасова рада УЖС на чолі з В. Нечаївською⁷. На Українському національному конгресі, що проходив у Києві 6–8 квітня 1917р., Нечаївська як делегатка виступала з промовою від Київського комерційного інституту та від українських жінок.⁸

25 квітня відбулися загальні збори членів Союзу на яких було затверджено статут, вибрано нову постійну раду. До її складу увійшли члени тимчасової ради: Бондаренко, Мельник, Нечаївська, Парфенюк, Поцубієнко, Равлюк, Сильнича та новообрані: Веретельник, Гупалівна, Палчевська, Радзимовська, Руппельт, Соколовська, Тимешко, Цікаловська. Делегаткою від УЖС до УЦР обрано В. Нечаївську.⁹

Головним гаслом Союзу проголошувалося: “Українська жінка має для добра України нести всі відповідні жіночій природі громадянські обов'язки, а за те має користуватись рівними з чоловіком правами людини”.¹⁰

У політиці Союз не піднімав свого окремого прапора, а став під політичний провід УЦР.

Основою організації УЖС у своєму статуті проголосив Клуб, а верхом організації Центральну Раду. Зв'язок між Клубом і ЦР підтримувався через Вінок, Повітову раду, Окружну раду.¹¹

Членами Союзу могли бути не лише усі українські жінки, і їхні діти, але й чоловіки, що признавали потребу рівноправності жінок і необхідність жіночої громадської праці для добра України, а з інших націй ті особи, що прихильні ідеї УЖС¹². Але росіянки, що мешкали на Україні відверто висловлювали небажання співпрацювати в українських організаціях. Російські феміністки стали під час війни переконаними шовіністками, тому українки змушені були вийти з членів загальноросійського Союзу жінок, філія якого діяла у Києві.¹³

На зборах членами Союзу стало ще півсотні нових членів. Взагалі Союз поповнювався досить динамічно, за 5 тижнів роботи він встиг з'єднати сотні членів з різних куточків країни. Осередки УЖС постали в Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях.¹⁴ У Харкові Союз постав у середині квітня 1917р. Ним було вироблено власний статут та план діяльності.¹⁵

Чернігівський осередок Жіночого Союзу утворився 22 червня. До його складу увійшло 70 осіб. Найближчою метою було проголошено підготовку жіночого населення до виборів у Всеросійські Установчі збори.¹⁶

Друкованим органом УЖС став "Жіночий Вістник" – перший на східноукраїнських землях двотижневий часопис українського жіноцтва.¹⁷ Він видавався у Києві писарем цієї організації, головою редакційної комісії Василем Равлюком.

Поставивши завданням координувати жіночу громадську працю, часопис попереджував: "Хто надіється знайти які-небудь феміністичні, суфражистські тенденції, нехай не передплачує "Жіночий Вістник", бо у ньому цієї поживи не знайде".¹⁸

Вийшло два випуски: №1–11 червня 1917р., №2–22 серпня 1917р..

"Жіночий Вістник" у програмній статті підтвердив просвітницький напрям розвитку жіночого руху у Наддніпрянській Україні, так визначивши своє завдання: "освітлювати ті стежки, якими йде жінка в своїм розумовім і культурнім розвою, ті галузі праці, в

яких вона є найкорисніша громадська працювниця, ті соціальні завдання, що ставить їх собі Союз”.¹⁹

Та найважливішим у діяльності Українського Жіночого Союзу було те, що він провадив активну роботу серед населення: організував мітинги перед виборами до Міської думи, пояснювали закон про виборче право, міське самоврядування; при ньому була створена спеціальна комісія по збору та відправці книжок на провінцію. Першим завданням стало створення курсів для неграмотних, адже освіта людині необхідна, “як хліб і вода”. Тому редакція “Жіночого Вістника” постановила вже з другого числа друкувати перший курс “Як за сім годин навчити по-українськи читати?”, популярний курс українознавства “Історія українського народу” тощо. Орган УЖС наводив факти пошвавлення громадської праці серед жіноцтва: жінки увійшли у просвітні товариства й політичні організації, поступово почав вироблятися “хист громадської і політичної праці”. У “Хроніці” також повідомлялося про заснування низки жіночих товариств: жіночі спілки були закладені в м. Катеринополі на Звенигородщині, в с. Шульгівці Новомосковського повіту на Катеринославщині, в с. Антонівці Сквирського повіту на Київщині та в Харкові; у Канівському повіті Київської губернії з’явилася жіноча “Просвіта” і дівоча спілка; у м. Старокостянтинові відкрито три захоронки для дітей місцевих мешканців; комісія Ради УЖС ухвалила на своїх зборах закласти у Києві українську спілку швачок та устаткувати майстерню.²⁰

Діяльність жіночих товариств, що створювались за сприянням УЖС по всій території України настільки виправдала себе для будівництва молодой держави, що виникла потреба надати їм тривку організаційну побудову для дальшого росту й розгортання успішної роботи. В дуже короткому часі, вже на вересень підготовано Перший жіночий з’їзд у Києві.

З’їзд 14–16 вересня 1917р., на який УЖС скликав представниць від всіх регіональних та центральних українських жіночих організацій (майже половина делегаток селянки) затвердив новий статут та обрав нову раду, висловив свої привітання З’їзду народів, що також проходив у цей час у Києві²¹, та прийняв наступні резолюції:

– за скликання Українських Установчих Зборів; проти політики Тимчасового Правительства та тієї частини російського грома-

дяинства, котрі вороже ставляться до національних змагань недержавних народів; за самовизначення народів;

– про виборчу справу – Союз постановив входити у блоки з українською соціал-демократичною та соціал-революційною партіями та з Українською Селянською Спілкою;

– у громадських справах – за скасування опіки над дітьми і майном вдови, бо вона принижує людську гідність жінки; турбота про жінок під час вагітності; зважаючи на те, що війна між іншими наслідками залишає лдям ще одного ворога – венеричні хвороби – з'їзд постановив звернутися з відозвою до військових фронтів та тилу, щоб вони, пам'ятаючи про страшні наслідки цих хвороб для жінок, дітей і будучих поколінь, вчасно їх вилічували.

Загалом, щирістю і спорідненістю своїх членів жіночий з'їзд робив особливе, виняткове враження, якого ні разу не робив жодний інший з'їзд за останній час.²²

Таким чином, УЖС був першим, який щиро намагався об'єднати українське жіноцтво під єдиним гаслом, спрямувати жіночий потенціал на будову міцної основи української державності та втілити мрію про здобуття рівних прав і виявлення творчих можливостей української жінки. Як зазначала Софія Русова, одна з найвизначніших діячок українського жіночого руху: “Такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український народ завдячує немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного і соціального визволення”.²³

¹ Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій// Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Т. ССXXXIII. – Львів, 1997. – С. 121.

² Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 34.

³ Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності Громад// Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 87–88.

⁴ Підрахунки автора за Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 206–238.

⁵ Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні// Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 5.

-
- 6 Жіночий Вістник(далі ЖВ). – 1917. – № 1. – 11 червня.
- 7 Нечаївська Віра Йосипівна(Плужанка) – народилася у 1895 р. в Умані.Письменниця та громадська діячка.
- 8 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – У двох томах. – К., 1996. – Т.І. –С.54.
- 9 Черниговская земская газета(далі ЧЗГ). – 1917. – № 38.
- 10 ЖВ. – 1917. – № 1. – 11 червня.
- 11 Там само.
- 12 Там само.
- 13 Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – К., 1995. – С.178.
- 14 ЧЗГ. – 1917. – № 38.
- 15 Южный край. – 1917. – 15 апреля.
- 16 ЧЗГ. – 1917. – № 49.
- 17 “Жіночий Вістник” УЖС не слід плутати з “Жіночим Вістником”: органом “Союзу Українок”, який вперше вийшов на сторінках газети “Діло” у 1922р. у Галичині. Західноукраїнський Союз Українок утворився у 1917р. на основі “Жіночої Громади”, яка у свою чергу постала у 1909р. з “Клубу русинок”(1893 р.).
- 18 Животко А. Історія української преси. – К.,1999. – С.267.
- 19 ЖВ. –1917. – № 2. – 22 серпня.
- 20 Там само.
- 21 Нова Рада. – 1917. – 16 вересня.
- 22 ЧЗГ. – 1917. – № 73.
- 23 Русова С.Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети. – Вінніпег, 1945. – С.11.

Валерій Солдатенко

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман П.Скоропадський став авторитарним правителем і, згідно запровадженого законодавства (замість відміненого демократично республіканського), був оголошений “вищим керівничим всіх зносин Української Держави з закордонними державами”.¹ Однак, така

по-суті повновладна, регламентація його функцій, зовсім не означала свободи вибору і здійснення зовнішньополітичного курсу. Австро-німецька окупаційна адміністрація пішла на зміну правління в Україні, розраховуючи спертись на більш жорсткий і, водночас, більш слухняний режим заради безперешкодного і найповнішого виконання умов Берестейського миру. Такими, власне, були “дух і літера” ультимативних австро-німецьких вимог приходу до влади, на які П.Скоропадський дав згоду ще за кілька днів до перевороту. Ними ж визначались не лише спрямування внутрішньої політики Української Держави, але й значно більший, аніж в УНР, рівень залежності від окупантів у зовнішньополітичних відносинах.²

Взяти хоча б такий промовистий приклад. Коли Австро-Угорщина вирішила в односторонньому порядку анулювати таємні протоколи Берестейської угоди про Галичину, гетьман заявив австро-угорському послу Й.Форгачу, що, не маючи сил боротися проти свавілля, Україна заявить спеціальною нотою свій протест. У відповідь главі Української держави без особливої турботи про дипломатичний етикет було сказано, “що Австро-Угорщина всяку ноту, де буде критика заяви про анулювання договору і натяки на Галичину буде розглядати як втручання в її внутрішні справи і, як що міністр закордонних справ звернеться з такою нотою до нього, то він, граф Форгач, буде в рішучий спосіб домогатися, щоб міністра негайно усунути з кабінету”.³

Повною мірою безвихідність становища компенсувалася тим, що на чолі зовнішньополітичного відомства опинилися справді талановиті люди, палкі патріоти, для яких національний інтерес був важливою точкою виміру своєї діяльності: з 30 квітня до 20 травня 1918 міністром закордонних справ (він же – голова уряду) був М.Василенко, а з 20 травня до 14 листопада 1918 – Д.Дорошенко (голова кабінету – Ф.Лизогуб). Значною мірою завдяки їх зусиллям вдалося реалізувати об'єктивні можливості, що виникли на міжнародній арені для входження України в європейський простір як нового суб'єкта міжнародного життя.

Якщо в добу Центральної Ради Українську Народну Республіку “де юре” визнали чотири держави – Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина, то в добу гетьманату до них додалися ще вісім. Це чотири національно-державних утворення колишньої

Російської імперії: Азербайджан, Грузія, Дон, Кубань і чотири центральноевропейських країни – Польща, Румунія, Фінляндія і Швейцарія. Окрім того, “де-факто” було започатковано зносини ще з вісьмома державами – Бельгією, Вірменією, Голандією, Грецією, Данією, Норвегією, Персією і Швецією (тут лише Вірменія належала до колишнього імперського простору).

В 11 країнах встигли відкрити постійні дипломатичні представництва Української Держави, які очолили відомі авторитетні політичні і громадські діячі – В.Липинський (Австро-Угорщина), О.Шульгін (Болгарія), Ф.Штейнгель (Німеччина), М.Суковкін (Туреччина), Є.Лукаsevич (Швейцарія) та ін.

Певного розвитку набула консульська служба. В 7 містах – Києві, Катеринославі, Миколаїві, Одесі, Полтаві, Харкові і Херсоні було відкрито 33 консульських установи 20 держав. Розпочалася “зустрічна” робота щодо влаштування консульських пунктів Української Держави за рубежом. Більше тридцяти консульств було відкрито на теренах колишньої Російської імперії, в тому числі в РРФСР, зокрема генеральні консульства в Петрограді та Москві. Всього було заплановано розміщення в 22 країнах 56 консульських закладів.⁴

Було зроблено перші кроки щодо налагодження функціонування військово-дипломатичної служби (атташату), підготовки кадрів для зовнішньополітичної діяльності (відкриття консульських курсів) тощо.

Безперечно, що успіхи на дипломатичній ниві могли бути й значно суттєвішими, якби австро-німецькі власті свідомо не обмежували контакти України із зовнішнім світом, зокрема з їхніми суперниками в світовій війні, яка продовжувалася.

Тому – вільно чи, очевидно, більше не вільно – в системі зовнішньополітичних пріоритетів на перше місце висувались завдання реалізації “хлібного миру” з Німеччиною та Австро-Угорщиною. І зовні підкреслено приязні стосунки гетьманської адміністрації з окупаційною владою, Києва з Берліном, а гетьмана П.Скоропадського з кайзером Вільгельмом II були, таким чином, детерміновані обставинами, змінити які, або, хоч якоюсь мірою вплинути на які, українська сторона була не в змозі.

Коштувало це Україні дуже дорого. Весь строк гетьманування П.Скоропадського, попри часті зусилля зобразити його періодом

запровадження “ладу і порядку”, вилився в перманентну селянську війну проти режиму і окупантів, у жорсткий масовий страйковий супротив робітників, особливо залізничників, у радикальну опозиційність національної інтелігенції, зібраної переважно в партіях українських есерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів – тобто тих, хто визначав свого часу політичне обличчя і орієнтації Центральної Ради.⁵ То ж, якщо виходити з аксіоми, що зовнішньополітичний курс держави має забезпечити якомога сприятливіші обставини для оптимальної реалізації національного інтересу, національного розвитку, доведеться визнати: Українська Держава практично не мала можливостей для здійснення подібної природної місії. Керівники зовнішньополітичної сфери добре розуміли всю складність ситуації і намагались обережно здобути бодай обмежену свободу для втілення в життя власних цілей і планів. “Віносини до Німеччини були влітку 1918 року основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування, як держави, – не раз наголошував Д.Дорошенко. – Цей стан залежності від Німеччини був утворений фактом присутності на українській території кількасоттисячної німецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Одже справа повільного, без потрясень, виходу з цього стану залежності від чужої сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу як допомогу і порятунок до нас вислали, – це було віссю нашої політики... Німці мабуть розуміли наші стремління і тому намагались якомога довше тримати нас в залежному стані, не даючи нам скріпити свою територію, а головне – формувати армію”.⁶ Причини такої поведінки німців були цілком зрозумілими – “допомігши збудувати велику українську державу, визискати її як в найширших розмірах, узяти з неї все, що можна...”. “Взагалі німецька політика на Україні робилася грубими солдатськими руками і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, а навпаки – відштовхувала”.⁷

Справді на переговорах про конкретні розміри “обміну товарами” німці й австрійці домагалися явно непропорційного співвідношення взаємопостачання, а надалі при кожній нагоді шантажували українську сторону недотриманням з її боку взятих на себе зобов'язань. “До Австрії йшли вже тисячні вагони українського хліба, рятуючи голодний Відень, а до нас з австрійського краму не

прийшло нічого за виїмком галицької соли, тютюну й сірників, про котрі оповідали, що то крам, вивезений з півдня України, яко військовий “пріз”, а потім привезений знову назад на продаж, як австрійський продукт”, – з гіркотою згадував міністр закордонних справ Української Держави.⁸

Не краще стояла справа і з обіцяною німецькою сільськогосподарською технікою. Хоч на морально вже застарілі машини було встановлено надмірно високі ціни, і вони надходили в Україну в надзвичайно обмеженій кількості. А про те, щоб їх продавати населенню за запропонованими цінами годі було й думати.⁹

Однак, ані українські дипломати, ані урядовці економічних міністерств вдіяти нічого не могли. Більше того, результатом тиску з боку Німеччини й Австро-Угорщини стало те, що Україна (яка дійсно не могла виконати обіцяних поставок хліба, іншої сировини за берестейськими домовленостями) продовжила “торговельний договір” з 1 липня до 31 серпня, а за додатковим протоколом від 10 вересня 1918 р. зобов'язалася вивезти союзникам 35% нового врожаю (в разі неможливості здійснити грабіжницькі й заделегідь нереальні масштабні умови хлібом передбачалася “компенсація” – цукром).¹⁰

Мова йшла про гігантські цифри. Якщо за Берестейською угодою з України мали вивезти 1 млн. т. збіжжя (60 млн. пудів), то урожай 1918 р. виявився дуже хорошим (перевищував 15 млн. т.) – значить до центрально-європейських держав до 15 червня 1919 р. мало надійти вже понад 5 млн. т. хліба – тобто, в 5 разів більше, аніж за квітневим економічним протоколом. Очевидно нереальність такого обсягу була настільки очевидною, що довелося встановити “мінімум” – 75 млн. пудів – 1,2 млн. т.¹¹

Як наслідок, по дві цифри (“дозволено” і “обов'язково”) було внесено і щодо ряду інших позицій: велика рогата худоба 11 і 6 млн. пудів (у живій вазі), вівці – 300 тис. і 160 тис. штук і т. ін.¹²

Не менш вражаючі масштаби і за іншими позиціями протоколу про зобов'язання Української Держави щодо поставок у центральноєвропейські країни сировинних та інших товарів – 10% виробленого цукру, 30% – металопродукції, 20% – спирту. У відповідь Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язувались, починаючи з вересня 1918 р. щомісячно поставляти в Україну по 9 млн. пудів вугілля, 5 тис. т. нафти та інших нафтопродуктів, задоволь-

нити потреби України в сільськогосподарських машинах і техніці, зокрема устаткуванні для гірничої, вугільної, металургійної і спиртової промисловості.¹³

Навіть побіжного погляду нефахівця достатньо щоб помітити суттєву асиметрію у схвалених економічних показниках, хоч їх автори, швидше за все, не без умислу, прагнули навіть за рахунок форми (десь – відсотки, десь – пуди і тонни, десь – взагалі голі абстракції) згладити загальне негативне враження, яке викликав документ, по-можливості “сховати” його недоречності, односторонності.

Проте, усвідомлюючи нерівноправність у відносинах, їх очевидну збитковість для українства, представники режиму (й сам гетьман П.Скоропадський, і голова уряду Ф.Лизогуб і міністр закордонних справ Д.Дорошенко) під час офіційних візитів до Берліна у вересні – листопаді 1918 р. змушені були принизливо просити німців не виводити окупаційних військ з України, оскільки власних сил, передусім, військових у державної організації не було, що чітко і однозначно вимальовувало майбутнє держави у найпесимістичнішому світлі.

Чи не єдиним питанням, яке набуло міжнародного характеру і обіцяло розв'язатись на користь України, було питання про прилучення Криму. Свого часу з демократичних міркувань Центральної Рада вважала за доцільне надати татарському народу півострова право самовизначитись. З приходом в Україну німці витіснили з півострова українські війська, і владу в Криму захопили російські і татарські політичні сили. Сформований ними уряд на чолі з генералом (татариним за національністю) С.Сулкевичем дотримувався загальної орієнтації на єдину і неподільну Росію, розгорнув кампанію проти українофільських організацій, почав переслідувати українські газети, заборонив офіційне вживання української мови тощо.

Тоді гетьманський уряд вирішив вдатись до економічної блокади півострова і “митної війни”. Дуже швидко з'ясувалося, що без зв'язків з Україною півострів просто нежиттєспроможний. Це зрозуміли й німці, зацікавлені в безперервному вивезенні з Криму сировини, зокрема багатющого урожаю фруктів. Вони не стали вдаватись до пошуку силових методів розв'язання проблеми, а лише настійно просили відповідними нотами до Києва оперативно

знайти вихід. Оскільки ж щодо Криму ніяких зобов'язань перед німцями українська сторона на себе ніколи не брала, залишалось одне – змусити уряд С.Сулькевича порозумітись з гетьманським кабінетом. Хоча С.Сулькевич і його оточення вважали звертання до Києва капітуляцією, після певних тертів вони направили до столиці України поважну делегацію, що включала і представників найчисленніших національностей, що населяли Крим.

В результаті переговорів (за участю німецьких офіційних осіб) було вироблено умови прелімінарного договору: в складі Української Держави Крим дістав широку автономію, свій крайовий сойм, територіальне військо, при Раді Міністрів запроваджувалась посада статс-секретаря у справах Криму. Були всі підстави розраховувати, що ці умови будуть зі схваленням зустрінуті татарським “Курултаєм”, іншими громадськими організаціями півострова.

Німці, зі свого боку, згодні на передачу Україні захопленої ними частини флоту з базою в Севастополі. На 22 військових кораблях замайоріли українські прапори. Фактично Крим переходив під українську владу.¹⁴ Проте, довести до кінця справу не вдалося – гетьманат впав. Отож, говорити про позитивний баланс у відносинах з Німеччиною, за будь-яких підходів, врешті не доводиться.

Ще гіршими виявилися для Української Держави здобутки у стосунках з Австро-Угорщиною. Окрім торговельних зносин, підґрунтям для серйозних суперечностей стали територіальні проблеми. Первісне небажання виконувати положення таємних протоколів щодо створення “коронного краю” та прилучення до України Холмщини і Підляшшя переросло у відкриті пошуки шляхів зриву угоди, здійснення різких, віроломних кроків у цьому напрямку. Здебільшого австрійці не координували своїх дій з німцями, однак у разі потреби зверталися до них за підтримкою і, як правило, знаходили розуміння.

Австро-Угорщина виявилася єдиною державою, яка так і не ратифікувала Берестейського миру з Україною. Мала Рада зробила це ще до 17 березня, а гетьман спеціальним указом 14 червня ще раз затвердив і ратифікував договір. Свої грамоти про ратифікацію угод у липні – серпні 1918 р. передали Україні Болгарія, Німеччина і Туреччина. Примушені підписати мир у Бересті виключно важкими обставинами, частково під тиском мо-

гутніших союзників, австрійські, а ще більше – угорські політики вважали його просто ганебним. У Відні і Будапешті саме існування незалежної України сприймалось як протиприродне і, навіть в чомусь образливе. Закономірним результатом війни урядовці Габсбургської монархії воліли бачити не поділ Галичини, на яку в цілому претендувала Польща, та бодай найобмеженішу автономію австрійських українців, а прилучення до Австро-Угорщини нових територій Поділля й Волині.¹⁵ Одним з найяскравіших і найзатятіших уособлень такої позиції був посол Австро-Угорщини в Українській Державі граф Й.Форгач, за оцінкою Д.Дорошенка, “переконаний ворог славянства взагалі й українства спеціально, “настроений супроти української національно-державної справи”.¹⁶

Посол виявився ключовою фігурою в анулюванні договору про поділ Галичини й саботуванні справи втілення в життя протоколів щодо Холмщини і Підляшшя. З наближенням обіцяної дати (20 липня 1918 р.) підготовки законопроекту про “коронний край” зі Східної Галичини й Буковини посилювався польсько-угорський тиск на офіційний Відень, який, у свою чергу, розгорнув масову публічну кампанію про недотримання Україною зобов’язань щодо постачання Австро-Угорщини хлібом. Справді, із запланованого через безліч причин вдалося реалізувати лише 20%¹⁷, однак і це було незрівнянно більше за рівень виконання зобов’язань партнерами.¹⁸ Однак, облудно звинувачуючи лише одну сторону у “зриві” Берестейського миру, офіційний Відень дав полякам обіцянку взагалі анулювати таємний протокол про Галичину. У цілком секретній телеграмі австрійському послові у Києві з Відня від 1 липня 1918 р. зазначалося: “...Ратифікація договору неможлива. Ми не можемо виконувати секретний протокол від 8 лютого про об’єднання Галичини і Буковини в єдиний коронний край. Ми про нього навіть згадувати не можемо. Таємний протокол прийнято поспішно, він слугує українським інтересам, що неприйнятно для Австро-Угорщини. Це стосується і таємної угоди від 4 березня 1918 р. між Австро-Угорщиною і Україною про входження Холмської землі до України”.¹⁹

У відповідності з інструкціями Й.Форгач 4 липня 1918 р. зробив візит П.Скоропадському і несподівано для гетьмана без будь-яких попереджень і пояснень заявив, що Австро-Угорщина в

односторонньому порядку відмовляється від договору щодо Галичини. Протести, демарші, заяви, звернення до уряду Австро-Угорщини П.Скоропадського, Д.Дорошенка, В.Липинського зухвало відкидалися. Натомість Й.Форгач, як власне, й урядовці у Відні, цинічно натискали на ту обставину, що влада в Україні слабка і повинна скоритись силі. Вони навіть вимагали, щоб і факт анулювання угоди було утаємничено.²⁰ Д.Дорошенку і В.Липинському під прямими погрозами Й.Форгача довелося відмовитись від спроби оприлюднення таємних протоколів, підписаних у Бересті. Були відкинута і плани пов'язати виконання зобов'язань Австро-Угорщини про створення з українських територій "коронного краю" зі згодою українців на певні поступки у питанні про зміну кордону в Холмщині на користь Польщі.²¹

Ні до чого не привели і апеляції до Німеччини, яка вже обмінялася з Українською Державою ратифікаційними грамотами Берестейського миру. Німецький посол фон Мумм повідомив гетьманський уряд, що на домагання Австро-Угорщини 16 липня 1918 р. було спалено той єдиний оригінальний примірник договору про Галичину, який ще навесні 1918 р. українські дипломати передали на зберігання до міністерства закордонних справ у Берліні.²²

Фінал цієї драматичної історії Д.Дорошенко передав так: "...Гетьману не залишалось нічого іншого, як відповісти Форгачеві при слідуючому побаченні, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анулювання договору не може і протестує проти нього. За те він зажадав негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом, і виводу на Україну дивізії ген. Сокири – Яхонтова (т. зв. сірожупанників).

Я настоював на тому, щоб протестувати як найгостріше (мною була вже зложена й передана Гетьманові відповідна нота) і зробити цілу справу публічною, оголосивши спеціальний комунікат, а потім скласти за це всю відповідальність на мене: я мав би по опублікованні справи податись до димісії, нібито винувник цього опублікування. Але все розбилося супроти того факту, що німці були рішуче проти всяких різких заходів з нашого боку, а австрійці тримали на нашій території двісті тисяч свого війська, якому поки що ми не могли протиставити майже нічого. Мою димісію Гетьман рішуче відкинув, а наражати молоду державу на

які-небудь потрясення, зв'язані неминуче з боротьбою, коли б ми її почали, він не зважився. Довелося з болем в серці (як Гетьман заявив у розмові з Форгачем) і затаєним почуттям кривди піти на цю жертву в ім'я вищих інтересів нашої держави, одклавши до слушного часу полагодження галицької справи відповідно до наших потреб і бажань”.²³

Не кращим виявився і перебіг подій навколо таємних угод щодо Холмщини і Підляшшя, спроб їх реалізації. Північна частина Холмщини і Підляшшя належали до німецької зони окупації, а п'ять південних повітів Холмщини були окуповані австрійцями. Німці поводитися помірковано. Хоча і з застереженнями та обмеженнями, вони все ж згодились на урядування призначеного Центральною Радою краєвим комісаром О.Скорописа-Йолтуховського.

Австрійські власті діяли зовсім інакше. Не допустивши комісара до виконання функцій, вони всіляко сприяли якнайскорішій колонізації краю, проводили відверто антиукраїнську політику, особливо відчутну в культурно-освітній, релігійній, сферах. Поляки депортували українців і здійснювали посилену імміграцію поляків у Холмщину. Однак українські ноти протесту, намагання домовитись про припинення антиукраїнських акцій під час візитів керівників Української Держави до Відня і Берліна результатів не давали. А граф Й.Форгач тим часом почав атакувати у Києві міністерство закордонних справ, настійно доводячи доцільність зміни погодженого у Бересті кордону між Польщею і Україною. Зневажаючи науковим, етнографічним принципом, він наполягав на тому, що найпринятніший варіант – це “природний” кордон по Бугу. Згода на таку пропозицію для Києва означала зречення Холмщини, заселеної переважно українцями.

Австрійський посол інтригував, переконував українців, що поступки з їх боку можуть прискорити ратифікацію всіх домовленостей у Бересті в цілому. А німецькі власті, окрім непевних усних обіцянок, далі не йшли. Справа опинилась у глухому куті.²⁴ Розв'язка настала в листопаді. Німецькі окупанти залишили ті частини Холмщини і Підляшшя, які належали до їх зони. Край повністю окупували поляки. О.Скоропис-Йолтуховський разом з крайовою адміністрацією були заарештовані та інтерновані до польського табору.

Отже, попри всі зусилля молодого української дипломатії, хоча б

часткової реалізації умов Берестейського договору щодо територіальних питань на західних кордонах домогтися так і не вдалося.

Порівняно успішно розвивалися двосторонні стосунки з іншими партнерами по підписаним у Бересті угодам – Туреччиною і Болгарією, особливо з останньою державою. Болгари направили послом до Києва родича М. Драгоманова, професора І. Шишманова, з великим задоволенням сприйняли рішення про призначення послом до Софії одного з провідних діячів українського руху О. Шульгіна, постійно надавали підкреслено важливого значення зміцненню українсько-болгарського співробітництва.

Не зовсім рівно складались відносини з Румунією. Основною причиною суперечностей в даному випадку було все те ж територіальне питання. Наприкінці 1917р. – на початку 1918 р., здавалось, розвивались обнадійливі тенденції, свідченням чого були кроки Румунії щодо встановлення дипломатичних контактів з УНР. Однак, паралельно було відомо і про зазіхання румунів на Бесарабію і частково на українські землі, які прилягали до цього району. Власне експансія на Півдні, в Подунав'ї почалася уже а січні 1918 р. Вона активізувалася після заключення 5 березня Бухарестського миру з центральноевропейськими державами. За умовами договору урізана на західних кордонах, Румунія, у якості компенсації, одержувала “свободу рук” на сході, чим і не забарилася скористатися. Оперативно була окупована Бесарабія, а місцевий парламент – “Сфатул-Церій” проголосив прилучення Бесарабії разом з прилеглими українськими територіями до Румунії. Заслабка Центральна Рада не могла нічого вдіяти, окрім того, що офіційно не визнала акцію “Сфатул-Церія” за вільне волевиявлення населення і в ряді нот вимагала проведення референдуму для з'ясування питання про бажання населення окремих спірних районів (етнічно-українських) з приводу їх входження до УНР.

Гетьманський уряд продовжив “нотні атаки” на Румунію, спростовуючи права останньої на Бесарабію і, навпаки, доводячи, що справедливим розв'язанням питання була б політично автономна Бесарабія у складі Української Держави. Звісно, у зворотних нотах румуни доводили протилежне, хоча й настійно пропонували заключити торговельний договір з Україною. Підготовка відповідного документа наштовхнулася на внутрішню протидію

ряду членів кабінету Ф.Лизогуба. І коли, врешті, договір було таки підписано, часу для його реалізації не стало – почалося антигетьманське повстання.²⁵

Румунія розглядалась дипломатією України і як зручний місток для встановлення контактів з Антантою, вкрай зіпсованих Берестейським миром. Порозумітися з цим блоком країн уявлялося тим нагальнішим, чим наочніше вимальовувалась кінцева поразка у війні австро-німецького союзу. Однак лідери Антанти – Англія та Франція, разом з ними і США – і чути нічого не бажали про Українську Державу, влаштувавши справжню обструкцію її посланцю І.Коростовцю, що з метою зондажу прибув до Ясс.²⁶

Природно, далеко не останню роль в долі України грали відносини з Росією. За умов наявності в різних регіонах відразу кількох урядів, які не лише конкурували, а й ворогували, єдиного вектору політики щодо них, зрозуміло, бути не могло.

Пріоритет у виробленні орієнтирів належав стосункам з більшовицькою Москвою. За підписаним 3 березня 1918 р. між центральноевропейськими державами і РРФСР договором Радянська Росія зобов'язалася підписати з Україною мирний договір, і визнати Берестейський договір між УНР і Четверним союзом, звільнити територію України від червоногвардійських військ і припинити будь-яку пропаганду проти суверенної держави.²⁷

Більшовики України домоглися на II Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі (15–17 березня 1918 р.) підтримки підписаного Москвою договору, оголосили УСРР самостійною радянською державою, надіслали до столиці Росії надзвичайне посольство України, що мало символізувати новий характер міждержавних стосунків. Однак окупація всієї території України австро-німецькими військами і відновлення влади Центральної Ради переводили ці стосунки зовсім в іншу площину.

Ще 30 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР надіслала РНК РРФСР телеграму з пропозицією припинити стан війни, укласти договір, який врегулював би питання про кордони та правові стосунки. У відповідь з Москви 3 квітня надійшла нота, якою пропонувалось розпочати мирні переговори. Українська сторона не заперечувала. Після певних тертів, пов'язаних з вибором місця переговорів (пропонувались Смоленськ, Курськ, Ніжин), визначенням персонального складу делегацій, колюваннями РНК (чи

варто мати справу з гетьманським урядом, якщо реально влада в Україні належить німцям тощо), радянська делегація прибула до Києва. Її очолювали Х.Раковський і Д.Мануїльський, а до складу входили групи експертів, спеціалістів, дипломатичних кур'єрів, технічних представників, журналістів, охоронців – всього 80 осіб.

Українську делегацію очолив С.Шелухін. А її членами були відомі державні діячі І.Кістяковський, Х.Барановський, П. Стебницький, М.Славинський та ін. В окремих засіданнях брали участь і міністри закордонних справ Української Держави М.Василенко та Д.Дорошенко.²⁸

Сам факт переговорів, що офіційно розпочалися 23 травня 1918 р., був надзвичайного знаменитим. Вперше за два з половиною століття Україна виступала у стосунках з Росією, вчорашнім поневолювачем – як рівна з рівною (переговори Центральної Ради з Тимчасовим урядом, РНК наприкінці 1917 р. не мали рангу повноцінно міждержавних). Це було безперечним завоюванням Української революції, українського народу.

Високий фаховий рівень учасників переговорів, їх жагуче обопільне бажання досягти позитивного результату, здатність до розумних компромісів, та просто добра воля дозволили подолати безліч ускладнень, що виникали з першого ж дня (уточнення рівня повноважень делегацій, прерогатива самих державних утворень, що репрезентувались на переговорах; природна негативна реакція на розвиток контактів України з адміністрацією російських територій, ворожих РНК; черговість розгляду взаємопов'язаних питань; взаємні майнові претензії, зокрема щодо залізничного рухомого складу тощо) і врешті таки домовитись у найголовнішому.²⁹

12 червня 1918 р. між Україною і РСФРР було підписано угоду про попередні умови переговорів, що стала рівнозначною встановленню перемир'я. Згідно з нею на весь час переговорів на всіх фронтах припинялися воєнні дії, встановлювалися правила евакуації громадян обох країн та визнавалося їх право переїхати на свою батьківщину разом з майном, відновлювалися залізничне сполучення, телеграфний і поштовий зв'язок, торговельні відносини, для чого у тижневий термін пропонувалося створити паритетну комісію. Сторони обмінювалися консулами. Товариства Червоного Хреста обох країн повинні були вжити заходів з метою спро-

щення проїзду військовополонених та інших громадян обох держав і надання їм допомоги в дорозі. Передбачалося негайно розпочати переговори про укладання мирного договору.³⁰

Особливої гостроти, як і передбачалося, набуло питання про демаркаційну лінію між РСФРР і Українською Державою.³¹ Хоч обидві делегації в цілому погоджувалися, що висхідним моментом тут мав бути етнографічний принцип, насправді кожна з них домагалася вирішення спірних питань на свою користь, виходячи і з військово-стратегічних міркувань, реальної сили, нерідко при цьому посилаючись на необхідність з'ясувати позицію місцевого населення щодо включення їх регіону до тієї чи іншої держави. Неодноразово делегації вдавалися до аргументації своєї позиції уже наявними постановами різних зборів населення про бажання відійти до України (південні повіти Курщини й Воронежчини), чи, навпаки, до Росії (прифронтова смуга Черніговщини, Київщини), до наукових даних (статистики, переписів населення, діалектологічних карт).

Певний ефект мало посередництво німецьких дипломатів, які долучилися до переговорів як зацікавлена сторона щодо встановлення договірної лінії розташування військ на північному кордоні України.³² Російська делегація змушена була піти на певні територіальні поступки відповідно до воєнних реалій.

Довго не вдавалося досягти прогресу і в питаннях про розподіл майна й дату припинення відповідальності України за російські зобов'язання (борги), у підготовці торговельного договору (обмежену угоду на товарообмін обсягом 16–17 млн. крб. (рублів) обидві сторони вважали недостатньою). Чимдалі переговори ставали кволішими. Якщо на початках більше українська сторона намагалася скористатися зі скрутного воєнного становища Росії, то з середини літа, в умовах невщухаючих селянських повстань, страйків робітників, дедалі очевиднішої воєнної скрути для покровителів гетьманату – німців і австрійців, наростаючою дестабілізацією режиму в Україні прагнула якомога ефективніше скористатися уже російська делегація. Саме з їх ініціативи почастишали паузи в переговорах, поїздки дипломатів до Москви на консультації.³³

Останнє викликалось, чи пояснювалось частково такими подіями як заколот лівих есерів, убивство німецького посла в Росії В.Мірбаха, замах на В.Леніна тощо. Однак, існували і значно грун-

товніші причини. Радянську сторону дуже турбувало й, навіть драгувало дружнє відношення Української Держави до Всевеликого Війська Донського на чолі з генералом П.Красновим – адміністративно-державного утворення, яке оформилося за допомогою німців і стало основним плацдармом зародження і зміцнення білого руху. Такий розвиток подій РНК вважав порушенням умов Берестейського миру³⁴, а українська сторона, навпаки, не вбачала тут ніяких суперечностей, претензії до себе кваліфікувала як надумані. Зокрема, українці розраховували, що вони мають всі підстави розв'язувати питання про кордони з Донською областю, що природно самовизначається, без згоди на те РРФСР.

Москва не могла змиритись і з фактичним встановленням контролю Української Держави над Кримом, продовжуючи розглядати його як власну суверенну територію.

Українці мали “зустрічні” претензії. Постійні виступи в московській пресі з симпатіями щодо антигетьманських настроїв, виступів, виразне співчуття страйкарям, повстанцям кваліфікувались як втручання у внутрішні справи незалежної держави, як підбурювання антиукраїнських елементів і їх провокування на протиправні дії.³⁵ Ще з більшим обуренням сприймалися факти допомоги, яку надавали антигетьманським силам з Росії. І буквально гнів викликали спроби окремих членів російської мирної делегації вести антиурядову пропагандистську роботу не лише користуючись трибуною конференції (ноти, меморандуми, заяви, протести, інтерв'ю), а порушуючи елементарний етикет, нехтуючи природною ввічливістю до господарів, в колективах, організаціях, під час несанкціонованих поїздок по Україні тощо. Врешті, дійшло до того, що керівники делегації РРФСР увійшли у прямі таємні зносини з провідними діячами опозиційного Українського Національного Союзу, який став на шлях підготовки антигетьманського повстання. У помешканні члена УСДРП, товариша міністра фінансів В.Мазуренка голова УНС В.Винниченко, його колеги затіяли нелегальну змову з офіційними представниками РРФСР на міждержавних переговорах. Сам майбутній Голова Директорії зізнавався: “Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху увійшли в переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х.Раковським і Д.Мануїльським для координації наших виступів

підчас повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувалися визнати той лад, який буде встановлено новоюукраїнською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д.Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, – я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором”.³⁶

Дещо з подібних фактів ставало відомо охоронним службам гетьманату, і вони вдавалися до арештів членів російської делегації, співробітників консульства РРФСР в Одесі, до періодичних трусів і вилучення документів. Одного разу спробували навіть затримати Х.Раковського під час його повернення до Москви. Історія миттєво набула скандального характеру і до крайності загострилися українсько-російські відносини.

Природно, все це не могло сприяти успіхові переговорів. Російська делегація навіть налаштувалась на перенесення конференції до Берліна, начебто спеціально підкреслюючи тим зневагу до режиму П.Скоропадського як маріонеткового і бажання мати справу зі справжніми господарями становища в Україні. Що ж до Києва, то, очевидно, було вирішено вдатись до тактики зволікань, не підписуючи скільки-небудь серйозних документів, і дочекатись падіння гетьманату, яке уявлялось не лише невідворотним, але й недалеким. Відтак вся дипломатична діяльність звелась до пропагандистських акцій. Та й ті згасли з початку жовтня 1918 р.

Тимчасом закінчились невдачою сподівання на прилучення до України етнічно спорідненої Кубані. Конкретні плани щодо цього (військовий десант на Катеринодар) багато в чому були авантюрними, залежними від позицій німецьких окупантів. А ті вели подвійну гру, не менше, ніж українців, підтримували “добро-

вольців”, що й зірвало задуману операцію. Поваливши на Кубані радянську владу, генерал М.Алексеев перетворив її не лише на оплот антибільшовизму, але й антиукраїнства³⁷ Д.Дорошенко з великим жалем писав:

“Таким способом замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повсталала територія, опанована Добровольчею російською армією ген. Алексеева з її ворожими до українства настроями і плянами відбудови єдино-неділимої Росії. Кубанська Рада мусіла коритись добровольчим генералам, котрі скоро добре дались їй у знаки, а ми мусіли обмежитись заснуванням на Кубані українських консульств і таємних агентур для агітації. Все, що було на Україні активно-ворожого до української державности (з антибільшевицьких елементів) почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво відомий ворог українства, редактор “Кіевлянина” В.Шульгин, і між Києвом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й повалення української державности. І як частина українських націоналістів шукала для зруйнування Української Держави поміччів в російських більшовиках, так само українці-русифіли шукали її в російських добровольцях”.³⁸

Однак, поразка Четверного союзу у війні, розпад Австро-Угорщини і демократична революція в Німеччині, як наслідок – неминучий вивід з України окупаційного війська поставили перед гетьманом питання про нових союзників, без яких жодних надій на пролонгацію режиму просто не існувало. Жодного вибору тут не існувало: єдиний порятунок вбачався в “нерадянській Росії”, тобто в білій армії, оплотом якої стали суміжні території Дону й Кубані. Та, власне, ще з самих початків свого правління П.Скоропадський відверто симпатизував російському офіцерству, сприяв спробам його консолідації і перетворення на реальну загально-російську силу. Тому в нових скрутних обставинах була цілком логічною таємна зустріч П.Скоропадського з донським отаманом П.Красновим на станції Скороходово 3 листопада 1918 р. Секретність розмов, що там велись, зберегти не вдалось. А мова йшла про те, щоб саме П.Скоропадський взяв на себе ініціативу у відновленні єдиної і неподільної Росії.³⁹ Власне про зміну орієнтації уже 14 листопада було офіційно заявлено в гетьманській “Грамоті”. “Нині перед нами нове державне завдання, –

говорилося в документі. – Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила все-російської держави. В цій федерації Україні належить зайняти од-но з перших місць”.⁴⁰

Уряд Ф.Лизогуба “як германофільський” тоді ж було відправлено у відставку, а в новому уряді С.Гербеля Д.Дорошенка на посаді міністра закордонних справ змінив Г.Афанасьєв.

Цим та іншим маневрам, покликаним оперативно зреагувати на карколомні реалії, змінити зовнішньополітичну орієнтацію Української Держави на Антанту, не судилося збутися. Розпочате Директорією антигетьманське повстання набуло вибухоподібного, шпирокомасштабного характеру, під ударами якого режим упав.

Таким чином, зовнішньополітичний курс гетьманської держави формувався в надзвичайно складних обставинах. Існуючі суттєві обмеження практично не залишали можливостей для маневру, для вибору політики, відповідної українським інтересам. Реалізація ж уже визначеної програми стикалася з не менш серйозними труднощами, перешкодами, на подолання яких витрачалися величезні зусилля, однак результат виявився всеодно далеким від бажаного.

Однак, при всьому тому продовжувався процес утвердження України на геополітичному просторі, налагоджувалося функціонування інститутів дипломатичної служби, набувався дуже цінний (в чомусь гіркий) досвід міжнародної діяльності, закладались підвалини наступних зрушень у одній з основних сфер життєдіяльності молодой незалежної держави.

¹ Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 84.

² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Фладельфія, 1995. – С. 148–149.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – С. 219.

⁴ Там само. – С.150–157; Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної

служби України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 11.

⁵ Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 470–558.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле. – Частина третя: Доба Гетьманщини (1918). – Львів, 1923. – С. 6.

⁷ Там само. – С. 18.

⁸ Там само. – С. 63.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2196. – Оп. 1. – Спр. 1898. – Арк. 111.

¹⁰ Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 63.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 10.

¹² Там само. – Арк. 10–11.

¹³ Там само. – Арк. 12–13; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – С. 51.

¹⁴ Див.: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.2. – С. 209–214; Його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 34–37.

¹⁵ Його ж. Історія України. 1917–1923. – Т.2. – С. 131.

¹⁶ Його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 19.

¹⁷ Deutsche – Rusische politik 1917–1941. – Dusseldorf–Bonn, 1962. – S. 33.

¹⁸ Див.: Держалюк М.С. Згад. праця. – С. 49.

¹⁹ Там само. – С. 47.

²⁰ Див.: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – С. 215–218.

²¹ Там само. – С. 219–222; його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 38–43.

²² Його ж. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – С. 222–223; його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 43–49.

²³ Там само. – С. 49.

²⁴ Там само. – С. 38–42; його ж. Історія України. 1917–1923. –Т. 2. – С. 223–231.

²⁵ Його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 31–34.

²⁶ Див.: Держалюк М.С. Згад. праця. – С. 170.

²⁷ Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1957. – С. 122.

²⁸ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник док. і матеріалів. – Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. – С. 61–288; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – С. 162–169; Станчев М. “Миру більшовикам не потрібно” // Память століть. – 1998. – № 1. – С. 58–60.

²⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 126, 29–298.

³⁰ Там само. – С. 126–148, 299–301.

³¹ Там само. – С. 11–23; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2.

– С. 168–173; Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. // Історичні зошити. – К., 1994. – С. 12–17.

³² Див.: Держалюк М.С. Згад. праця. – С. 81.

³³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. – С. 319–323 та ін.

³⁴ Там само. – С. 324–325.

³⁵ Там само. – С. 319–323.

³⁶ Винниченко В. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Т.3. – С. 158–159.

³⁷ Див.: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – С. 197–198.

³⁸ Його ж. Мої спомини про недавнє – минуле. – С. 31.

³⁹ Див. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 119; Винниченко В. Згад. праця. – С. 98–99.

⁴⁰ Цит. за: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – С. 414.

Олексій Лупандін

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р. ЩОДО ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ, ЩО ВИНИКЛИ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Бурхливі революційні процеси 1917 р. дали могутній поштовх поширенню демократичних рухів у національних районах колишньої Російської держави, наслідком чого було виникнення на частині її території (Польща, Фінляндія, Україна, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Грузія, Вірменія тощо) окремих держав і державних утворень. Становлення між ними відносин на державному рівні, як складової загальносвітових стосунків, набувало значення міжнародного визнання і відкривало перспективи їх утвердження як суб'єктів міжнародного права в широкому плані.

Налагодження відносин з країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних новоутворень суб'єктами міжнародно-

го права було вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, встановлення між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української Держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення “єдиної і неділимої” під зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. За часів Української Держави були встановлені дипломатичні відносини і відбувся обмін послами з Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанським краєм, Всевеликим Військом Донським; з Литвою були встановлені консульські відносини.

В діях української дипломатії в цьому напрямку проглядалися загальні закономірності, які базувалися на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких окупаційних військ на території України а також політичною нестабільністю в деяких регіонах, з якими зав'язувалися стосунки, від української сторони вимагалось застосування більш гнучкої тактики.

Щодо відносин з Білорусією, то в інтересах Української Держави було бажано мати справу з цілком незалежною білоруською державою. В дійсності Білоруська Народна Республіка, проголошена в березні 1918 р. не була визнана німцями, які на той час окупували частину її території.

В квітні, а потім в червні 1918 р. до Києва приїздили білоруські урядові делегації на переговори. Однак, внаслідок розбіжностей поглядів щодо територіального розмежування, а також непевності становища білоруської влади (відсутністю офіційно визнаного уряду і чітко визначеної форми білоруської держави) обидві сторони не дійшли порозуміння. Питання про кордони білоруська

сторона ставила вельми принципово, зазначаючи важливе значення для неї областей, які відійшли до України за Брестським миром. Як зазначав Д.Дорошенко, який на той час перебував на посту міністра закордонних справ Української Держави, що “при такому стані речей український уряд не міг робити ніяких уступок ані обіцянок про можливі уступки. Життєвий інтерес Української Держави наказував тримати в своїх руках лінію Прип'яті і Гомеля”.¹ Проте білоруські представники і консули були допущені на Україну, хоч без офіційного визнання. Визнавались також і білоруські дипломатичні паспорти.

Одним з пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності українського уряду в цей період були стосунки з Кримом, де діяв краєвий уряд. Вирішення цього питання тісно перепліталось з проблемою створення українського чорноморського флоту. Д.Дорошенко зазначав, що Україні не можна було відмовлятися від Криму з цілого ряду причин: політичних, стратегічних, етнографічних. Він наголошував, що не можна було залишати Севастополь – військово-морську базу і ключ до панування на Чорному морі, що слід було враховувати високий процент українського населення в Криму, а головне, на його думку – навіщо було створювати умови для відбудови “єдиної і неділимної Росії”.²

Однак прилучення Криму до складу Української Держави супроводжувалося певними труднощами. До них насамперед, призвели помилки попереднього українського уряду за часів Центральної Ради, III Універсал якої, не включав Крим до складу України. Це суперечило позиції гетьманського уряду, який виходив із приналежності Криму до Української Держави. По-друге, це позиція радянської Росії, для якої Крим також був стратегічно важливим регіоном.

Політика Української Держави щодо Кримського півострова на думку відомого діяча українського національного руху Д.Донцова, який на той час брав участь у мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР як експерт політичної комісії, мала бути дещо специфічною. Визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний, а лише культурно-національний з забезпеченням прав татарського народу. Українська Держава не повинна була робити жодних компромісів у

справі Криму, бо приналежність Криму до України, вважав Д.Донцов, є необхідною умовою української незалежності. Український уряд мав добиватися від РСФРР визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримської справи мали бути відкинуті.³

7–8 травня питання про прилучення Криму до України обговорювалося на засіданні Ради Міністрів Української Держави. Були ухвалені рішення про необхідність прилучення Криму до України і доцільність інформувати німецького посла про важливість цієї справи.⁴ 10 травня гетьман П.Скоропадський звернувся до німецького посла барона Мумма, а 30 травня з подібним листом до німецького і австро-угорського послів звернулось міністерство закордонних справ Української Держави.

Дізнавшись про наміри представників Криму увійти в переговори з українським урядом відносно умов прилучення Криму до України, а також співчуваючи населенню півострова, яке перебувало у тяжкому становищі, Рада Міністрів Української Держави 18 вересня вирішила тимчасово припинити митну війну щодо Криму, а також зняти митний догляд з вантажів, що прямували з України до Криму.⁵

Переговори між Українською Державою і представниками Криму розпочалися у вересні. Однак кримська делегація всіляко намагалась обійти питання про злуку. Тоді українська сторона заявила про невизнання її компетентною виявляти волю та побажання кримського населення і зажадала вести справи з іншими уповноваженими, які б представляли усі народності Криму.

Після довгих і гострих переговорів з новими представниками від Криму було досягнуто порозуміння й вироблено прелімінарні умови договору, за яким Крим діставав внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

Одною з складових зовнішньополітичної стратегії уряду Українською Держави щодо новоутворених держав були відносини з Всевеликим Військом Донським і Кубанським краєм. До зближення і налагодження добросусідських відносин між ними вели наявність спільних інтересів, а також необхідність вирішення

політичних, економічних і територіальних питань. Як вважав Д.Донцов: “у Всевеликому Війську Донському слід вбачати союзника, що могло б стати найпершим і найголовнішим завданням нашої східної політики”.⁶

Але в цій сфері були й причини до суперечок. По-перше, на території Дону жило багато українського населення. Донський уряд мав територіальні претензії до України відносно Таганрозького району, Старобільського повіту Харківщини і Луганська, які мали величезне економічне значення для Української Держави. По-друге, однією з причин, що затримувало визнання Всевеликого Війська Донського, був курс його керівних кіл на відновлення “єдиної великої Росії” і підкреслення тимчасовості його існування як окремої держави по досягненні цієї мети. По-третє, офіційне визнання Україною Всевеликого Війська Донського як суб'єкта міжнародного права вело до конфронтації з РСФРР, яка вважала його за короткочасну і непевну державну формацію, що виникла внаслідок воєнних обставин, недістала визнання переважної більшості народу і являла собою, за визначенням представника РСФРР на українсько-російських мирних переговорах у Києві Д.Мануїльського, класове самовизначення “дуже вузьких кіл”.⁷

В такій обстановці у Києві в травні розпочалися переговори з делегацією Всевеликого Війська Донського які тривали майже два місяці. Обговорювалися навіть питання про можливість федерації Дону з Україною. Але представники Донщини не погоджувалися відступити Таганрозький округ і домагались Луганська. Тому, як зазначав Д.Дорошенко: “розмови і переговори у справі федерації залишилися в області теоретичних міркувань”.⁸

Проте ціла низка причин політичного і економічного характеру підштовхувала Українську Державу до скорішого укладання договору з Доном. Українська сторона сподівалась, що заключенням українсько-донської угоди, зокрема встановлення державного кордону на південному сході, може вплинути на прискорення вирішення питання про кордони на переговорах з радянською Росією. Для скорішого улагодження справи українська сторона була готова навіть піти на певні поступки. На можливості цього, зокрема наголошував і Д.Донцов, вважаючи, що “за ціну цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національ-

них окраїн Донщини. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення”.⁹

Український уряд вважав, що краще мати на Дону українську діаспору і тим самим розбуджувати національну свідомість серед українського населення Дону, ніж мати в Україні донську і тим самим – російську діаспору. Підтримку українського національного руху на Дону шляхом фінансування українських організацій і видань взяло на себе міністерство закордонних справ, як це воно робило в Криму і на Кубані.

8 серпня 1918 р. між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським був укладений договір, за яким обидві сторони визнавали себе незалежними і суверенними державами, встановлювали державні кордони. Умови договору передбачали забезпечення політичних, цивільних, культурних прав своїх громадян на територіях обох держав, укладення в подальшому окремих угод щодо вільного транзиту, товарообміну, митних, фінансових відносин тощо. З свого боку Всевелике Військо Донське зобов'язувалося вжити заходів для забезпечення Донецького басейну продовольчими і мастильними матеріалами, а Україна – постачати ліс і металовироби.

18 вересня була заключена окрема угода щодо спільного врегулювання питань Донецького басейна. В Харкові засновувалась постійна доно-українська комісія в справах донецького палива, метою якої було узгодження загальних питань видобутку розподілу торгівлі, споживання і перевезення донецького мінерального палива. Були також укладені тимчасові угоди щодо залізничного сполучення і передачі рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського та Українською Державою.

Слід зазначити, що встановлення відносин з Військом Донським а також визнання останнього за суб'єкт міжнародного права і укладання з ним відповідних умов різко загостило і до того вкрай напружені відносини Української Держави з РСФРР.

Радянська дипломатія наполягала на неподільності власної території, звинувачувала українську сторону в порушенні норм міжнародного права і міжнародних договорів, оскільки остання раніше військового кола Донської області, який мав зібратися тільки 28 серпня, заздалегідь погодилась на існування цієї нової влади. РСФРР розцінювала ці дії як втручання у свої внутрішні

справи, закидаючи Україні, що вона не мала права визначати статус окремих частин Росії.

Обурюючись з приводу дій української дипломатії, представники РСФРР на українсько-російських мирних переговорах у Києві оголосили декларацію, в якій заявляли про неподільність території колишньої Російської імперії. В ній, зокрема, говорилось: "Визнання Україною так званої Донської Республіки та її відмова встановити у згоді з російською мирною делегацією свій південно східний кордон ... є намаганням перегляду Брест-Литовського договору, укладеного Росією з центральними державами".¹⁰

Побоюючись, що визнавши суверенітет Дону Україна зможе налагодити з ним відносини, надавати військову допомогу у боротьбі з РСФРР, російська сторона вимагала від української гарантії в тому, що остання не допомагатиме "бунтівникам".

Окрім того РСФРР пов'язувала вирішення питань стосунків України з новоутвореними державами на Дону, Кубані, Криму з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією, як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних новоутворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберегти її зверхність над регіонами колишньої Російської держави, відокремлення яких не було зазначене в договорі.

Українська сторона вважала заяви російських представників безпідставними, а власні дипломатичні дії цілком виправданими, оскільки угоди РСФРР з державами австро-німецького блоку не торкалися гарантій непорушності і цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою. До того ж сама російська сторона ще на початку українсько-російських мирних переговорів чітко зазначила, що під юрисдикцією уряду РСФРР перебувають лише ті території, на яких діє влада робітничо-селянських рад.¹¹ За логікою, з відокремленням від радянської Росії Всевеликого Війська Донського як самостійного державного утворення радянська влада на його території скасовалась і підстав для продовження переговорів з РСФРР відносно Донської області не було.

Доводячи неправочинність козацької державної формації на Дону, представники РСФФР наголошували, що в державному самовизначенні Дону порушувався головний принцип самовизначення – вільне волевиявлення народу, були відсутні ознаки створення нової влади самим населенням. Голова російської делегації на мирних переговорах Х.Раковський, висловлюючи офіційну думку російської сторони з цього приводу, зазначив, що “ми визнаємо право на самовизначення, аж до цілковитого відокремлення, але це не означає, що ми визнаємо його за імпровізованою установою...”¹² Роблячи цю заяву, Х.Раковський явно ігнорував обставини створення РСФФР, яка сама виникла внаслідок державного перевороту і встановленої згодом диктатури партії більшовиків, а не вільного волевиявлення населення Росії на Установчих зборах.

Запеклі сварки між українською і російською сторонами з приводу визнання Всевеликого Війська Донського врешті призвели не тільки до припинення роботи українсько-російської мирної конференції, а й до фактичного припинення стосунків між Українською Державою та РСФФР.

Щодо Кубані український уряд проводив лінію на зближення з кубанським козацтвом з метою схилення його до злуки з Україною. Як зазначав Д.Дорошенко, український уряд дивився на Кубань “як на частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатися до України, або як автономна область, або на федеративних основах”.¹³

Справа зближення з Кубанню ускладнювалась тим, що з початку літа майже вся її територія знаходилась під контролем більшовиків. Кубанський уряд, Краєва Рада і залишки козацького війська перебували на півночі Кубанського краю. Північно-східну частину контролювала Добровольча армія. Таким чином кубанський уряд опинився в оточенні сил, які неприхильно ставились до української державності та ідеї зближення Кубані з Україною.

Проте 28 червня до Києва на переговори прибула кубанська урядова делегація. Її представники, серед яких головну роль відігравали українці, йшли назустріч стремлінням включити Кубань до складу Української Держави, якщо не на автономних, то принаймні на федеративних засадах. Як згадував Д.Дорошенко, що між міністром закордонних справ України і українцями – членами

кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до Української Держави.¹⁴

Однак з захопленням Добровольчою армією Катеринодара і опануванням нею території Кубанського краю стало трудніше втілювати намічені плани. Кубанський краєвий уряд і після цього не втрачав надії на можливість об'єднання в майбутньому.

В другій половині жовтня до Києва було надіслано надзвичайну місію, яка 21 жовтня була прийнята гетьманом. На переговорах піднімалися питання щодо укріплення дружніх відносин Української Держави і Кубані, укладення воєнної конвенції, з'ясовувались підгрунття, на якому мало відбутися об'єднання Кубані з Україною. В середині листопада між Українською Державою та Кубанню були заключені угоди про торговельні, консульські, фінансові взаємини, поштово-телеграфні зносини тощо. Було досягнуто угоду щодо висилки нових транспортів зброї і амуніції.

Слід зазначити, що у відносинах Української Держави з Всевеликим Військом Донським і Кубанню, крім вищенаведених фактів міжурядових контактів, укладення договорів і угод, встановлення дипломатичних і консульських відносин, підтримки українського національно-визвольного руху, були присутні ще й військові аспекти.

Український уряд за гроші і в кредит постачав цим державним утворенням зброю для боротьби з більшовиками. На Україні формувалися загони для поповнення Південної армії. Опорні пункти по вербуванню знаходились у Києві, Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах.¹⁵ Це підтверджував Д.Дорошенко, розповідаючи про відправку наприкінці червня на Кубань першого транспорту з 9700 рушниць, 5 млн. набоїв, 50 тис. снарядів для 3-х дюймових гармат, а в липні – ще одного. Він також зазначав, що такі транспорти надсилалися українським урядом майже кожного місяця. Українською стороною розроблявся план відправки до Кубані дивізії генерала Натієва чисельністю 15 тис. чол.¹⁶

Німецькі окупаційні власті всіляко сприяли цій справі. В середині 1918 р. ними було надіслано Дону, Кубані та Добровольчій армії понад 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та інша зброя.¹⁷ Тоді ж з Києва до Новочеркаська в Астраханську армію було відправлено шість ешелонів добровольців.¹⁸

Однак Д.Дорошенко, перебуваючи на посту міністра закордонних справ, приховував вищенаведені факти. Так наприклад, в офіційній відповіді на ноту протесту радянської сторони щодо цього, він зазначив, що “формування Астраханської і Південної армії відбувається за межами території Української Держави, а тому український уряд не може впливати на ці дії, тим більше, що контингент цих формувань складається з російських громадян. Таким чином, на думку уряду Української Держави, зазначені в ноті формування, в яких ні уряд, ні громадяни України не приймають ніякої участі... ні в якому випадку не можуть бути розглянуті як привід для порушення мирних відносин між Українською Державою та РСФРР”.¹⁹

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що діяльність уряду Української Держави в цей період характеризувалась посиленою активністю у зовнішньополітичній сфері. Крім встановлення міждержавних стосунків з загально визнаними світовими державами, новою ланкою зовнішньої політики було налагодження контактів між новоутвореними державами, що виникли на території колишньої Росії.

Налагодження між ними відносин було викликано необхідністю вирішення цілого кола питань (політичних, економічних, територіальних тощо), які виникли внаслідок розпаду єдиної держави на окремі частини. Взаємне визначення ними один одного на міждержавному рівні стверджувало їх правовий статус, як суб'єктів міжнародного права, що в свою чергу, робило очевидним факт розпаду колишньої Російської держави.

Реальні досягнення української дипломатії в цьому напрямку були пов'язані з певними труднощами. Наявність розбіжностей в поглядах провідних політичних сил цих державних новоутворень щодо вирішення спірних проблем і перспектив розвитку взаємовідносин, непевність політичної ситуації на місцях накладали свій відбиток на процеси інтеграції між ними. Українська сторона, в свою чергу, не мала повної свободи рухів у зовнішньополітичній сфері і в своїх діях залежала від “союзного” окупаційного командування.

Однак основною перешкодою у здійсненні Україною зовнішньополітичної стратегії в цьому напрямку була позиція

РСФРР, яка намагалась зберегти свою зверхність над територіями, що відокремились від неї останнім часом, зокрема тих, що відійшли від неї за Брестським миром. Радянська Росія не визнавала ці державні утворення і звинувачувала Україну в порушенні норм міжнародного права, кваліфікуючи дії української дипломатії як агресивні і наступальні.

Розбіжності в поглядах на національні і державно-політичні процеси, що стали природним наслідком колапсу імперії, і на перспективи їх розвитку призвели до конфронтації у стосунках між Українською Державою та РСФРР, що врешті призвело до втрати Україною своєї державності.

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1930. – Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – С. 209.

² Там само. – С. 210.

³ ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп.1. – Спр. 17. – Арк.80.

⁴ Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 1об., 6об.

⁵ Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 254–255.

⁶ Там само. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.37. – Арк. 89.

⁷ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. – С. 213.

⁸ Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 190.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп.1. – Спр. 37. – Арк. 89.

¹⁰ Мирні переговори ... – С. 326.

¹¹ Там само. – С. 296–297.

¹² Там само. – С. 208.

¹³ Дорошенко Д. Вказана праця. – С. 195.

¹⁴ Там само. – С. 197.

¹⁵ Там само. – С. 195.

¹⁶ Там само. – С.197.

¹⁷ Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959. – С. 55.

¹⁸ Спирин Л.М. Крушение помещичьих и мелкобуржуазных партий в России. – М., 1977. – С. 283.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр.89. – Арк. 16.

ПРЕСА ПРО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.)

Великі зрушення у державотворчому процесі в Україні в період національно-визвольної революції супроводжувалися змінами в освітньо-культурному житті суспільства. Усі національно-культурні перетворення знайшли широке відбиття в українській пресі, яка є важливим джерелом вивчення процесу духовного відродження України. Газетна періодика того часу складала чималий масив джерел з питань українізації суспільства, розвитку національної освіти, науки, літератури та мистецтва.

Особливе місце для науковців-істориків у вивченні матеріалів преси від центральних до повітових газет, як оповідного джерела, яке розкриває напрямки процесу українізації, становлення освіти і науки в загальному контексті національно-культурних перетворень, займає період Української Держави гетьмана П.Скоропадського.

У 1918 – поч. 1919 рр. в руслі відродження української державності створюються національні заклади науки і культури (Українська Академія наук, державні університети в Києві та Кам'янці-Подільському, Українська Академія мистецтв), відновлюється діяльність наукових і просвітніх товариств ("Просвіта", Українське товариство, Українська студентська спілка та ін.), які започатковують свої видання. У ці складні часи громадянської війни спостерігається значний ріст наукової, освітянської і фахової періодичної преси ("Вісті природничої секції Українського Наукового товариства", "Вільна Українська школа", "Літературно-науковий вісник" та ін.). Були це, в основному, малотиражні й недовговічні видання, але вони стали передвісниками нової хвилі наукової популяризації, народженої добою українського ренесансу 20-х років.

Як зазначає О. Субтельний, "за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяло багато поколінь інтелігенції".¹

Зокрема, політику українізації широко висвітлювали практично всі українські газети та часописи того періоду. Багато цінного матеріалу з проблеми, що нас цікавить, ми можемо знайти на сторінках газети “Нова Рада”.

В цій газеті захисту, відродженню та поширенню української мови присвячували багато статей, нарисів, заміток такі відомі політичні діячі, педагоги, вчені як С.Шелухін, І. Огієнко, В. Винниченко та інші.² А виконуючий обов'язки державного секретаря Української Держави – М.Могилянський в інтерв'ю газеті вказав: “Величезне принципіальне значення має оборона української мови, як державної, тому що народ мусить поважати своє право на народну мову”.³

Характерною в плані захисту української мови є стаття М.Карбовського “Шануймо свою рідну мову” в газеті “Народна воля” від 1 червня 1917р., у якій автор підкреслює: “З шкіл, з церкви, з суду – звідки тільки могли виганяли нашу мову. Нам забороняли писати по-своєму книжки і газети, був навіть час, коли прилюдно не можна було заспівати нашої пісні”.⁴

В період гетьманщини процес українізації в державі здійснювала Комісія по українознавству на чолі з В.Науменком, яка була створена ще при Центральній Раді. При комісії працювали секції: шкільних програм у складі – О.Дорошкевича; історична – краєзнавця М.Симашкевича і В.Щербини; літературна – А.Музиченка і І.Огієнка.⁵ Центральне місце на шпальтах газет займає група матеріалів про українізацію освіти, яку уявляла інтелігенція так: введення предметів українознавства – української літератури, мови, історії, географії; підготовка кадрів вчителів шляхом організації курсів; відкриття українських шкіл та гімназій. Так, проблема українізації освіти стояла практично в центрі всіх питань, які розглядалися на губернських, повітових з'їздах, місцевих зібраннях по всій Україні.

Українізація шкільної освіти знаходила розуміння з боку того російського населення, яке толерантно ставилось до процесу утвердження української державності. Показовою є одна із статей газети “Русский голос” під назвою “Якою повинна бути школа в Україні”, де з огляду на тогочасну шкільну ситуацію, підкреслювалося: “... щоб викликати зацікавленість громадянства, треба насамперед потурбуватися про вистачаючий запас шкільної літерату-

ри, а тоді можна вже й проводити навчання по-українськи. Початок мусить бути зроблений в нижчих класах і потім планомірно переведений у всіх школах. Для дітей росіян школи мають залишатися російські, однак мусить бути введений курс українознавства. Можна бути певним, що у всіх школах на Україні, де з такою обережністю буде проведена українізація, будуть виховуватися ті нові, свіжі інтелігентні сили, які стануть справжніми культурно-гуманними громадянами України”.⁶

Увага до духовної спадщини українського народу багато в чому зумовила виникнення на сторінках українських газет групи джерел, які можна об'єднати популярними у той час рубриками: “Шануймо свою рідну мову”, “За рідну школу”, “Як дбають селяни про свою освіту”.

В таких публікаціях містилися методичні поради, щодо кращого володіння українською мовою. Прикладом цього може бути одна з газетних рецензій на книгу Г.Коваленка-Коломацького “Вивчайте українську мову”, в якій зазначалось: “...навчання мові в слові і письмі можливе тільки при системному читанні найкращих творів письменників, популярно-української літератури та творів народної творчості, а люди помилково думають, що досить мати словник української мови або піти на курси навчання української мови. Відома річ – що всяка мова засвоюється шляхом практики. Українська мова не є виняток”.⁷

У характерних рубриках “Українська мова в державних установах”, “Розмовляємо на українській”, “Огляд листів про державну мову” часто столична і місцева преса вміщувала методичні поради до розширення сфери її вжитку. На шпальтах тогочасних газет часто трапляються твердження про те, “що українська мова є душа і обличчя народу. І навіть культурно розвиватися може український народ без перепон доти, доки забезпечені будуть політичні права для української мови, бо суспільне будівництво нерозривно зв'язане з будівництвом державним”.⁸

Газетні джерела свідчать, що процес українізації супроводжувався усуненням насадженої в попередні часи русифікації українського життя. Активними носіями процесу українізації були організації товариства “Просвіта”, які відновлювались і масово виникали як в губернських містах, так і в селах. “З кожним днем

відкриваються бібліотеки, читальні, організуються різні благодійні і просвітницькі заклади.

По містах і містечках, по селах та хуторах – скрізь гуртуються люди ... Засновуються нові просвітні товариства. Оживають старі ... Просвітні товариства густою сіткою вкривають Україну”, – так характеризував журнал “Просвітянин” науково-просвітницький рух в Україні у 1918 р.⁹

На сторінках преси постійно висвітлювалися рішення зборів просвітянських організацій щодо відродження національної мови. В резолюціях зборів просвітянських організацій багатьох міст України вказувалось, що:

1. Українська мова в українській державі повинна бути державною мовою.
2. Українська мова повинна бути обов'язковою у всіх урядових та громадських інституціях.
3. Виступи урядовців проти української мови необхідно вважати як виступ проти української держави.¹⁰

Важливе місце відведено на шпальтах газет урядовим рішенням з питань запровадження українознавства в державних організаціях та установах. Так, в “Державному віснику” опубліковано наказ міністра шляхів України В.Бутенка “Про заснування на залізницях курсів по українознавству”.

По закінченні курсів слухачі склали іспит. Тема для нього визначалася екзаменаційною комісією у складі викладача, члена культурно-просвітницької організації та представника адміністрації.¹¹

Газети вміщували матеріали, в яких робилася спроба усвідомити в історичному контексті мовну політику в Україні, аналізувалася діяльність конкретних державних установ, що гальмували процес українізації. На шпальтах багатьох газет опубліковано чимало заяв, звернень, листів на підтримку державного статусу української мови. Про це, зокрема, мова йшла в таких виданнях як “Прилуцька думка”, “Слово”, “Волинська народна газета” та ін.¹²

Так, значне місце в газетній періодиці займають матеріали, що висвітлюють перешкоди, які стояли на шляху українізації. Перш за все це нестача приміщень для освітньої роботи, коштів, книжок; відсутність у достатній кількості вчителів з українознавства; неписьменність і т.ін. В одній із кореспонденцій газети “Союз” (м.Умань) зазначалось, що головними причинами, які гальмували

процес освіти селянства, була нестача підручників і коштів, і коли їх усунути, то село легко подолає всі останні перешкоди. Треба лише мобілізувати й згуртувати всі культурно-освітні осередки з власними виконавчими органами”.¹³

Пристрасно викривала шовіністичні позиції проросійськи настроєних педагогів у своїх публікаціях газета “Народна воля”. Так, у статті “Вороги українського народу” даної газети вказувалось, що голова Уманської земської управи відмовився пожертвувати на уманську гімназію, при цьому заявив, що “ми живемо в Росії, і тому ніяких подібних українських гімназій заводити не треба”.¹⁴

Газетні матеріали свідчать, що головною причиною, яка гальмувала процес українізації, запровадження української мови як державної, було несприйняття національної, “мужицької” мови з боку перш за все росіян, зросійщених чиновників, яке мало місце повсюди. Так, у статті “Не хочуть “мужицької мови” газети В.Колодуб критикує “совет союза родительских комитетов”, київських панків та полупанків, які виступали “проти введення в курс середньої школи обов’язкового вивчення української мови”. Вони, – вказує автор – називають рідну мову мужицьким жаргоном, наріччям дядьків, галицькою “тарабарщиною”. “Ех, ви, лукаві, невдячні та некультурні люди”, – робить висновок автор статті. Проти насильницької русифікації в Україні, яка була однією з причин низького рівня освіти громадян України, за введення українських шкіл виступала стаття “Нова школа” тієї ж газети. Автор відзначав: “Якщо в Росії грамотність населення не знижується нижче 36%, то у нас в Україні в деяких місцях Волинської губернії вона доходить до 8%”.¹⁵

Для матеріалів з питань запровадження української мови як державної характерне відображення боротьби з русифікацією, яка мала місце в Україні у 1918 р. в Києві, Катеринославі, Полтаві, Одесі та в інших містах. Так, у замітці “Чужі нас учать”, один з кореспондентів газети “Вільне слово” писав, що державний контролер Афанасьєв з Києва покійно просив директорів контрольних департаментів “в случае обращения к нему с письменными докладами, давать их только по-русски. Это избавит меня (его) от излишней траты времени”. В той час – далі вказує автор – болгарський посол в Києві Шишманов вів переписку з Українським Урядом тільки українською мовою”.¹⁶

Проти русифікації, за введення викладання в освітніх закладах українською мовою свідчать численні матеріали газет “Наша справа” та “Слово”. Зокрема, у статті “Труба і українська мова” газети “Наша справа” вказувалось, що “Комісар по народній освіті в Катеринославській губернії. І. Труба звертає увагу міської управи на те, що не дивлячись на постанову Міністерства народної освіти дуже мало приділяється уваги, щодо викладання української мови в міських школах”.¹⁷

Немало різних публікацій, які стосувалися здійснення національно-освітньої політики влітку і восени 1918 р., друкували газети “Народна воля” та “Нова рада”. Зокрема “Нова рада” давала інформацію про відкриття на Україні середніх шкіл національних меншин. Наприклад, восени 1918 р. в Рівному функціонувала 1, а в Кам'янець-Подільському – 2 польські гімназії. Тоді ж почала діяти Полтавська єврейська гімназія, яка виникла на базі Рєзервської нижчої початкової школи.¹⁸

Заслужують на увагу публікації в газетах “Народна воля”, “Нова Рада”, “Наш степ” (Мелітопіль) про створення українських середніх шкіл та гімназій на селі. Газети свідчать, що в селах Харківщини, Полтавщини, Херсонщини, Волині гімназії відкривались на кошти селян. Їх засновували місцеві “Просвіти” (Козятин, Волочиськ, Суми, Вінниця, Полтава та інші), земства (особливо в Київському повіті) та інші організації і приватні особи. Зокрема, восени 1918 р. київська спілка вчителів-українців відкрила в місті 3-класну мішану гімназію. Тоді ж 2 приватні гімназії було відкрито в Одесі. Аналогічні мішані гімназії були відкриті в с.Верхня Сироватка на Харківщині та в с.Федорівці на Херсонщині.¹⁹ Восени група професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету та вчителів середніх шкіл Кам'янець-Подільського за допомогою подільського товариства “Просвіта” заснували при місцевому університеті “Першу українську гімназію для дорослих”, а 16 жовтня відбулося її урочисте відкриття.²⁰

Наведені дані не відбивають повної картини мережі українських середніх шкіл, бо вони не включають приватних і громадських. Всього в Україні у 1918 р. налічувалося біля “200 національних середніх шкіл”.²¹

Проте із матеріалів преси видно, що в період Гетьманщини про-

цес творення української національної школи в певній мірі загальмувався. Під тиском антиукраїнських опозиційних сил (напр. Всеукраїнський з'їзд батьківських організацій російських середніх шкіл, який відбувся в Києві в червні 1918 р. та ін.) гетьманське МНО, “щоб уникнути конфлікту”, фактично припинило роботу по українізації російських шкіл і вихід з ситуації бачило тільки у заснуванні нових українських шкіл. Така позиція МНО призводила до того, що можливостей (кошти, приміщення і т.ін.) для створення необхідної кількості нових українських шкіл не вистачило, а існуючі не могли вмістити всіх українських дітей, “котрих залишилось ще дуже багато по російських школах”.²²

Важливе місце на сторінках періодичних видань відводилось питанню становлення національної вищої школи та створення загальнодержавного наукового центру – Української Академії Наук. Проблематика опублікованих газетних матеріалів була різноманітною: створення УАН та перших українських університетів, реформування діючих вузів і запровадження українознавчих дисциплін у вищих учбових закладах тощо. Авторами статей, газетних кореспонденцій виступали переважно професіонали – науковці, викладачі вузів. Під рубриками “Вища освітня і наука на Україні”, “Українські Державні університети” вміщували матеріали, що мали високий коефіцієнт інформаційної насиченості.

Протягом літа-осені 1918 р. в Українській державі зусиллями МНО були засновані ще такі державні вузи: Вища українська архітектурна школа (Київ), гірничо-геологічний інститут гірничого управління (Київ), Духовна академія, економічно-адміністративний інститут (Київ), Єврейський інститут (Київ), Вищий музично-драматичний інститут ім.М.Лисенка (Київ), Ветеринарний інститут (Київ), Юридичний інститут (Севастополь), Одеський інститут утилітарних наук метою якого було, як писалось в статуті, “дати вищу наукову й практичну підготовку українським журналістам, артистам, художникам, музикантам і іншим діячам культурно-естетичних і економічних закладів”.²³

Важливою подією в науковому житті країни стало відкриття в жовтні 1918р. Київського археологічного інституту. Під рубрикою “До будівництва археологічного інституту” газети публікували кореспонденції про хід підготовки і відкриття КАІ, склад його викладачів, публічні диспути і лекції з різних проблем історії Ук-

раїни, археології, мистецтва, які влаштовувались українськими ученими.²⁴

У часописах досліджуваного періоду є інформація й про відкриття нових вузів. Так, у Києві восени 1918р. планувалося відкрити Близькосхідний інститут для підготовки діячів у справах економічного і політичного адміністративного життя на Близькому Сході. Інститут мав складатися з двох відділів: консульського і комерційного. Курс навчання дворічний. Особлива увага зверталася на вивчення турецької, болгарської, сербської та інших мов, про що інформувала “Нова Рада”. Газета “Полтавские новости” повідомляла також про відкриття юридичного факультету в Полтаві.²⁵

Газети відбивають процеси введення в учительських семінарах та Інститутах вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України. У вищих школах з'являються кафедри української мови, літератури, історії та права. Так, у серпні 1917 р. Міністерство освіти ухвалило заснувати по університетах в Україні (Києві, Харкові, Одесі) українські кафедри: української мови, літератури, історії та права, про що писала “Нова Рада” в статті “Про українські кафедри”.²⁶

Особливо широкого резонансу набула тема підготовки і відкриття перших українських державних університетів. Столична і місцева періодика досить часто вміщувала матеріали про роботу комісії Міністерства народної освіти і мистецтва у справах вищої школи під керівництвом В.І.Вернадського над проектами законів “Про перетворення Київського Народного університету в Київський Державний Український Університет”, “Про заснування Кам'янець-Подільський Державного Університету”. В газетах досить повно викладено хід урочистого відкриття 6 жовтня 1918 р. першого Державного українського університету в Києві. “Сьогодні, – зазначалось в одній із кореспонденцій, – українське громадянство святкує урочисте відкриття Київського Державного українського університету. З заснуванням кожного нового університету зв'язано багато великих мрій і подій, бо університет має величезний вплив не тільки на розвій окремої людини, але й на розвій всього громадського та державного життя даної країни”.²⁷

Широко висвітлювався в пресі процес становлення українського театрального і музичного мистецтва. Зокрема, з газетних ма-

теріалів видно, що гостро відчувалася необхідність утворення загальнонаціонального мистецького центру, який би без будь-яких зволікань взяв би на себе функції координації зусиль різних зацікавлених установ та організацій, об'єднань і товариств у справі відродження і розвитку української культури.

Окремо в газетах того періоду відбито репертуар та діяльність провідних українських театрів, склад акторів. Таку інформацію вміщувала як центральна так і повітова преса. Так, у репертуарі Державного народного театру чільне місце займали твори М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Старицького, Л.Черняхівської. Головні ролі виконували П.Саксаганський (головний режисер театру), М.Заньковецька, М.Садовська, Л.Ліницька, Б.Романицький та інші.²⁸

За жанрами матеріали, які висвітлювали внутрішнє життя театру, поділяються на статті, замітки, інтерв'ю, рецензії. Причому, переважали матеріали синтетичного жанру (статті, рецензії). Серед газетних публікацій значний інтерес для дослідника становлять ті, які розповідають про гастролі українських драматичних театрів. Газети регулярно інформували читачів про їхні виступи, оцінювали їх, вміщували дані про акторів, географію гастролей, ставлення глядачів тощо.

Високою у загальному масиві джерел з питань розвитку мистецтва була питома вага матеріалів про Українську національну оперу, Український національний хор, Державний драматичний театр, Український національний театр, Молодий театр у Києві.

У листопаді 1918 р. в Києві було засновано Державний драматичний театр. Цьому театру було надано право одержувати з-за кордону без мита книги, всі необхідні матеріали й інвентар. Театр укомплектовано найкращими українськими акторами. Артисти вважалися службовцями і були зараховані на державне утримання.²⁹

Під рубрикою “Український Національний хор”, “Українська опера” в газетній періодиці вміщували добірки матеріалів, що широко висвітлювали заходи Міністерства народної освіти та мистецтва щодо перетворення Київської опери в Національну оперу, створення Українського Національного хору (під керівництвом диригента О.Кошиця), згодом перетвореного в Українську державну капелу, і Державного симфонічного оркестру (під керівництвом

О.Горличого). У газетній періодиці широко висвітлюється виступ першого та другого Українських Національних хорів, які виступали з концертами в Києві, Харкові та інших містах України.³⁰

Таким чином, піднесення і розвиток національної культури, як свідчать джерела, було однією з найвиразніших ознак народності української революції. Одним із джерел які з найбільшою виразністю відбивали цей процес є періодична преса, яка свідчить, що розвиток національної культури здійснювався у різних напрямках.

Численні свідчення газет доводять, що процес українізації, переведення функціонування центральних та місцевих державних установ, судочинства проходив далеко не безболісно. Підпадання тих чи інших українських земель під владу більшовицького уряду Росії, а також командування білогвардійською армією і та обставина, що Україна після жовтневого перевороту, особливо у 1918–1919 рр., була “перевалкою” для тих російських сил, які тікали на південь від більшовицької влади, наявність в Україні значного прошарку російських або зросійщених чиновників, просто вироблена тисячоліттями і століттями русифікаторська інерція, – все це не могло не позначитися на темпах і глибині впровадження української мови та поширення української культури в цілому. А зрушення в духовно-культурному житті були настільки необоротними, що поразка української революції не змогла відняти в українського народу тих здобутків, які він набув у революційні роки.

Попри ці перепони українська культура все-таки завойовувала свої позиції. Центральні місцеві газети повідомляли не лише про поширення мережі початкових, середніх шкіл та гімназій, становлення української вищої освіти, утворення наукових установ, розвиток літератури і мистецтва. Примітною рисою в розвитку культури, мистецтва, про глибинні корені цього розвитку говорять багато повідомлень, як і про виникнення та поширення самодіяльного мистецтва, зокрема, такого суто національного його виду, як хорове мистецтво.

¹ Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 312.

² Нова Рада. – 1917. – 17 серп.

-
- 3 Шелухін С. Державна мова на Україні // Нова Рада. – 1918. – 9, 11 верес.: там само. – 1 жовт.
 - 4 Карбовський М. Шануймо свою рідну мову // Народна воля. – 1917. – 1 черв.
 - 5 Матеріали по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях. – К., 1918. – С. 66.
 - 6 Науменко Н. Какою должна быть школа на Украине // Русский голос. – 1918. – 13, 16 июля.
 - 7 Відродження. – 1918. – 5 жовт.
 - 8 Там само.
 - 9 Передмова // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 2.
 - 10 Нова Рада. – 1918. – 15, 17 верес.
 - 11 Там само. – 16, 25 жовт.
 - 12 Чернявський М. До учителів нижчих і вищих початкових шкіл на Волині // Волинська народна газета (Житомир). – 1918. – 7 черв.; До уваги українського громадянства // Слово (Катеринослав). – 1918. – 28 верес.
 - 13 Союз (Умань). – 1918. – 1 черв.
 - 14 Вороги українського народу // Народня воля. – 1917. – 31 серп.
 - 15 Придущька думка. – 1917. – 4 серп.; там само. – 8 верес.
 - 16 Чужі нас учать // Вільне слово (Золотоноша). – 1918. – 26 черв.
 - 17 Труба і українська мова // Нова справа (Катеринослав). – 1918. – 4 жовт.
 - 18 Робітничка газета. – 1919. – 21 листоп.
 - 19 Там само.
 - 20 Там само. – 12 черв.
 - 21 Народня воля. – 1918. – 11 серп.
 - 22 Руський голос. – 1918. – 8 черв.
 - 23 Відродження. – 1918. – 11 верес., 5, 11, 25 жовт.; Державний вісник. – 1918. – 20 серп.; Народня воля. – 1918. – 25 серп., 7 жовт.; Новини. – 1918. – 16 жовт.; Рабочая газета (Одесса). – 1918. – 16 окт.
 - 24 Нова Рада. – 1918. – 7 листоп.
 - 25 Полтавские новости. – 1918. – 16 июня
 - 26 Пова Рада. – 1918. – 24 серп.
 - 27 Київський Державний Український університет // Відродження. – 1918. – 6 жовт.
 - 28 Державний народний театр // Новости дня. – 1918. – 8 сент.
 - 29 Державний вісник. – 1918. – 22 черв.
 - 30 Пова Рада. – 1918. – 18 серп.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Аксіомою історіографії Української революції, в т.ч. сучасної, залишається твердження про організацію Українським національним союзом (УНС) повстання, яке повалило владу гетьмана П.Скоропадського. Але при уважному вивченні творів В.Винниченка, Д.Дорошенка, М.Шаповала, П.Христюка¹, а також сучасного вітчизняного історика В.Солдатенка² виявляється багато свідчень і доказів, які суперечать беззастережному визнанню УНС організатором і керівником повстання. В даній статті розглянуто діяльність УНС у серпні-грудні 1918 р., проаналізовано роль, яку він відіграв у поваленні гетьманського режиму.

Усунуті державним переворотом 29 квітня 1918 р. від влади, українські національні кола майже одразу взялися за утворення політичного союзу, опозиційного до влади П.Скоропадського. Першою спробою об'єднання став Український національно-державний союз (УНДС), створений у травні 1918 р. поміркованою частиною національного руху (УПСФ, УДХП, УПСС та ряд профспілкових організацій). Відсутність підтримки цього об'єднання з боку впливових УПСР та УСДРП, масових громадських організацій позначилась на його долі, УНДС не став авторитетним як для українського громадянства, так і владних структур.

Утворений наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. Український національний союз являв собою блок українських політичних партій та громадських організацій більш широкого спектру. До нього увійшли УСДРП, УПСФ, УПСР (центральної течії), УПСС, передбачалося приєднання політичних, профспілкових, науково-культурних та інших громадських організацій. Головою УНС став соціаліст-федераліст А.Ніковський. Програмний документ – Статут УНС – визначав лише загальні принципи, на яких мало відбутися об'єднання. Мета союзу: “а) утворення самостійної української держави; б) боротьба за законну владу в Ук-

раїні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи; г) оборона прав українського народу і української держави у міжнародній сфері”.³ Таким чином, УНС визнавав існуючу в Україні владу і збирався змагатись за її перетворення на засадах демократії легальним правовим шляхом.

Відсутність у Статуті УНС соціальної програми свідчила, що нове об'єднання збиралось віддати пріоритет національним інтересам. Задекларована мета союзу не пов'язувалась також і з конкретною політичною діяльністю, тобто шляхи її досягнення не були спеціально визначені. Такий загальний зміст об'єднаної платформи залишав політичним партіям певну свободу дій у відповідності до їхніх програмних вимог. Загальний характер носила й організаційна побудова союзу. Установчі функції виконували загальні збори, рішення яких вважалися правомочними за умови представництва половини партій і організацій, що входили до союзу. Виконавчим органом була президія, до якої входили по два представники від політичних партій та по одному представнику від громадських організацій. Передбачалося утворення широкого громадсько-політичного об'єднання, організація місцевих філій УНС.

4 серпня 1918 р. про утворення УНС повідомила “Нова Рада”. Ця звістка стала могутнім каталізатором діяльності національно-демократичних сил. Приблизно до середини серпня проходило організаційне становлення УНС, відбувались численні збори партійних організацій, громадських об'єднань, обговорювалась платформа союзу, питання стратегії і тактики українського руху. Початок діяльності УНС, його перші організаційні заходи, настрої української громадськості багато в чому нагадували початковий період діяльності Центральної Ради. Проте між ними існувала і суттєва різниця, яка позначилася на діяльність УНС. Центральна Рада виникла в умовах демократії, великого національного оптимізму, мітингової ейфорії, коли було дозволено виголошувати революційні гасла, висувати найсміливіші вимоги. Натомість Національний союз розгортав свою діяльність в умовах жорстких політичних обмежень, цензури, заборони антиурядової пропаганди. З тих же причин приєднання до УНС вимагало від українських організацій певної корекції програмних вимог, пристосування їх до Статуту союзу.

Однією з перших, ще наприкінці липня, була утворена філія УНС в Одесі, яка згуртувала українські організації Одещини і Херсонщини. Ініціатором об'єднання виступили самостійники, есефи, еседеки, освітянські кола.⁴ У серпні утворилась філія у Кременчуці і Кременчуцькому повіті, до неї увійшли есефи, еседеки, есери, союз споживчих товариств, "Просвіта", залізничники, поштово-телеграфна спілка.⁵ Оголосила про приєднання до УНС Всеукраїнська учительська спілка – масова організація, яка об'єднувала у 80 місцевих спілках 12 тис. вчителів.⁶

Поміркована платформа УНС, спрямована на проведення перетворень у державі демократичним шляхом, цілком влаштовувала ліберальні громадські організації української інтелігенції – Українське правниче товариство, Українське товариство економістів. Останнє прийняло рішення про вступ до УНС 30 серпня 1918 р. на загальних зборах під головуванням М.Туган-Барановського та П.Гавсевича. 2 вересня подало заяву про прилучення до УНС Кирило-Мефодіївське братство. Проведені на початку серпня загальні збори українських студентських об'єднань також ухвалили приєднатись до УНС та делегували туди своїх представників.⁷

Перші підсумки гуртування національних сил підвів в середині серпня А.Ніковський. Голова союзу повідомив про приєднання до УНС таких масових громадських об'єднань як Селянська спілка, профспілки залізничників та поштово-телеграфних службовців, Всеукраїнська учительська спілка, правниче товариство, Центральний кооперативний комітет; а також про утворення цілого ряду місцевих філій УНС. Він констатував, що порозуміння всіх українських партій від лівих до поміркованих і організацій від пролетарських до конфесійних являє собою реальне відродження національних сил. Організаційна стадія скінчилась, український фронт став єдиним цілим, настав час для участі українського громадянства у реальній державній роботі.⁸

Але твердження А.Ніковського, що під егідою УНС об'єдналося "усе українське організоване громадянство", не відповідало дійсності. Поза УНС залишилась значна частина політичних сил, в т.ч. впливові партії: на лівому фланзі – УПСР (ліва), на правому – хлібороби-демократи. Лівий есер П.Христюк вважав, що УНС "став осередком легальної опортуністичної боротьби части-

ни української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої". Ці групи "вклали в ідею єдиного національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму, ...скільки пристосування гетьманщини до своїх дрібнобуржуазних ідеалів".⁹ Платформа УНС не могла влаштувати ліву УПСР, яка у червні 1918 р. ухвалила рішення про збройну боротьбу з гетьманським режимом.

Ліві есери недвозначно відмежувались від УНС. Нарада емісарів УПСР (лівої), що нелегально відбулась 19–22 серпня у Києві, засудила платформу УНС як контрреволюційну.¹⁰ У підготовленому у вересні відділом зовнішніх зв'язків ЦК лівих есерів документі під назвою "Про ставлення УПСР до УНС" стверджувалося, що розуміння національного питання програмою УПСР "становить різку межу між УПСР з одного боку й псевдо-соціалістичними партіями, з яких складається так званий "Український національний союз" – з іншого. Тактика "Союзу", що виявилась досі в оббиванні порогів німецької влади та у мудрих політичних комбінаціях, які переслідують мету українізації сучасної реакції, замість боротьби з нею, – не тільки виключає для УПСР всяку можливість співробітництва в "Союзі" в центрі і у філіях, але ставить задачею партійних органів та усіх членів партії рішучу боротьбу з розповсюдженням впливу "Союзу" на трудові маси, постійного роз'яснення "широ-українських" ідей цих "союзників" і пропаганду партійних поглядів на проблему нації і держави¹¹".

Поза єдиним національним фронтом перебували праві: Українська демократична хліборобська партія (УДХП), українська частина Союзу земельних власників (хлібороби-власники), т.зв. "гетьманці" – національно орієнтовані консервативні об'єднання. Хлібороби-демократи – єдина українська несоціалістична партія, що твердо стояла на державницьких позиціях, мала б значно підсилити національний фронт, розширити його соціальну базу. Попри відсутність у Статуті УНС соціальної програми, у його лавах перебували прибічники радикальних соціалістичних перетворень. УДХП не приєдналась до УНС через те, що у ньому домінували соціалістичні партії, з якими вона розходилась у соціальних

питаннях. С.Шемет згадував пізніше, що УДХП до Національного союзу не належала і до його соціально-революційної політики ставилась вороже, хоч неодноразово обговорювала можливість свого вступу.¹² Проти приєднання УДХП до УНС висловлювались Д.Донцов, В.Липинський, М.Міхновський¹³. Водночас центральний провід партії не заперечував, коли у провінції відділи партії вступали до місцевих філій. Так, до Полтавського відділення Національного союзу входила місцева організація хліборобів-демократів¹⁴. Це свідчило про цілком реальну можливість приєднання УДХП до Національного союзу за певних обставин.

Таким чином, як і Центральна Рада, УНС не був загальнонаціональним об'єднанням. Соціальна база союзу у порівнянні з УЦР стала навіть вужчою, оскільки поза ним залишилась УПСР (ліва), за якою стояла значна частина селянства України. Зважаючи на це, політична програма УНС порівняно з Радою була більш поміркованою.

На початку своєї діяльності УНС застосував вже знайому з часів УНДС практику критичних виступів на адресу уряду. 24 серпня був опублікований протест з приводу інтерв'ю прем'єр-міністра Ф.Лизогуба німецькій пресі під час візиту до Німеччини. Останній, відповідаючи на запитання журналістів, висловився про можливість відновлення федеративних стосунків між Україною і Росією. В документі за підписом президії УНС йшлося, що заява Ф.Лизогуба суперечить офіційній позиції гетьманського кабінету міністрів, а також, що в оцінці внутрішнього та зовнішнього становища України УНС стоїть на зовсім інших позиціях.¹⁵

30 серпня УНС ухвалив резолюцію з приводу попередньої угоди, заключеної 7 серпня з урядом Всевеликого війська Донського про кордони між Україною і Доном. У Ростовському, Таганрозькому та Донецькому округах, що входили до Донщини, серед населення переважали українці. "Українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині, – йшлося в резолюції. – УНС рішуче вимагає, щоби при складанні остаточної угоди твердо захищалися права українського народу".¹⁶

Гучні заяви сприяли росту популярності УНС серед української громадськості, створювали йому вагу в урядових колах, у німецького командування. В останніх числах серпня до Києва

прибула делегація незалежних експертів німецького парламенту. Вона була прийнята гетьманом, прем'єром, контактувала з лідерами УПСФ. 31 серпня делегація зустрілась з керівництвом УНС на чолі з професором М.Туган-Барановським. Питання, що обговорювались, головним чином торкались входження українських діячів до уряду".¹⁷

Наступною акцією Національного союзу стала відозва-протест "В оборону державних прав української мови", видана з приводу порушення у Державнім сенаті питання про визнання російської мови другою державною. УНС оцінив це як "наступ ворогів українського народу і української державності" та висунув вимогу видати законодавчий акт, яким оголосити українську мову єдиною державною мовою в Україні.¹⁸

Зростанню авторитету УНС сприяло розслідування справи М.Ковалевського. Заарештований німецькою владою, міністр земельних справ уряду УНР М.Ковалевський перебував під слідством за звинуваченням у привласненні 5 млн. крб. державних коштів. За його свідченням, гроші були передані ЦК УПСР та ряду інших українських організацій, проте жодна з них цього не підтверджувала. Президія УНС ухвалила з'ясувати, чи дійсно гроші, взяті з держаної скарбниці "на політичну акцію", потрапили до українських організацій та утворила комісію для розслідування справи. За її рішенням адвокат, довірена особа УНС, мав зустрічі з Ковалевським у в'язниці. Невдовзі ЦК УПСР (лівої), яка перебувала на нелегальному становищі, передав до редакцій газет "Нова Рада", "Робітнича газета", "Народна воля" та "Киевская мысль" листа, у якому підтверджував, що отримані від М.Ковалевського 5 млн. крб. були асигновані Радою Народних Міністрів на агітацію в справі впровадження земельного закону, розподілялись з наказу і під контролем ЦК УПСР¹⁹. Тим самим спростовувались звинувачення як М.Ковалевського, так і українських організацій у незаконному привласненні грошей.

Активне втручання УНС у громадсько-політичне життя формувало відповідну громадську думку. Характер дій УНС, вважав Д.Дорошенко, свідчив, що його керівництво виконувало "роль якогось другого правительства"²⁰, намагалось стати "тіньовим кабінетом". У другій половині вересня президія союзу утворила комісії внутрішніх справ, військову, закордонну, земельну, фінансову,

церковну, правничу для опрацювання відповідних матеріалів та розробки нового законодавства.

З кінця вересня УНС активізував свою політичну діяльність. Виступи його ставали дедалі гострішими, він піднімав актуальні болючі питання тогочасного життя України. 18 вересня А.Ніковського на посаді голови союзу змінив В.Винниченко – один з найдієвіших лідерів національної революції. Цей досвідчений політик, в активі якого було досягнення угод з Тимчасовим урядом, формування підвалин української державності, співавторство при підготовці усіх чотирьох універсалів, у 1917 р. був поміркованим демократичним діячем. На початку 1918 р. він полівішав і став дотримуватися радикальних поглядів, стояв на позиціях, відмінних від платформи Національного союзу. Очоливши УНС, Винниченко майже одразу відмовився від задекларованої у його Статуті легальної політичної боротьби та розпочав таємно готувати збройне повалення існуючого режиму. Але до певного часу це залишалось таємницею навіть для президії УНС.

Свою діяльність новий голова УНС розпочав статтею “Рано втомлюватись”, написаною в яскравому публіцистичному стилі, добре відомому пізніше з “Відродження нації”. На думку В.Винниченка, Україна стояла перед національною загрозою, “цілі потоки братів-руських, братів-малоросів, братів підроблених сфальшованих українців” штовхали її до єдиної неділимої Росії. В умовах такої небезпеки Винниченко закликав українське громадянство скинути апатію, в якій воно перебувало і єднатися навколо Національного союзу²¹. Питання про стратегію і тактику боротьби з національною загрозою автор обходив мовчанкою. Складалось враження, ніби автор чогось не договорив, адже одного лише заклику до єднання було явно недостатньо для подолання бездіяльності українського громадянства.

Прихід до керівництва В.Винниченка викликав у місцевих філіях УНС чутки про зміну тактики. Це змусило президію союзу виступити із спростуванням. 4 жовтня “Нова Рада” вмістила виклад розмови з членом президії УНС (прізвище не називалося), який поінформував про останні заходи організації: підготовку меморандуму про внутрішнє і міжнародне становище України, резолюцій про висилку галичан до Австро-Угорщини, у судових справах. Далі інтерв'юер заявив: “У своїй діяльності союз не виходить

за межі свого опублікованого в часописах статуту... Всякі київські і особливо одеські чутки про зміну орієнтації союзу, як представника української національної думки, про загострення його внутрішньої тактики та про заходи в справі організації влади не відповідають дійсності. Ні одна сторона діяльності союзу, як і його постанови, резолюції і протоколи, не являються річчю секретною ні для членів союзу, ні для українського громадянства.

...Страхи ніби наша провінція, наше село з певних сучасних причин переживають нахил до більшовизму, не мають під собою поважної основи. Де єсть хоч трохи свідомого селянства і особливо інтелігенції, там провадиться мирна культурна праця, яку не в силах зруйнувати більшовицькі наїзди з правого боку чи з лівого”.

Діяльність УНС справді не виходила за межі, окреслені статутом. Значну увагу осередки союзу приділяли захисту прав української мови. Українське правниче товариство розробило основні принципи закону про державну мову і 2 жовтня делегація київської “Просвіти” у складі О.Лотоцького, М.Синицького та О.Саліковського подала гетьману меморандум з цього приводу. “Просвіті” було доручено скласти проект нового закону про державну мову.²²

Того ж дня була опублікована заява УНС з приводу примусового повернення військовополонених галичан до Австро-Угорщини. УНС заперечував проти цього, мотивуючи, що перебування національно свідомих галицьких українців в Наддніпрянській Україні йде на користь національній справі.²³

6 жовтня президія Національного союзу відвідала урочисте відкриття Українського державного університету. В.Винниченко виступав з вітальною промовою одразу після гетьмана.²⁴

З кінця вересня почали працювати закордонні інформаційні бюро союзу у Львові, Відні, Берліні. Повідомлення про діяльність УНС з'явились за кордоном. Коли 18 жовтня утворилась Українська Національна рада у Львові, президія УНС відправила до неї делегацію у складі В.Прокоповича, В.Чехівського, В.Корчинського для інформації та встановлення контактів.²⁵

Таким чином, для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, навколо якої гуртувалися опозиційні режімові українські політичні сили. Вони змагались за демократизацію та українізацію гетьманської України демократичним шля-

хом. За фасадом УНС ховалась тіньова діяльність його голови В.Винниченка, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання.

1920 р. М.Грушевський, виступаючи на зборах соціалістів-революціонерів у Відні, назвав протигетьманське повстання “самим темним місцем в українській революції”. Цей висновок не можна спростувати й сьогодні, оскільки об’єктивних відомостей про підготовку і початок повстання не виявлено. Виступ готувався таємно, документації не існувало, залишилися лише суб’єктивні свідчення – спогади безпосередніх учасників. У цих викладах події зображено схематично, у загальних рисах. Автори уникають конкретних фактів – імен, дат, змісту прийнятих рішень. Тому в історії підготовки повстання та в його оцінці багато питань залишається без відповіді. Переможне повстання, результатами якого провід національного руху не зумів скористатись, стало водночас початком спаду та довготривалої кризи Української революції.

З аналізу наявної літератури, газетної інформації, спогадів учасників подій можна дійти висновку, що в українському русі вересня-листопада 1918 р. особливо давалася взнаки відсутність єдності, а відповідно – єдиної стратегії і тактики. Національні сили, як і за часів Центральної Ради, не змогли діяти самостійно, незалежно від волі інших політичних сил. Тому в організації протигетьманського повстання значну роль відіграв елемент випадковості, суб’єктивізму.

Перший офіційний документ “Історія повстання листопада-грудня 1918 р.” був підготовлений Центральним інформаційним бюро при Директорії у січні 1919 р. для делегатів Трудового конгресу. За цим документом головну роль в організації повстання відіграли В.Винниченко і М.Шаповал, які діяли, виконуючи волю своїх партій та Національного союзу. Документ містить суперечливі твердження. Виявляється, що “ідея повстання була поставлена у деяких партійних колах цілком серйозно і реально” і водночас “зважаючи на ті умови, у яких проводилась робота, ініціатори повстання повинні були бути обережними і спочатку додержувались конспірації навіть від найближчих товаришів по партії”. Тобто партійні організації, від імені яких нібито діяв Винниченко, насправді не були поінформовані про підготовку повстання з міркувань конспірації.

Про подвійну гру, що вів В.Винниченко як голова Українського національного союзу, мова йшла цілком відверто: “В.Винниченко від імені Національного союзу одночасно вів переговори з гетьманським оберкомандуванням про формування національно-демократичного кабінету і від самого себе разом з М Шаповалом вів підготовку і організаційну роботу у напрямку збройного повстання”. Таким чином виходило, що Винниченко та Шаповал дійшли рішення про повстання з власного розсуду. “Пленум УНСоюзу приєднався вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку”²⁶, стверджувалось в “Історії повстання”. Такої ж думки дотримувався і П.Христюк: “Шаповал і деякі інші члени партії, що входили до складу Союзу, провадили там роботу більше на власну відповідальність, ніж після директив партії”.²⁷

В.Винниченко цілком відверто писав у “Відродженні нації” про свою другу таємну діяльність на посаді голови УНС і при цьому зображував себе головним натхненником повстання: “Ставши по уступленню А.Ніковського головою Національного союзу, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н. союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас... Єдиний чоловік з Н. союзу, який так само як я розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М.Шаповал. І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М.Шаповала й мене... Трохи згодом до підготовчої роботи було втягнуто так звану Раду залізничників з А.Макаренком і генералом Осецьким на чолі”.²⁸

Дещо по-іншому розповідав про перші кроки у підготовці повстання М.Шаповал: “Я був дуже близько до джерела політики УНСоюзу, навіть більше: будучи членом президії УНСоюзу і головою комісії “міжнародних зносин”, я працював в порозумінні з Винниченком, з яким ми удвох таємно підготовляли повстання ще задовго до виступу. Фактично діло було так. У вересні 1918 р. я змовився з А.Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр. Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я).

Потім у цей план було втаємничено В.Винниченка, який погодився на нього”.²⁹

П.Христюк вважав, що ідея повстання перш за все належала лівим есерам і виклав іншу версію його підготовки. Він стверджував, що питання про збройне повстання поставили УПСР (ліва) і Селянська спілка, до них без вагань приєдналися залізничники і самостійники-соціалісти. Проти були УПСФ та УСДРП. Коли вдалося переконати В.Винниченка, погодилась частина соціал-демократів³⁰. На нашу думку, ближчим до істини є П.Христюк. Питання про збройне повстання ліві есери поставили ще на своєму ІУ з'їзді у травні 1918 р. Вони очолювали протягом весни-літа локальні збройні селянські виступи проти гетьманської влади і окупаційних військ. Есер (центральної течії) М.Шаповал та соціал-демократ В.Винниченко, обираючи методом боротьби збройне повстання, не могли виходити з рішень своїх партій, тим більше – платформи УНС, які відкидали збройну боротьбу з гетьманщиною. Вони обрали лівоесерівську тактику, тобто тактику партії, яка не входила до УНС та засуджувала його діяльність.

Співставлення трьох різних думок не дає однозначного висновку, кому належить пріоритет у підготовці протигетьманського повстання. Проте дозволяє стверджувати, що Український національний союз як політична організація не приймав відповідних рішень, не готував повстання і навіть не був поінформованим про його підготовку.

Підготовку до повстання В.Винниченко розпочав у вересні з таємних контактів з керівництвом радянської мирної делегації. Мирні переговори з РРФСР, розпочаті 23 травня 1918 р., тяглись майже безрезультатно і були перервані 7 жовтня. Радянська делегація навмисно затягувала переговори, використовуючи своє легальне перебування в Україні для координації дій РКП(б) з місцевими більшовицькими організаціями. Її члени займались також розвідувальною та агітаційно-пропагандистською діяльністю. Делегацію очолювали відомі більшовицькі діячі Х.Раковський (майбутній голова Раднаркому України) та Д.Мануїльський. “Ми вели переговори з Мануїльським... Винниченко розпочав і вів їх сам, іноді інформуючи мене про стан переговорів... Більшовики обіцяли допомогу людьми і навіть на організацію повстання обіцяли дати допомогу 3 млн. крб.”³¹, – згадував М.Шаповал.

Винниченко стверджував, що більшовики “зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні”³². Переговори з більшовиками і домовленості про допомогу можна оцінити як ризикований і навіть авантюрний вчинок В.Винниченка, здійснений таємно від Національного союзу. Вони не були задокументовані, отже не давали сторонам жодних гарантій про їх дотримання. З боку РКП(б) переговори були лише тактичним кроком. Повне заперечення комуністами незалежності України, відоме з часів “Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, не змінилося. РКП(б) підтримувала КП(б)У, а остання в цей час відкидала можливість співпраці навіть з лівіцею українських партій.

Комуністи в Україні були фактично готові до боротьби за встановлення радянської влади. Восени 1918 р. КП(б)У мала на території України розгалужену мережу більшовицького підпілля, яке нараховувало 9 тис. комуністів, значну кількість партизансько-повстанських загонів. 22 вересня Всеукраїнський ЦВРК видав наказ про створення у “нейтральній зоні” двох українських повстанських дивізій, яким відводилась роль ударної сили під час загального наступу Червоної армії. П з'їзд КП(б)У (18–22 жовтня, Москва) констатував, що міжнародна обстановка створює сприятливі умови для боротьби за відновлення радянської влади в Україні³³. Це означало, що з анулюванням Брестського миру радянська Росія підтримає боротьбу українських більшовиків проти “буржуазно-поміщицького режиму”. Комуністичне підпілля чекало лише сигналу з Москви, щоби розпочати спільні дії.

Домовляючись за таких умов з більшовиками, В.Винниченко та М.Шаповал ставили під загрозу головний здобуток національної революції – реально існуючу державність України. Згадаємо, як обурювався В.Винниченко з приводу виступу полуботківців у Києві в липні 1917 р., розпочатого всупереч волі Центральної Ради. Виступ стався в той час, коли тільки постав Генеральний Секретаріат і його голова докладав великих зусиль, щоби добитись визнання від Тимчасового уряду. У листі до Є.Чикаленка Винниченко тоді писав: “Добре, що вистачило сил, уміння, такту й іншо-

го досягти те, що досягнене. Але погано, що, здається, не вдержимо. А не вдержимо через те, що наша чорна сотня, міхновщина вибиває нам з рук досягнене... Терор той іде під прапором "справедливих національних вимог", в ім'я рятування України, Центральної Ради і тому подібного. Та не так, розуміється, ця юрба (з юрбою справитись легко було б), як ота зрада, інтриганство, підкопування. Не знаєш, на кого можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, в ім'я чого вони йдуть".³⁴

Тепер вже В.Винниченко виступав у ролі змовника, використавши посаду голови Національного союзу для маскуванню своїх дійсних намірів, які єдиний національний фронт не підтримував. Для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, що об'єднувала опозиційні режимові українські політичні сили. За фасадом УНС велася тіньова діяльність, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання. В.Винниченко пояснював у "Відродженні нації", що повстання готувалось у глибокому підпіллі, оскільки повсюдно були шпигуни гетьманського міністра внутрішніх справ І.Кістяковського³⁵. Разом з тим, готувати повстання доводилось в таємниці і від широкого загалу тих українців, які щиро підтримували Національний союз та його політику.

Цікаві враження про початок підготовки до повстання залишив Л.Цегельський, посол Галицької Народної Ради. В середині вересня він приїхав до Києва з метою отримати інформацію про становище в Українській Державі. Мав зустрічі з гетьманом, В.Винниченко, Є.Коновальцем, Є.Чикаленком, М.Міхновським, С.Шеметом та ін. діячами. Нарешті, коли Л.Цегельський вже склав уяву про політичну ситуацію, він потрапив на таємну нараду під проводом В.Винниченка (на той час ще не голови УНС), де дізнався, що повстання проти гетьмана є вирішеною справою. Галицький посол був вражений, адже отримані ним відомості свідчили, що українська демократія розраховує на співпрацю з режимом, збирається брати участь в уряді, реформувати гетьманську державу. Він намагався полемізувати с присутніми: "Я остерігав, що повалення гетьмана буде початком кінця..., що Німеччина і Австрія самі стоять перед крахом, що їх армії підуть з України, а тоді "Український Революційний уряд" одного місяця не продержиться в Києві, большевики москалі його заберуть ... Все те одначе було да-

ремно. Вони горіли якоюсь божевільною жадобою революції, на мене гляділи фанатичними очами з очевидною ненавистю до галицького контрреволюціонера”. Далі Л.Цегельський пише, що усе почуте настільки вразило його, що він покинув нараду з тяжкою душею, з безнадійністю: “Я роздумував, що велика Україна оце пропала, а Галичина мусить дбати за себе сама”.³⁶

Між тим політична активність УНС зростала. На початку жовтня постало питання про входження його представників до уряду. 5 жовтня відбулась перші переговори голови В.Винниченка, членів президії А.Ніковського та Ф.Швеця з гетьманом. Представники УНС вважали, що кабінет міністрів має складатись з українських діячів, але не заперечували й проти присутності у ньому декого з попередніх міністрів як фахівців своєї справи. Вони передали гетьману список міністрів, запропонованих до кабінету Національним союзом та обговорили ряд важливих питань внутрішньої політики. Позиція сторін у земельному, військовому, деяких економічних питаннях виявила багато спільного. “Нова Рада” констатувала, що зустріч засвідчила “можливість порозуміння п. гетьмана з українською інтелігенцією в питаннях державності України”.³⁷

Розпочались переговори про входження українських міністрів до уряду. УНС запропонував на посаду прем'єра І.Шрага, члена УПСФ, відомого і поважного громадського діяча з Чернігівщини, адвоката. Гетьман наполягав на кандидатурі харківського професора Д.Багалія. Але обидва вони відмовились, і сторони дійшли згоди, що головою нового кабінету залишиться Ф.Лизогуб. Принципового порозуміння було досягнуто і далі велись конфіденційні переговори між В.Винниченком і Ф.Лизогубом про остаточний склад кабінету.

Коли питання про склад уряду вважалось майже узгодженим, В.Винниченко вдався до акції, незрозумілої з позицій Національного союзу. Від імені УНС за підписом голови та секретаря союзу П.Дідушка була видана “Заява про міжнародне і внутрішнє становище України”. Цей документ не відповідав характеру відносин, які на той час склались між УНС та гетьманською владою. У дусі травневих меморандумів УНС він характеризував діючий гетьманський уряд. У заяві стверджувалось, що УНС підтримує лише український коаліційно-демократичний кабінет. Виклад деяких ши-

тань внутрішньої політики майбутнього уряду, зокрема аграрної реформи, не відповідав вже досягнутим з владою порозумінням. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище України, заява торкалася й геополітичних питань, у ній йшлося про прагнення УНС до об'єднання в українській державі усіх земель, населених українцями: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, Бессарабії, Донщини, Чорномор'я, Кубані.³⁸

Зміст і тон заяви хоч і не суперечили платформі УНС, проте були явно несвоечасними. Як слушно зауважив П.Христюк, документ розраховувався на громадську думку Центральних держав і був зовсім непридатний для українського суспільства.³⁹ Президія УНС заявила про свою непричетність до заяви, давши замітку у "Новій Раді" та поклавши вину на В.Винниченка, який видав власні погляди за офіційну позицію організації, на чолі якої він стоїть.⁴⁰

Заява не знайшла підтримки серед української громадськості, орієнтованої на Національний союз. Навіть редакція тижневика "Вісник політики, літератури й життя", який з великою симпатією ставився до УНС, друкував усі його документи, тепер була змушена зробити під текстом заяви таку примітку: "Подаючи оцю заяву на сторінках нашого часопису, не можна не зауважити, що: коли вона є заповіддю боротьби за власть національних елементів, то вітаємо її найгарячіше. Коли ж це має бути початком нових соціальних і політичних експериментів, які вже раз пережила Україна, то чи не буде це і початком кінця самостійності України".⁴¹ Як виявилось, побоювання "Вісника" були пророчими.

Заява В.Винниченка не позначилась на офіційних стосунках УНС з гетьманом. Проте утворення коаліційного кабінету за участю УНС знову стало проблематичним після подання міністрами гетьманського уряду "Записки в справі зовнішньої політики". У ній ставилось питання про те, що Україна повинна тісно пов'язувати свої інтереси з інтересами інших держав, що виникли на території колишньої Росії, та на майбутній мирній конференції узгаляти в своїй мирній політиці інтереси всієї Росії. Міністерська криза поставила П.Скоропадського перед вибором. За владу змагалися представники двох політичних орієнтацій: самостійницької, за якою стояв Національний союз, та відверто проросійської, яку представляли кадети та Протофіс.

Представники обох таборів намагалися вплинути на вибір гетьмана. Голова Протофісу князь Голіцин застерігав від коаліції з українською демократією, оскільки це загрожувало соціалістичними експериментами.⁴² Документи Державної варти, свідчення Д.Донцова, С.Шемета, Л.Цегельського дозволяють стверджувати, що гетьман мав інформацію про таємну діяльність українських соціалістів, тому не довіряв їм та обережно ставився до Українського національного союзу.⁴³ Більше довіри заслуговували “хлібороби”, як демократи, так і власники. На цей час вже намітився розкол у Союзі земельних власників, в його основі лежало ставлення до аграрної реформи, якою передбачався примусовий викуп латифундій. Частина організації, дрібні та середні власники на чолі з М.Коваленком, схилилась до хліборобів-демократів. 20 жовтня делегація хліборобів-власників, очолювана М.Коваленком, вручила гетьману меморандум. У ньому стверджувалось, що Україна повинна бути незалежною, суверенною державою з парламентсько-демократичним устроєм, на чолі якої перебуває гетьман. Далі йшли вимоги скликання Сойму, створення власної армії, проголошення автокефалії української церкви, негайного початку аграрної реформи. Меморандум закінчувався висновком, що українська державність повинна будуватись на національно-демократичних підвалинах, через що і уряд держави має бути національно-демократичним.⁴⁴

24 жовтня на основі угоди з УНС постав новий кабінет міністрів. До нього увійшло п'ять представників, делегованих Національним союзом (усі – члени УПСФ): міністр юстиції – А.Вязлов, міністр віроісповідань – О.Лотоцький, міністр праці – М.Славинський, міністр освіти – П.Стебницький, міністр земельних справ – В.Леонтович. Історики державницької школи вважали, що формуванням такого кабінету П.Скоропадський зробив вибір на користь самостійницької політики.⁴⁵ Проте, з 16 членів нового кабінету (прем'єр-міністр, 13 міністрів, державний секретар і державний контролер) самостійницької лінії дотримувались лише вісім: п'ятеро міністрів від УНС, прем'єр Ф.Лизогуб, міністр закордонних справ Д.Дорошенко та міністр транспорту Б.Бутенко. Решту міністрів, серед яких були й кадети, склали прихильники федерації з Росією. Таким чином, склад кабінету міністрів був однозначно не життєздатним.

Український Національний союз в особі його голови В.Винниченка одразу відмежувався від діяльності кабінету, складеного за його участю. В інтерв'ю, даному “Робітничий газеті”, він заявив: “Щодо діяльності утвореного кабінету, то Національний союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере... Національний Союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна – українського робітника і селянина”.⁴⁶

Парадокс пояснюється тим, що на цей час питання про повстання вже було вирішено. Звернемось знову до свідчення М.Шаповала: “Ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості полковник ген. штабу Василь Тютюнник (демократ-революціонер). Згодом було втаємничено в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець) та інших... Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з різними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання. Соціалісти-демократи... за першим разом були відхилили свою участь у повстання, але за другим заворотом Винниченкові вдалося їх переконати. Переговори з трьома лідерами соціалістів-федералістів (А.Ніковський, С.Єфремов і К.Мацієвич) були невтішні, бо вони рішуче назвали наш намір “авантюрою” і відмовились за свою партію прийняти участь. Вони найбільше боялись большевизму московського, але большевизм буржуазії вважали за менше зло. До інших груп ми не звертались”.⁴⁷ Отже, з українських політичних партій, що входили до УНС, беззастережно підтримали ідею повстання тільки есери. Соціал-демократи були проти і згодились лише під тиском свого лідера В.Винниченка. Есефи категорично відмовились. Повстання таємно готувалося за умов негативного ставлення до нього значної частини українських політичних сил, а відповідно й поза Українським національним союзом.

Остаточо вирішило питання про повстання приєднання до змовників полку Українських січових стрільців. Січові стрільці після перевороту 29 квітня відмовились від пропозиції перейти на службу до гетьманської влади, були роззброєні, проте залишилися в Україні. М.Шаповал згадував, що влітку 1918 р. делегація січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем приходила до Національ-

ного союзу “питати, чи Нац. союз ухвалює, щоби січові стрільці організувалися”. Вони також заявили, що розглядають УНС як представника всієї України та ставлять себе у його повне розпорядження.⁴⁸ Про те, що відновлення військової організації січових стрільців “сталось за порозумінням з Українським національним союзом”, писав і Є.Коновалець⁴⁹.

Після вимоги Австро-Угорщини про повернення військовополонених січові стрільці знову отримали пропозицію перейти на службу до майбутньої української армії. З вересня полковник Є.Коновалець, старшини В.Кучабський, В.Матчак, А.Мельник були прийняті гетьманом і склали заяву про перехід Українських січових стрільців на службу до Української Держави. Місцем формування і подальшої дислокації особливого загону УСС призначалась Біла Церква, де було дозволено сформувати частину у 1-1,5 тис. чол. особового складу.⁵⁰

Перші контакти В.Винниченка та М.Шаповала з січовими стрільцями стались наприкінці вересня. В процесі формування полку стрільці виконували їхні таємні доручення. У жовтні командування УСС розіслало по Україні своїх емісарів з метою вербовки добровольців, яких відправляли до Білої Церкви. Одночасно вони встановлювали контакти з повстанськими отаманами на Волині, Полтавщині, Катеринославщині, у Південній Київщині.⁵¹

30 жовтня відбулась таємна нарада за участю В.Винниченка, М.Шаповала, ген. О.Осецького, старшин А.Мельника та Ф.Черника. Представники полку УСС, у якому вже нараховувалося до 6 тис. надійного війська, дали остаточну згоду на участь у повстанні.⁵² Учасники переговорів не ставили проведення акції в залежність від політичних обставин, які могли змінитись. Будь-які зміни у складі кабінету та його політиці вже не могли запобігти повстанню. Як писав Д.Дорошенко, “всі переговори Винниченка з урядом у справі реорганізації кабінету міністрів і його вперті торги за число міністерських портфелів для кандидатів Національного союзу були просто комедією: він посилав людей до уряду, проти якого сам готував повстання. Ці люди, розуміється, не знали про його подвійну гру та йшли в добрій вірі, думаючи, що цим сповняють в даних обставинах свій національний обов'язок”. С.Єфремову, члену президії УНС, коштувало великих зусиль умовити Винниченка не починати повстання принаймні

поки в кабінеті є представники Національного союзу і поки виявляться хоч які-небудь наслідки їхньої діяльності.⁵³

Саме в цей момент ліберальна частина УНС, яка заперечувала проти повстання, одержала підтримку в особі хліборобів-демократів. Головний комітет УДХП після довгих вагань нарешті вирішив приєднатися до національного фронту. Конференція партії, проведена 26–28 жовтня у Києві, обговорила сучасне політичне становище України і визнала необхідним єднання всіх національно-свідомих елементів. Резолюція “Про відношення до Національного союзу” ухвалила увійти в порозуміння з УНС та разом забезпечити негайне скликання національного конгресу з метою розробки та підготовки закону про вибори до парламенту.⁵⁴

Конференція ухвалила ще низку резолюцій, які являли собою по суті програму рішучих і конкретних дій для нового національно-демократичного уряду. В аграрному питанні: негайно скликати місцеві з'їзди УДХП та визначити для кожної місцевості максимальну норму землеволодіння. У фінансовому: в основу фінансової системи покласти державний земельний фонд, утворений через примусовий викуп латифундій; негайно скласти український державний бюджет і оголосити його для загальної відомості. Міжнародне становище: докласти всіх зусиль, щоб Україна залишилась незалежною державою; мати своїх представників на майбутній мирній конференції. 28 жовтня делегація з 28 членів УДХП відвідала гетьмана і поінформувала його про рішення конференції.⁵⁵

30 жовтня президія УНС розглянула питання про Національний конгрес та ухвалила скликати його в найближчому часі. Було обрано комісію з п'яти осіб для технічної підготовки і розробки програми конгресу. Наступне засідання 2 листопада обрало датою проведення конгресу 17 листопада та визначило норми представництва. За зразок слугував Всеукраїнський Національний конгрес, проведений у квітні 1917 р. Представництво на майбутньому конгресі виходило далеко за рамки УНС. Поряд з центральним провідом та місцевими філіями на нього запрошувались українські організації та партії, що не входили до Національного союзу, а також представники від українського населення Донщини, Холмщини, Бессарабії, Кубані, Чорноморщини, Криму. Галицька Україна мала прислати окрему делегацію.⁵⁶

Програма Національного конгресу включала такі питання:

- 1) Сучасне міжнародне становище та перспективи на майбутнє.
- 2) Форми державного будівництва на Україні.
- 3) Економічна політика.
- 4) Аграрна реформа.
- 5) Організація військових сил.
- 6) Народне самоврядування.⁵⁷

Події кінця жовтня – початку листопада свідчили про зростання активності національно-демократичних сил, тоді як П.Скоропадський та його уряд фактично бездіяли. Сподіваючись на проведення Національного конгресу, есефи змусили керівництво УНС 9 листопада оголосити заяву із спростуванням чуток про зміну настроїв і тактики національного фронту у бік максималізму та активних протидержавних дій.⁵⁸ Це також свідчило, що УНС в цілому був проти повстання і сподівався досягти радикальних перетворень мирним демократичним шляхом.

Безпорадність гетьманського уряду в питаннях внутрішньої політики почасти пояснювалась тим, що головна увага в цей час концентрувалась на зовнішньополітичних проблемах. Перемога Антанти та політична криза у Центральних державах робили непевним майбутнє існування Української Держави. Російські більшовики чекали лише слушного моменту, щоби розпочати просування в Україну. 22 жовтня на УІ з'їзді рад про це відверто заявив Л.Троцький: “Нам треба просунутись між німецьким мілітаризмом, який відходить, і англо-французьким, який наближається. Нам треба підтримати... робітників і селян України”.⁵⁹

Результати прямих контактів гетьманських дипломатів з представниками Антанти дали негативні результати. Виявилось, що Антанта, попри Брестський мир, вважає небільшовицьку Росію своєю союзницею, а Україну розглядає як її невід'ємну частину. Нейтралітет України не може бути визнаний, оскільки остання не є суверенною державою. Єдиним законним представником Росії Антанта розглядала Добровольчу армію.

Одночасно П.Скоропадський шукав спільників проти більшовицької загрози серед державних утворень, що існували на терені колишньої Російської імперії. Об'єднання Дону, Кубані, Кавказу, Криму, України й Добровольчої армії з метою боротьби з більшовізмом мало створити їм відповідний авторитет перед Антантою

та в майбутньому сподіватися на визнання особливих прав на мирних переговорах. Але ця ідея була підтримана лише ген. П.Красновим, отаманом Все великого війська Донського. Командування Добровольчої армії, яке персоніфікувало усю “єдину і неділимую” Росію, не визнало жодних прав за новими державами та залишило пропозиції гетьмана без відповіді.

Так само до критичного наближався і внутрішній стан гетьманської влади. Уряд, складений на коаліційній основі, практично не діяв. Гетьман та його найближче оточення були охоплені панікою перед майбутнім виступом більшовиків. Есерівські агенти у гетьманських колах повідомляли, що виступу більшовиків чекали 25 жовтня, потім – кожного наступного дня. Вищі посадовці поспіль відправляли з Києва свої сім'ї. Російське офіцерство масово тікало на Дон. Періодично виникали чутки про намір П.Скоропадського зректися влади.⁶⁰ Формування дружин – військових загонів для боротьби з більшовиками, яке почалося за наказом уряду 17 жовтня, проходило мляво.

Незадоволення політикою гетьмана поширилося й на ті кола, які привели його до влади і були головною опорою в суспільстві. 6 листопада стався остаточний розкол в Союзі земельних власників. На з'їзді союзу міністр внутрішніх справ В.Рейнбот заявив, що уряд і надалі провадитиме аграрну політику в інтересах великого землеволодіння. Ухвалена з'їздом резолюція також суперечила інтересам дрібних власників – селян. Тоді частина учасників з'їзду на чолі з М.Коваленком вийшла з союзу та приєдналась до хліборобів-демократів.⁶¹ Внаслідок розколу в Союзі земельних власників своє невдоволення державною політикою висловила сердюцька дивізія – гетьманська гвардія. Ця зразкова військова частина складалася, в основному, з синів заможного селянства, і тепер слідом за батьками вони перейшли в опозицію до режиму.⁶²

Посилилась антигетьманська пропаганда у державних установах, навчальних закладах, зокрема в Українському державному національному університеті. На засіданні гуртка “Молодого лицарства”, членами якого були молоді офіцери штабу гетьмана, один з його ад'ютантів відкрито назвав П.Скоропадського “зрадником України”.⁶³

Департамент Державної варти володів інформацією про політичні настрої суспільства, підпільну діяльність різних політичних угруповань, але реальною небезпекою для держави ним вважався лише більшовицький виступ. Секретні служби мали глибоке переконання, що українські політичні сили, “перейняті націоналістичними тенденціями”, ніколи не підуть разом з більшовиками проти гетьмана. Натомість вони боротимуться проти більшовиків разом з існуючим урядом.⁶⁴ Висновок спецслужб базувався на оцінці політики й діяльності УНС, його авторитету в українському суспільстві. Вони були впевнені, що Національний союз ніколи не піде на такі безвідповідальні дії, як повалення Української Держави збройною силою. На це сподівався й П.Скоропадський. Тому за його особистим розпорядженням 9 листопада з Лук'янівської в'язниці було звільнено провідних діячів українського руху С.Петлюру, М.Порша, полковника Ю.Капкана та ін., готувався наказ про амністію політичних в'язнів.⁶⁵

В умовах політичної нестабільності гетьман почав вагатись відносно проведення Національного конгресу. Він знову стояв перед вибором. “Я дійшов висновку, – писав він у “Спогадах”, – що мені залишається прийняти одне з двох рішень. Або стати самому на чолі українського руху та спробувати захопити все до своїх рук... Я особисто мало вірив в успіх при такому рішенні, тому що... отримав відомості..., що конгрес конгресом, а повстання все одно спалахне. Друге рішення було – рішучо заборонити конгрес і спертися в Києві на... офіцерські формування, ... і якщо треба, то оголосити загальну офіцерську мобілізацію”.⁶⁶ Коли 13 листопада питання про Національний конгрес розглянув уряд і з перевагою в один голос висловився проти його проведення, гетьман вирішив заборонити конгрес. Того ж дня міністр В.Рейнбот поінформував В.Винниченка і А.Ніковського про заборону.

Історики державницької школи Д.Дорошенко, а слідом за ним Д.Гирський виправдовували рішення гетьмана. Вони вважали, що конгрес мав бути використаний національними силами для здійснення державного перевороту.⁶⁷ На нашу думку, такий висновок занадто категоричний. Організатором конгресу виступав УНС, який віддавав перевагу національно-державним інтересам над соціально-класовими, не підтримував протиправних дій та розумів їхню небезпеку для майбутнього української державності.

Певним гарантом від екстремізму ставала також участь в конгресі хліборобів-демократів – партії, що стояла на державницьких позиціях та спиралась на найбільш продуктивну частину українського суспільства. Проведення Національного конгресу за участю в ньому хліборобів-демократів, інших організацій, що не входили до УНС, значно розширювало соціальну базу українського національного фронту, робило його більш авторитетним як для влади, так і для суспільства. Обраний до Національного конгресу від Полтавщини член УДХП В.Андрієвський згадував, що делегати були так настроєні, що в разі заборони з'їзду висловилися б за відкриття його революційним шляхом. “Не треба думати, що переважуюча частина наших делегатів була з “демократії, якраз навпаки”, – писав він. Від різних організацій поприходили люди інтелігентні і далекі від соціалістичного напрямку думки, а ще далші від соціалістичної тактики”.⁶⁸

Більш реальним вважається, що всеукраїнський форум, як і у 1917 р., мав стати передпарламентом – зародком нової представницької влади. До такого розвитку подій підштовхував внутрішній стан України: гетьманська влада переживала глибоку кризу, а сам гетьман перебував в політичній ізоляції. Постанови Національного конгресу, спрямовані на кардинальні зміни в державному устрої України, могли стати на перешкоді початку збройного повстання. Рішення, прийняті демократичним шляхом на представницькому форумі були б більш авторитетними для суспільства, ніж повстання, таємно підготовлене купкою екстремістів. На нашу думку, саме заборона проведення Національного конгресу стала фатальним політичним прорахунком П.Скоропадського, який остаточно відвернув від нього національні сили. Єдиний, хоч і невеликий шанс утримати Україну від початку повномасштабної громадянської війни був втрачений.

Заборона Національного конгресу стала поворотним моментом у стосунках гетьманської влади з організованим українством. Компроміс став неможливим і обидві сторони вдалися до швидких і рішучих дій. 13 листопада на терміново скликаних загальних зборах УНС В.Винниченко повідомив про підготовлене проти гетьманщини повстання. Без обговорення і дебатування цього питання він запропонував представникам політичних партій винести рішення про його початок, обрати спеціальний орган Директорію

їй надати їй повноваження на керівництво виступом. Рішення про початок повстання не набрало більшості серед присутніх, тобто УНС його не схвалив. Тому було ухвалено робити повстання поза УНС. Разом з тим у виборах Директорії взяли участь представники від усіх партій та організацій.⁶⁹ Це був певний політичний маневр з боку УНС, який так і не визначився остаточно. Виступаючи противником повстання, союз водночас обрав Директорію та надав їй право керувати цим повстанням. Саме таке “половинчас-те” рішення і дало згодом підставу стверджувати, що повстання провадив УНС. З тою ж доказовістю, виходячи з рішення загальних зборів, можна вважати, що повстання провадилось поза УНС.

Спираючись на рішення загальних зборів УНС, провід повстання з повним правом тепер виступав від імені єдиного національного фронту. Це було вкрай необхідно, оскільки таємно обрана на вузьких зборах Директорія не могла одразу стати авторитетним керівним органом. Незрозумілим для широкого загалу лишався її склад. На чолі був поставлений В.Винниченко (УСДРП) – натхненник і організатор повстання. А от С.Петлюра (УСДРП) – визнаний національний лідер – кілька місяців перед тим провів в ув'язненні і не був причетним ні до УНС, ні до підготовки повстання. Звільнений з Лук'янівської в'язниці 9 листопада, він перебував у Білій Церкві і не брав участі у зборах. До складу Директорії його обрали заочно, на вимогу січових стрільців. Інші члени Директорії П.Андрієвський (УПСС), А.Макаренко (безпартійний, голова профспілки залізничників) та Ф.Швець (УПСР, Селянська спілка) були маловідомими діячами українського руху.

Створене нашвидкуруч керівництво повстання не мало політичної програми, єдиною задачею воно вважало повалення влади гетьмана. Директорія не виробила власної політичної платформи, не скористалась вона й орієнтирами УНС. Кінцева мета боротьби не висувалася цілком свідомо, щоби до повстання приєдналися усі політичні сили, ворожі гетьманській владі. Причому не тільки з національного табору (ліві українські есери та ін.), а й махновці, більшовицькі організації. Обрана тактика забезпечила швидкий розвиток та масову підтримку повстання. На думку П.Христюка, саме завдяки загальному заклику до боротьби з гетьманщиною Директорія одразу перемогла усіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням в Україні.⁷⁰

14 листопада керівництво Української Держави відвідала делегація правих національних організацій: соціалістів-федералістів, хліборобів-демократів та хліборобів-власників. За інформацією “Нової Ради”, вони вимагали негайної “демократизації кабінету”. Гетьман відповів відмовою, на знак протесту українська частина Ради міністрів заявила про свою відставку. Насамкінець українська делегація в різкій формі зробила заяву про майбутній збройний виступ і звинуватила гетьмана у можливому кровопролитті.⁷¹ Візит поміркованих діячів поставив останню крапку у стосунках національної демократії з гетьманом. Після цього П.Скоропадський видав наказ про формування нового кабінету, де всі міністри були прихильниками федерації з Росією. Того ж дня він оприлюднив Грамоту до всіх українських громадян, у якій повідомлялось про нову державну орієнтацію, зокрема, про федеративний зв'язок України з майбутньою небільшовицькою Росією. Наступного дня 15 листопада з'явилась програма діяльності нового кабінету.

Докладний розгляд подій, що передували протигетьманському повстанню, дозволяє зробити висновки, відмінні від усталеного в історіографії стереотипу, ніби федеративна грамота стала безпосереднім приводом до нього. На нашу думку, початком відвертого конфлікту об'єднаної національної демократії з гетьманом, тобто приводом до повстання, стала заборона останнім Українського національного конгресу, скликаного за ініціативою УНС. Наступні події – рішення про початок повстання та федеративну грамоту гетьмана – слід розглядати як відповідні кроки у протистоянні двох конфліктуючих сторін. Національний союз остаточно втратив надію на кардинальні перетворення в Українській Державі легальним демократичним шляхом і був змушений фактично підтримати рішення про збройний виступ. Гетьман після розриву з українськими силами сподівався врятувати Українську Державу ціною зміни державних пріоритетів, відмови від незалежності України, якої вимагала Антанта. Федеративна грамота не стала ні причиною, ні приводом до повстання, проте справила значний вплив на його розвиток, поширила коло учасників. Навіть хлібороби-демократи і хлібороби-власники після федеративної грамоти вважали, що повстання – єдиний порятунок для України, зрадженої П.Скоропадським.⁷²

15 листопада з'явився перший документ Директорії – Універсал, підписаний С.Петлюрою. Галицький політик О.Назарук, який брав участь у складанні документу, назвав його “ідеалістично-політичним оправданням бунту”.⁷³ За змістом і стилем універсал являв типовий зразок ультралівої революційної демагогії, закликав до всенародного повстання з метою “до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом”. Універсал свідчив про обрання Директорією радикального соціалістичного курсу, далекого від платформи і попередньої діяльності УНС. В.Винниченко не був щирим, коли скаржився пізніше, що своїм Універсалом, виданим самочинно з метою перехопити провід повстання, Петлюра зіпсував справу, спрямував боротьбу проти гетьмана на шлях анархії та отаманщини.⁷⁴ До масових виступів, піднесення народної стихії закликала уся лівниця національного руху від початку гетьманщини. Саме на це й розраховував Винниченко, коли розпочинав таємну підготовку до повстання.

Універсал швидко розійшовся по Україні і знайшов широку підтримку у національних колах. Не останню роль відіграло загальне обурення українців, особливо військових, федеративною грамотою. Слідом за січовими стрільцями до повстання приєднались Другий Запорізький полк полковника П.Болбочана у Харкові, Сірожупанна дивізія, Чорноморський козацький кіш та ін. Під команду Директорії перейшли повстанські селянські загони, керовані УПСР(лівою) та Селянською спілкою. Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли й неукраїнські політичні сили, що заздалегідь були готові до повстання: ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. Останні спочатку не висували власних вимог, задовольняючись гаслами Директорії. “Під прапори Петлюри ми послали усі свої революційні комітети”⁷⁵, – згадував В.Антонов-Овсієнко, який пізніше командував наступом радянських військ. У такий спосіб повстання стало загальнонародним, охопило всю Україну.

Ще одним свідченням чисто декоративної ролі УНС в організації повстання стала його подальша доля. В період повстання УНС фактично зник з політичної арени. Із зрозумілих причин не діяв центральний провід союзу у Києві. Українські організації в столиці перебували у відкритій опозиції до режиму і проти них був розв'язаний справжній терор. Відбувались масові арешти ук-

раїнських діячів, переслідувалась преса, було закрито Український клуб тощо. Очевидно, що місцеві філії союзу також не грали керівної ролі в ході повстання. Авторіві вдалося знайти лише одне повідомлення в пресі про перехід влади після падіння гетьманської адміністрації до місцевої філії Українського національного союзу. Як правило, владні функції здійснювало командування республіканського війська або повстанських загонів. Роль відділів УНС зводилась до видання відозв до населення про зміну влади, проведення урочистостей з цього приводу та підбору кандидатур на посади урядовців, якщо з таким проханням до них зверталось військове командування.⁷⁶

Після прибуття Директорії до Києва стало очевидним, що УНС (його тепер очолював М.Шаповал) як блок українських партій і організацій себе вичерпав. Мета, заради якої він був створений, вже не існувала. В ході повстання Директорію підтримали й ліві сили, що перебували поза УНС, вони прагнули до поглиблення соціалістичної революції в Україні. Пріоритетними у відновленій УНР ставали соціально-класові питання, другорядні для УНС.

Помірквані національні кола сподівались, що єдиний національний фронт гратиме провідну роль у становленні нової української державності. “Українська демократія після минулого досвіду зуміє встановити сталий демократичний лад, переведе широкі соціальні реформи і забезпечить міжнародне становище України”⁷⁷, – писав відомий публіцист, есеф М.Кушнір. Виходячи з того, що Директорія обиралася його загальними зборами і конституювалася як тимчасовий орган керівництва повстанням, УНС на своєму засіданні 23 грудня 1918 р. поставив питання про право контролю над Директорією і взагалі над існуючою владою.⁷⁸ В умовах переможної ейфорії Директорія не збиралася ні з ким ділитися владою і цієї вимоги союзу просто не помітила. Проте її речник у “Робітничій газеті” охарактеризував Національний союз як “живий труп, який чіпляється за владу” і констатував: “Завданням Директорії в сучасну хвилю є повний розрив з цими уламками національного фронту”.⁷⁹

Як і в провінції, у Києві роль Українського національного союзу у становленні нової державності обмежилась організацією урочистої зустрічі Директорії, участю в обговоренні Декларації від 26 грудня 1918 р. та утворенні Ради Міністрів. Зміст Декларації

не міг задовольнити УНС, оскільки частина членів партій і організацій, що складала єдиний національний фронт, позбавлялася представництва на Трудовому конгресі. Проте представники союзу заявили, що хоч і не з усім згодні у Декларації, готові підтримати Директорію та її політику.⁸⁰ Останнім проявом “керівної ролі УНС” була участь М.Шаповала у формуванні уряду, яку П.Христюк цинічно назвав “нагородою за труди”.⁸¹ Після цього фактично Український національний союз назавжди пішов з громадсько-політичного життя України.

¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ–Відень, 1920; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927; його ж. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958 ; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921.

² Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С. 205–216.

³ Українська суспільно-політична думка у ХХ ст. Документи і матеріали. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 401.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 260-а; оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4,6.

⁵ Нова Рада. – 1918. – 30 серп.

⁶ Робітнича газета. – 1918. – 16 серп.

⁷ Нова Рада. – 1918. – 1, 3, 8 серп.

⁸ Там само. – 11 верес.

⁹ Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 89–90.

¹⁰ Там само. – С. 99–101.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 8–9.

¹² Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1924–1925. – С.25.

¹³ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – Торонто, 1954. – С. 32.

¹⁴ Андрієвський В. З минулого. – Т. II. – Берлін, 1923. – Частина 1. – С. 186.

¹⁵ Робітнича газета. – 1918. – 24 серп.

¹⁶ Нова Рада. – 1918. – 6 верес.

¹⁷ Робітнича газета. – 1918. – 4 верес.

-
-
- 18 Дорошенко Д. Згад праця. – С. 388.
 - 19 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8–16.
 - 20 Дорошенко Д. Згад праця. – С. 388.
 - 21 Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 401–403.
 - 22 Нова Рада. – 1918. – 20 верес., 3 жовт.
 - 23 Там само. – 2 жовт.
 - 24 Робітнича газета. – 1918. – 8 жовт.
 - 25 Нова Рада. – 1918. – 25 верес., 18, 20 жовт.
 - 26 Горелик С. Эпизоды из истории украинской революции // Красная летопись. – 1922. – № 5. – С. 30–31.
 - 27 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С.90.
 - 28 Винниченко В. Згад. праця. – Ч. III. – С. 87–90.
 - 29 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 120–121.
 - 30 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С.128.
 - 31 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. – С. 46.
 - 32 Винниченко В. Згад праця. – Ч. III. – С. 158.
 - 33 Історія Української РСР. У 10 т. – Т. 5. – К., 1977. – С.303, 305.
 - 34 Цит. за: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 36.
 - 35 Винниченко В. Згад. праця. –Т. III. – С. 88–89.
 - 36 Цегельський Л. Пам'яті президента д-ра Євгена Петрушевича // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Б/м, 1973. – С. 317–318.
 - 37 Нова Рада. – 1918. – 9 жовт.
 - 38 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 42.
 - 39 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 112.
 - 40 Нова Рада. – 1918. – 15 жовт.
 - 41 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 42.
 - 42 Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 283.
 - 43 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 80.
 - 44 Нова Рада. – 1918. – 22 жовт.
 - 45 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 399; Гирський Д. Дивні спроби виправдання антидержавної політики. – Торонто, 1973. – С. 145.
 - 46 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 43. У “Робітничій газеті” інтерв'ю було знято цензурою.
 - 47 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 121.
 - 48 Його ж. Гетьманщина і Директорія. – С. 32.

-
-
- 49 Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1927. – С. 9.
- 50 Робітнича газета. – 1918. – 4 верес.
- 51 Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і про січових стрільців // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11. – С. 225–318.
- 52 Там само.
- 53 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 407.
- 54 Нова Рада. – 1918. – 2 листоп.
- 55 Там само.
- 56 Нова Рада. – 1918. – 3 листоп.; Робітнича газета. – 1918. – 3 листоп.
- 57 Нова Рада. – 1918. – 8 листоп.
- 58 Там само. – 9 листоп.
- 59 Известия ВУЦИК. – 1918. – 10 нояб.
- 60 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 42, 78, 79, 84.
- 61 Робітнича газета. – 1918. – 6 листоп.
- 62 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 88, 89.
- 63 Там само. – Арк. 89, 93.
- 64 Там само. – Арк. 89.
- 65 Нова Рада. – 1918. – 10 листоп.; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 93.
- 66 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 303.
- 67 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 413; Гирський. Згад. праця. – С. – С. 154–155.
- 68 Андрієвський В. Згад. праця. – С. 186–187.
- 69 Нова Рада. – 1918. – 17 груд.
- 70 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 133–134.
- 71 Нова Рада. – 1918. – 16 листоп., 17 груд.
- 72 Скоропадський П. Спогади. – С. 305.
- 73 Назарук О. Спогади // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 39–40.
- 74 Винниченко В. Згад. праця. – Ч. III. – С. 123–127.
- 75 Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.–Л., 1932. – С. 118.
- 76 Андрієвський В. Згад. праця. – С. 7–10.
- 77 Нова Рада. – 1918. – 18 груд.
- 78 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 12–14.
- 79 Робітнича газета. – 1918. – 25 груд.
- 80 Донцов Д. 1918 рік, Київ. – С. 93.
- 81 Христюк П. Згад. праця. – Т. IV. – С. 20–21.

*Тетяна Осташко
Вікторія Соловійова*

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УНР У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1918–1921 рр.)

З відновленням УНР активізувалась дипломатична діяльність українського уряду. Директорія прагнула встановити двосторонні міждержавні контакти з якомога ширшим колом учасників зовнішньополітичного процесу, намагаючись здобути міжнародну підтримку у боротьбі за українську державність. Попри невизнання України *de jure*, Директорії вдалося створити широку мережу дипломатичних представництв за кордоном. Розбудова репрезентацій УНР спиралась на вагоме законодавче і організаційне підґрунтя, закладене як Українською Центральною Радою, так і Українською Державою. Протягом короткого терміну було організовано апарат представництв і досягнуто їх акредитації. Голови місій входили до складу дипломатичного корпусу і користувались дипломатичними привілеями, за встановленим міжнародним правом.

Дипломатичні представництва УНР у Західній Європі діяли на основі закону Української Держави від 14 червня 1918 р., згідно з яким вони поділялись на посольства 1-го і 2-го розрядів.¹ Принцип визначення їх статусу і формування штатів був запозичений з системи російської дипломатичної служби, причому, ранг представництв було просто підвищено на порядок. “У нас немає найвищої категорії дипломатичних представників, – наголошував на нараді українських послів і голів місій у Карлсбаді у серпні 1919 р. А.Яковлів, – властивих послів, яких акредитує голова держави. У нас є посланники, міністри-резиденти і повірені у справах (*charge d'affaires*)”². Частина українських дипломатичних місій висилалась як надзвичайна, кожного разу за спеціальним штатом і бюджетом. Склад дипломатичних представництв і зміст діяльності були неоднаковими, їх відрізняла не лише кількість працівників, але і напрямки роботи. На відміну від посольств Української Держави, де співробітники призначались послом (міністром-резидентом), голова репрезентації УНР не мав таких повноважень. Кожне призначення в складі місії повинно було бути погоджене з міністерством закордонних справ.

У спадщину від Української Держави Українська Народна Республіка дістала чотири посольства 1-го рангу – в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, засновані постановою гетьманської Ради Міністрів 21 червня 1918 р. Вони продовжили діяльність українських дипломатичних представництв, заснованих Центральною Радою.³

За доби Центральної Ради та Української Держави дипломатичні стосунки України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали ключове значення для української зовнішньої політики. Як зазначав міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко, посада українського дипломатичного представника в Берліні за часів Української Держави, мала чи не найголовніше значення. Призначення послом Української Держави в Берліні барона Ф.Штейнгеля – відомого громадського діяча, сприяло піднесенню авторитету України в Німеччині. “Українське посольство.., – наголошував Д.Дорошенко, – зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду, на наші бажання увійти в ближчі зносини з нейтральними державами.⁴ До складу посольства були призначені: О.Іванов (радник), І.Товстоліс (старший секретар), В.Ланін і В.Козловський (секретарі), М.Страдомський (торговельний агент). Віце-директора департаменту загальних справ міністерства закордонних справ В.Оренчука було призначено українським консулом в Мюнхені.⁵

Поразка Німеччини у Першій світовій війні, зміна політичного курсу України на користь Антанти призвела до певного послаблення українсько-німецьких стосунків. Однак українське посольство в Берліні за часів УНР продовжує залишатись одним з основних українських дипломатичних представництв у Європі. Уряд Української Народної Республіки замінює кадета Ф.Штейнгеля українським соціал-демократом М.Поршем. З огляду на важливість для УНР цього дипломатичного центру за кордоном призначення Директорією українського посла в Берліні відбулось 2 січня 1919р., через тиждень після сформування Ради Народних Міністрів УНР.⁶

Як і більшість українських дипломатичних представників за кордоном, М.Порш не був професійним дипломатом. Один з лідерів УСДРП він обіймав посади генерального секретаря праці, генерального секретаря військових справ у Генеральному Секре-

таріаті за Центральної Ради. 14 березня 1918 р. очолив українську комісію по проведенню товарообміну з Центральними державами при Раді Народних Міністрів і напередодні гетьманського перевороту – 23 квітня 1918 р. від України підписав “Господарський договір між УНР, Німеччиною і Австро-Угорщиною”. Після гетьманського перевороту М.Порш стає активним членом опозиційного урядові Українського Національного Союзу. 28 червня він разом з С.Петлюрою був заарештований, однак, напередодні повстання – звільнений.⁷ Таким чином, призначення М.Порша, одного з лідерів УСДРП, на посаду дипломатичного представника в Німеччині, з якою Україна мала активні дипломатичні і економічні контакти, засвідчує, що влада УНР прагнула не лише зберегти ці стосунки, але й надавала їм пріоритетного значення. “Соціалістична” орієнтація нового українського посла, на думку лідерів Директорії, очевидно мала сприяти закріпленню цих зв’язків з новою революційною Німеччиною.

Відзначаючи перші кроки нового складу дипломатичного представництва в Німеччині, голова інформаційного відділу посольства В.Левицький писав, що за часів Української Держави українська справа у Німеччині мала “гурт своїх ідейних прихильників, але для широких верств німецької суспільності вона лишалася і далі загадкою”.⁸ На відміну від українських дипломатичних місій в країнах Антанти, що керувались метою добитися визнання УНР країнами союзу, посольство України в Берліні прагнуло розсіяти міф про Україну, в якій “революційна Німеччина бачила... один із тих нещасних експериментів старого німецького уряду, що довели Німеччину до розвалу”.⁹ Утвердження в німецькій громадській думці уяви про Україну як перспективного політичного партнера нової німецької держави стало одним із суттєвих завдань, яке вирішувало дипломатичне представництво УНР в Німеччині.

Водночас українське посольство вирішувало ряд важливих політичних питань, які фактично виходили за межі його компетенції. Однією з них була ініціатива по створенню Балтійсько-Чорноморської федерації, що ставила своєю метою об’єднання країн, яким загрожувала небезпека як з боку “єдинонеділимчеської” російської реакції, так і більшовицької Росії. Вже 18 лютого 1919 р. ця проблема обговорювалась на українсько-литовсько-білоруській нараді, скликаній в українському посольстві в Берліні

за ініціативою М.Порша. Крім нього УНР репрезентував радник посольства і одночасно уповноважений ЗУНР в Німеччині Р.Смаль-Стоцький*. Було виявлено спільність багатьох проблем, що стояли перед молодими державами УНР, Білорусією і Литвою і вони були чітко зафіксовані нарадою. Йшлося про 1) небезпеку з боку Польщі; 2) небезпеку з боку більшовиків; 3) небезпеку з боку російської реакції, яка відстоює “єдину і неподільну” Росію; 4) боротьбу за міжнародне визнання; бажання мати спільні кордони; спільність економічних, торговельних інтересів; 7) інтернаціоналізацію залізниці Просткно-Граєво-Бересте-Литовськ та ін. Одночасно М.Порш і посол Литви в Берліні Шауліс обговорили можливість спільних кроків в дипломатичному і військовому напрямках, а також можливе співробітництво на Міровій конференції в Парижі.¹⁰ Нарада викликала зацікавлення в Державному Секретаріаті ЗУНР – ЗО УНР, який був поінформований радником посольства Р.Смаль-Стоцьким про її проведення і програму.¹¹

Відсутність сталого зовнішньополітичного курсу УНР вимагало від керівників дипломатичних служб швидкого реагування і часом самостійних кроків у пошуках партнерів в ході змін міжнародної ситуації в Західній Європі. В цих умовах українське посольство в Берліні виконувало роль координуючого центру української дипломатії, через який міністерство закордонних справ надсилало свої директиви іншим представництвам. Не останню роль у цьому відігравали і особисті зв'язки М.Порша з С.Петлюрою.

Складне воєнно-політичне та економічне становище УНР позбавляло її можливості утримувати дипломатичні представництва на належному рівні. Якщо на початку своєї діяльності штат українського посольства в Німеччині складався з 14 працівників, то з 1 грудня 1919 р. він зменшувався вдвічі – до 7 чоловік, оскільки було суттєво скорочено фінансування на заробітну плату, представницькі витрати тощо.¹² У такому складі посольство проіснувало до кінця 1920 р.

* Р.Смаль-Стоцький – вчений-мовознавець, політичний діяч. Він отримав блискучу освіту в університетах Австрії та Німеччини, добре володів багатьма мовами. Як член Спілки визволення України, мав великий досвід праці у таборах українських військовополонених. В грудні 1918 р. Р.Смаль-Стоцького призначено представником ЗУНР у Німеччині. Після злуки УНР і ЗУНР працював радником посольства України в Берліні.

25 серпня 1920 р. М.Порш подав заяву про відставку і припинив виконання своїх функцій. Головною її причиною було укладення договору УНР з Польщею, який суттєво зашкодив українсько-німецьким стосункам. Союз з Польщею, на думку українського посла, фактично перекреслював всі попередні зусилля українського дипломатичного представництва знову повернути симпатії Німеччини і не допустити її можливого альянсу з Радянською Росією.¹³ Починаючи з вересня 1920 р. функції посла виконував радник посольства Р.Смаль-Стоцький.

Замінивши на посаді М.Порша, він провів певну реорганізацію у дипломатичному відділі посольства, що, за його словами, пояснювалось "більш раціональним поділом праці". Технічне завідування дипломатичним відділом було доручено спеціальному секретареві, а згодом до відділу було приділено спеціальний технічний персонал.¹⁴ Обов'язки секретаря посольства виконував В.Левицький – громадський діяч, журналіст, публіцист. Він же очолював інформаційний відділ посольства.¹⁵

Директорією було відкрито генеральне консульство в м.Данцігу, на чолі якого призначено К.Павлюка¹⁶, але працювало воно лише до кінця 1920 р. До 1922 р. продовжували свою діяльність українське посольство в Берліні і генеральні консульства в Берліні й Мюнхені.¹⁷

Чи не найчисельнішим було українське посольство у Відні. Воно налічувало у 1919 р. 15 співробітників посольства і 18 – прес-бюро.¹⁸ Як і посольство в Німеччині, українське посольство в Австрії мало першорядний статус. Призначення гетьманом П.Скоропадським послом у Відні В.Липинського – відомого політичного і громадського діяча, історика та публіциста, було свідченням великого значення, яке надавала Українська держава політичним стосункам з Австро-Угорщиною. Це був ключовий дипломатичний напрямок з огляду на те, що саме Австро-Угорщина мала в своєму складі українські й польські землі, що вимагало тут від України особливо сильної й активної дипломатії. Обізнаність В.Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації говорили про те, що він був найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду.¹⁹

25 жовтня 1918 р. перебуваючи з офіційним візитом у Німеч-

чині, міністр закордонних справ Української держави Д.Дорошенко спеціально виїздив до Відня для зустрічі з В.Липинським. Необхідність її проведення була викликана усіма ознаками розпаду Австро-Угорської імперії і нагальною необхідністю в зв'язку з цим призначення тимчасового представництва в Австрії, Угорщині і Чехії. Д.Дорошенко виписав офіційне доручення на ім'я В.Липинського, який мав продовжити свою дипломатичну місію в Австрії. До Будапешту для організації дипломатичного представництва відряджався радник українського посольства у Відні І.Токкаржевський-Карашевич, до Праги – В.Полетика. Одночасно В.Липинський отримав від Д.Дорошенка доручення надавати матеріальну підтримку дипломатичним представникам новоутвореного уряду ЗУНР²⁰. Надзвичайні дипломатичні місії УНР в Угорщині, Чехословаччині, створені в січні 1919 р., на початку своєї діяльності користувались дипломатичною базою українського посольства у Відні.

Залишившись на посаді посла УНР в Австрії, В.Липинський доклав чимало зусиль для міжнародного визнання нової політичної влади в Україні. У своїй автобіографії В.Липинський писав, що залишився на посаді українського посланника в Австрії, "не погоджуючись з політикою українського республіканського уряду, зазначивши, що він робить це не міняючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, бажаючи допомогти зберегти рештки української державності".²¹ Він подався до демісії в червні 1919 р. після розстрілу полковника П.Болбочана. Свій протест з приводу акції республіканського уряду В.Липинський надрукував у берлінському часописі "Українське слово". "Факт розстрілу отамана Болбочана, – наголошував він, – котрий для мене став безпосередньою причиною моєї демісії – це тільки вище видніше подум'я того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата".²²

На посаді посла В.Липинського змінив Г.Сидоренко* – політичний діяч, дипломат, інженер за фахом, член Української партії соціалістів-самостійників.²³ За доби Центральної ради він був товаришем генерального секретаря шляхів сполучення УНР, у лютому-квітні 1918 р. очолював міністерство пошт і телеграфу УНР.

* Недовгий час у липні - на початку серпня 1919 р. справами посольства УНР керував член Української Національної Ради ЗОУНР В.Сингалевич.

В листопаді 1918 р. Г.Сидоренко разом з Д.Антоновичем був відряджений опозиційним урядом гетьмана Українським національним союзом до Ясс для інформації представників Антан-ти про наміри новоутвореної Директорії.²⁴ У січні-липні 1919 р. він очолював українську делегацію на Мирній конференції в Парижі. Після димісії В.Липинського Г.Сидоренко перебрав справи українського посольства у Відні, яким керував до його ліквідації у 1922 р.

Серед працівників посольства були відомий громадсько-політичний діяч А.Жук (радник), вчений-мистецтвознавець В.Залозецький-Сас (урядовець), журналіст М.Троцький (секретар, зав.консульським відділом), правник І.Храпко (юрисконсульт), а також: В.Трохимович (директор канцелярії і зав. господарським відділом), В.Полетика (радник), Семенів (аташе), Горобець, Хоменко (урядовці), Біліц, Ципріянович, Біленький (перший секретар, скарбник), Бондаренко, Крушельницький, Гаєвський, Храпко (машиністка).²⁵ В структурі посольства було 4 відділи (консульський, паспортний, пресовий, господарчий) і канцелярія.

Протягом червня 1918 – лютого 1919 р. пресовий відділ посольства очолював радник І.Карашевич-Токаржевський, пізніше – український посол в Туреччині. Призначення на посаду зав. пресовим відділом фахівця такого високого рівня засвідчує першочергове значення, яке надавалось в посольстві цьому підрозділу. У 1919–1920 рр. Українське пресове бюро у Відні очолював О.Кушак²⁶.

Як і інші дипломатичні представництва УНР, українське посольство у Відні 1 грудня 1919 р. було скорочено до 5 осіб (посол, секретар, бухгалтер, аташе, молодший урядовець). Одночасно на 50% зменшувались оклад посла, і кошти за наймання помешкання, проїзні і добові, а також на 50% зменшувались витрати на представництво. Решті працівників посольства оклади зменшувались на 35% – одиноким і на 15% – одруженим.²⁷

Як вже зазначалось, в складних умовах військового протистояння в Україні, відсутності нормальних умов для дій уряду і оперативного зв'язку з ним послі і голови місії проводили неперіодичні наради, які мали сприяти розробці зовнішньополітичного курсу України, координації спільних дій.

Відень, через який пролягав шлях багатьох українських дипломатів до країни призначення, став місцем проведення першої на-

ради голів закордонних представництв УНР. Вона відбулась 18–22 червня 1919 р. під головуванням міністра закордонних справ УНР В.Темницького. У нараді брали участь послы і голови місій: В.Липинський (Австрія), М.Василько (Швейцарія), М.Порш (Німеччина), Д.Левецький (Данія), В.Сингалевич (Австрія) та радники С.Томашівський, Здирковський та А.Жук. Обговорювались головні засади української зовнішньої політики з врахуванням розвитку тогочасної міжнародної ситуації. Головні висновки наради ґрунтувались на принципах державної соборності та незалежності усіх українських земель. “До підписання миру між Антантою та Центральними державами головними завданнями української міжнародної політики є мирна конференція. – підкреслювалось у резолюціях наради. – Успіхи української делегації на ній матимуть вирішальний вплив на політичну долю України”. Наголошувалось також на необхідності позбавитись будь-якої залежності, хоч би чисто господарської від Польщі. Окремі положення стосувались взаємин з країнами, які мали територіальні претензії до України (Румунія, Польща, Росія). Особливо наголошувалось на стосунках з Німеччиною, яка визначалась як “природний союзник” УНР. Наголос робився на можливість укладення німецько-українського союзу проти Польщі. Такі ж перспективи передбачала українська дипломатія і у взаєминах з Угорщиною і Чехословаччиною.²⁸

18–20 серпня 1920 р. у Відні відбулась третя нарада послів і голів дипломатичних місій УНР, скликана міністром закордонних справ А.Ніковським. Найголовнішим питанням порядку денного стало обговорення українсько-польського договору, який викликав гостру дискусію серед присутніх. Однак в цілому нарада зупинилась на формулі, що “польсько-український договір є факт позитивний, а польсько-український союз є річ можлива й далі, але не єдина в державнім становищі”. Крім цього нарада розглянула питання: а) самостійність України і політична акція в зв'язку з нею; б) орієнтація; в) верховна влада; г) фінанси; д) скорочення місії.²⁹

Дипломатичні стосунки України з Польщею від часу утворення УНР і Речі Посполитої Польської не мали послідовного і тривкого характеру. Після укладення Берестейського мирного договору Україна опинилася у політичному фарватері Центральних держав, а у Польщі на зміну прийшов вплив країн Антанти. Ця обставина

ускладнювала встановлення дипломатичних стосунків і обмін дипломатичними представництвами. І все ж у жовтні 1918 р. польська регентська рада направила свого офіційного представника Ст. Ванковича як надзвичайного і повноважного міністра при гетьмані П.Скоропадському з метою якнайшвидшого налагодження стосунків між обома країнами. Відповідно до Варшави був висланий репрезентант гетьмана консул в Лодзі – Нілус.³⁰

Після ліквідації гетьманату представник Польщі залишив Київ і разом з гетьманським урядом демонстративно виїхав до Одеси. Через якийсь час покинув Варшаву і Нілус. З приходом до влади Директорії у керівних колах УНР утверджувалась думка про необхідність порозуміння з Польщею і налагодження з нею дипломатичних відносин. 31 грудня 1918 р. українська дипломатична місія на чолі з В.Прокоповичем виїхала до Варшави. Її метою було встановлення порозуміння між обома країнами, а також отримання відповідної інформації щодо перспектив українсько-польських відносин.

В цей період УНР фактично перебувала у стані війни з Польщею з огляду на військовий конфлікт між українцями і поляками в Галичині. В цих умовах встановлення постійних дипломатичних відносин між УНР і Польщею було неможливим. І все ж обидві новопосталі держави були зацікавлені у нормалізації стосунків. Невдовзі після від'їзду місії В.Прокоповича Рада Міністрів УНР призначила О.Карпінського міністром-резидентом УНР у Польщі.³¹ 26 січня 1919 р. уряд України ухвалив постанову переведення українського посольства в Польщі з 2-го до 1-го розряду та про асигнування на його утримання 206 тис.крб.³²

Наслідком переговорів В.Прокоповича з впливовими польськими та урядовими колами, як повідомляла "Робітнича газета", виявилось, "що є дуже певний ґрунт для заведення переговорів з Польщею".³³ Проте далі вирішення другорядних поточних справ місії В.Прокоповича не пішла. Крім того вона не одержала якихось конкретних директив з Києва і наприкінці січня повернулася до столиці. Згідно з урядовим рішенням було вирішено у "найближчі дні послати спеціальну делегацію для ведення широких переговорів з польським урядом".³⁴ Делегацію, згідно з інформацією "Робітничої газети", мав очолити відомий український діяч П.Стебницький, а до її складу призначались представники

міністерств: військового, фінансів, торгу й промисловості і народного господарства, а також голова українського посольства у Варшаві О.Карпінський. Крім того, планувалось утворити при міністерстві закордонних справ УНР “широку паралельну комісію, яка в свою чергу, займеться найдетальнішим розробленням всіх встановлених моментом справ, що торкаються взаємовідносин між Польщею й Україною”.³⁵ У всіх найважливіших випадках українська делегація, яка надсилалась до Варшави, мала контактувати з цією комісією.

Однак поспішна евакуація уряду УНР з Києва перешкодила від'їзду місії. В цей же період у Варшаві перебувала місія полковника Курдиновського, діяльність якої негативно вплинула на подальший перебіг дипломатичних відносин між Польщею та Україною. За договором, підписаним міністром закордонних справ Польщі Падеревським і Курдиновським, Україна фактично віддавалась під державну зверхність Польщі. Довідавшись про діяльність Курдиновського, яка виходила за межі його прерогатив, уряд УНР поспішив повідомити польських урядовців, що Курдиновський не є його уповноваженим. Позбавлений права виступати від імені УНР, він разом з членами місії виїхали з Варшави. Проте “дипломатична діяльність” полковника Курдиновського суттєво зашкодила українській зовнішньої політики, оскільки у своїх подальших переговорах з представниками УНР уряд Польщі виходив з “відправної точки” – угоди підписаної Падеревським і Курдиновським. Ця угода фігурувала також і на мирній конференції в Парижі і певною мірою послужила “підставою для мандату Польщі на окупацію нею Галичини”.³⁶

Важливе значення для налагодження дипломатичних стосунків між Україною та Польщею мало встановлення особистих контактів між лідерами цих країн. У травні 1919 р. Ю.Пілсудський вислав до С.Петлюри майора Заглобу-Мазуркевича, який досконало володів українською мовою. У штабі української армії у Новому Острозі відбулася його таємна зустріч з С.Петлюрою, під час якої він проінформував про ставлення Ю.Пілсудського до УНР і самого Головного отамана.³⁷ Як відомо, Ю.Пілсудський виявляв себе як прихильник незалежності народів колишньої Російської імперії і відстоював ідею створення федерації Польщі, України, Білорусії та Литви. Глава Польської держави був одним з не ба-

гатьох польських політиків, які визнавали право українців на незалежну державу, щоправда без її західних земель.

Перебіг воєнних дій у Західній Україні свідчив, що здобути мілітарну перемогу українській стороні не вдасться. Під тиском чисельно переважаючого і краще озброєного та технічно оснащеного ворога армія ЗУНР зазнавала поразки. В свою чергу, армія УНР була не в стані надати Українській Галицькій армії належну допомогу. Війська Наддніпрянської України самі зазнавали поразки за поразкою у боях з більшовиками і під тиском ворога були змушені перейти Збруч і опинитися в Галичині. У цій ситуації уряд УНР вважав більшовицьку Росію своїм головним ворогом і намагався переконати галицький провід припинити війну з Польщею і віддати всі свої сили на боротьбу з більшовицькою агресією. Зрештою уряд ЗО УНР погодився на це і війна з Польщею фактично припинилася.

Припинення воєнних дій давало змогу встановити дипломатичні стосунки між УНР і Польщею. Це диктувалося насамперед спільною загрозою обом державам з боку російсько-більшовицького і російсько-добровольчеського експансіонізму. На початку серпня 1919 р. уряд УНР вислав до Польщі надзвичайну місію, яка мала з'ясувати, яку допомогу могла отримати Україна у боротьбі проти більшовиків. Місію очолив П.К. Пилипчук, який до цього часу керував міністерством шляхів в урядах В.Чехівського та О.Остапенка. До її складу входили також К.Павлюк, В.Тулупа, Ю.Липницький.

Українська дипломатична місія зустріла у Варшаві готовність до встановлення сталих дипломатичних стосунків і ведення переговорів. Хоча певною перешкодою було намагання польської сторони реалізувати поступки і забов'язання, підписані від імені УНР Курдиновським. 19, 20 і 21 серпня 1919 р. відбулося три спільних засідання української дипломатичної місії і польської урядової делегації, на яких обговорювалася декларація, представлена українською стороною уряду Польщі. Декларація торкалась територіального розмежування між УНР та РПП, гарантії національно-культурних прав поляків в Україні і українців в Польщі, вирішення аграрного питання в Україні взагалі і земельної проблеми на тих землях України, які будуть очищені спільними зусиллями.³⁸ Зокрема, за обіцянку певних територіальних і соціаль-

но-економічних стосунків і отримання серйозної воєнної допомоги зброєю та амуніцією. Однак, уряд Польщі не задовольнявся поступками, які зазначались у Декларації. З другого боку, уряд УНР прийшов до висновку, що надзвичайна місія перевищила свої повноваження у справі встановлення державних кордонів з Польщею і вирішення аграрної проблеми. В наслідок цього надзвичайна місія на чолі з П.Пилипчуком була відкликана.

Між тим перебіг боротьби за українську державність об'єктивно сприяв встановленню нормативних відносин між УНР і РПП. Одночасно боротьба України як з більшовиками, так і з денікінською армією без союзницької підтримки із Заходу робила її фактично безперспективною. З огляду на напружені стосунки УНР з країнами Антанти, Польща залишалась фактично єдиною країною, яка була зацікавлена у продовженні визвольної боротьби України і могла надати їй реальну військову допомогу. Ось чому уряд УНР прагнув будь-що врегулювати відносини з Польщею, закриваючи очі на часом брутално жорстоке погодження польських військових і адміністрації з українським населенням на захоплених поляками територіях. У зверненні керуючого міністерством закордонних справ А.Лівицького до дипломатичних представництв УНР від 18 вересня 1919 р. зазначалось, що "Наше військове становище примушує миритися з тими тимчасовими втратами, що ми вже маємо, а також і з тими відносинами польської влади до української людності, що існують в зайнятих поляками місцевостях і носять характер виключної жорстокості і варварства до українців".³⁹ А.Лівицький повідомляв, що вдалося дійти до тимчасового порозуміння з Польщею і встановити демаркаційну лінію, яка проходила по р. Збруч, далі переходила на Волинь, де поляки займали ст. Славуту (війська УНР – Шепетівку), йшла далі на північ до Сарн-Лунінець і переходила до Білорусії. Зазначалось також про бажання польської сторони "дійти до тісніших порозумінь, головним чином на полі економічно-торговельнім".⁴⁰

Хід попередніх переговорів свідчив, що для вирішення складних питань українсько-польських взаємин потрібна авторитетна делегація, яка мала б належні повноваження для з'ясування як територіальних, так і соціально-політичних проблем. З цією метою було створено нову місію, яка офіційно була названа "Українською Дипломатичною Місією в Річі Посполитій Польській".

До її складу увійшли голова місії – міністр юстиції і керуючий міністерством закордонних справ УНР А.Лівицький, перший заступник голови – Л.Михайлів, політичні радники – П.Понятенко, Б.Ржепецький, П.Мшанецький. Одночасно до її складу були включені як кандидати уряду диктатури ЗО УНР – другий заступник голови, державний секретар ЗО УНР С.Вітвицький, політичні радники А.Горбачевський і М.Новаківський, Л.Михайлів і С.Вітвицький мали повноваження заміщати у всіх правах голову місії в разі його відсутності.⁴¹

Крім політичних радників до складу місії увійшли радники-фахівці: Ю.Борисів – від міністерства торгівлі й промисловості, К.Лукашевич – у справах транспорту, М.Юнаків – у справах військових, О.Карпінський замінив вибувшого юрисконсульта А.Горбачевського. Згідно з отриманим повноваженням місія у зазначеному складі мала провести переговори з урядом Польщі, укласти угоди, договори і конвенції з питань політичного, військового і торговельно-фінансового характеру. При сприятливих умовах вона уповноважувалась на встановлення постійних відносин між УНР і РПП⁴².

8 жовтня 1919 р. українська місія прибула до Варшави. Ще перед початком безпосередніх переговорів між сторонами представник польської делегації заявив, що Польща у своїй зовнішній політиці керується вказівками держав Антанти і тому у питанні про визнання України суверенною державою не може йти у розріз з намірами цих держав. Отже ще до початку офіційних переговорів стало ясным, що питання про визнання самостійності України набуває проблематичного характеру.

28 жовтня 1919 р. розпочалося перше засідання українсько-польської конференції. Для її проведення українська місія виділила більш вузьку групу, до якої окрім голови А.Лівицького увійшли радники Л.Михайлів, П.Понятенко (поперемінно з Б.Ржепецьким) і А.Горбачевський та М.Новицький, одного з яких при потребі міг замінити С.Вітвицький⁴³.

На першому засіданні конференції було зачитано заяву-декларацію української місії, яка суттєво відрізнялась від попередньої декларації надзвичайної місії П.Пилипчука. Замість далеко ідучих територіальних поступок нова декларація виразно стала на ґрунт етнографічного принципу у справі визнання кордонів. Одночасно

виразно ставилось питання про необхідність визнання Польщею самостійності України і про зміну режиму в окупованій поляками Галичині. Ця декларація звичайно не могла задовольнити польську сторону. За словами голови польської делегації Залеського, вона відхилялась від вже відомих українському уряду польських постулатів. Було зазначено, що УНР та її уряд досі не визнані офіційно на міжнародній арені, що вони мають під своєю владою лише незначну територію, що змушує Польщу з обережністю підходити до порозуміння з невизнаними державами сусідом. Поручувалось питання про необхідність докладного визначення кордонів між обома державами. При цьому підкреслювалось, що безумовним жаданням Польщі є приналежність до неї Східної Галичини.⁴⁴ В результаті на черговому засіданні конференції 30 жовтня 1919 р. польська делегація повернула декларацію української місії як явно неприйнятну.

У той же день відбулась зустріч А.Лівицького з головою польської держави Ю.Пілсудським. Останній висловив надзвичайно прихильне ставлення до української самостійності і готовність її підтримувати. Разом з тим було зазначено, що серед впливових верств польської держави ця ідея не користується популярністю і уряд мусить з ним рахуватись. До того ж Польща, як зазначав Ю.Пілсудський, не самостійна у своїй зовнішній політиці і тому не може маніфестувати своє визнання України раніше, ніж це буде зроблено країнами Антанти. Одночасно він зауважив, що польські урядові-політичні кола і більшість суспільства висловлюються за лінію р.Збруч, як кордон на південному заході. При цьому, на його думку, питання кордонів мало бути з'ясоване в загальних рисах і не висуватись на перший план, що могло б завадити переговорам.⁴⁵ Після цього візиту офіційні переговори були перервані.

Засідання конференції відновились 11 листопада 1919 р. і тривали ще один день – 12 листопада. Українська місія опинилась перед пекучою проблемою вирішення питання про кордони і полагодження претензій польського землеволодіння з реальними аграрними відносинами і українським законодавством у цій справі. Саме цю мету переслідувала нова декларація, підготовка якої проходила з надзвичайними труднощами. 2 грудня 1919 р. вона була підписана і передана українською місією польській стороні. Вона була прийнята останньою.

Підписанням декларації 2 грудня українська дипломатична місія завершила певний період своєї праці, який створив ґрунт для встановлення і розвитку союзних взаємовідносин між Польщею і Україною. Попри всі негативні моменти, пов'язані з територіальними поступками, (визнання кордону між обома державами по лінії р. Збруч), декларація мала безперечні позитивні сторони. Спираючись на цей документ, український уряд зміг знайти на території Польщі місце, куди відступили рештки української армії і евакуйовані державні установи, а також базу, на якій могла розпочатися організація нових збройних сил України.

22 грудня 1919 р. міністерство закордонних справ УНР повідомило усіх голів та послів дипломатичних місій України про хід переговорів з поляками та їх наслідки. Українсько-польські відносини в зв'язку з воєнною катастрофою висувались на перший план дипломатичної діяльності УНР. Як зазначалось в обіжнику, підписаному А.Лівицьким, "польсько-українське порозуміння диктувалось усім характером державного життя за останній рік". Особливо наголошувалось, що декларація "дасть найголовніше, чого досі бракувало нашій Республіці – можливість транзиту всяких без виймку товарів через територію Польщі. В такий спосіб ми могли б забезпечити найактуальніші наші потреби".⁴⁶

З весни 1920 р. після виступів В.Леніна і Х.Раковського з мирними пропозиціями до Польщі та інших держав від імені України перед урядом УНР постало завдання укладення тісної союзницької угоди з Польщею. В зв'язку з цим 11 березня 1920 р. відновилась перервана 22 грудня 1919 р. українсько-польська конференція. 22 квітня 1920 р. була підписана політична конвенція між Польщею і Україною, згідно з якою Річ Посполита Польська визнавала Українську Народну Республіку і Директорію на чолі з С.Петлюрою, як верховну владу в Україні.

За штатним розкладом українська місія в Польщі до 1 січня 1920 р. нараховувала у своєму складі 38 осіб і була одним з найбільш чисельніших українських дипломатичних представництв у Європі. Не зважаючи на значні скорочення витрат уряду УНР на дипломатичні представництва, українська місія в РПП з 1 січня 1920 р. продовжувала залишатись найбільшою за складом (26 чол.), що, безперечно свідчило про серйозні політичні зацікавлення України в Польщі.⁴⁷

Після підписання конвенції українська місія залишилась у Варшаві і продовжувала свою роботу як представницька інституція України. Її праця не обмежувалась чисто дипломатичними функціями, а здійснювала також роботу у галузях: 1) консульсько-адміністративній, 2) торговельно-економічній, 3) військово-організованій, 4) інформаційній, 5) транспортно-залізничній. Консульсько-адміністративний відділ місії очолював радник П.Понятенко, йому допомагав О.Карпінський; торговельно-економічній – радник Л.Михайлів, а безпосередню роботу здійснював як фахівець Ю.Борисів. На чолі інформаційного відділу був радник Б.Ржепецький, військово-організованого – спочатку отаман М.Юнаків, згодом – отаман В.Зелінський. Організацію транспортно-залізничного відділу було доручено раднику К.Лукашевичу.⁴⁸

Таким чином українська державність отримала в Польщі дуже важливу точку опори. Підтримання ідеї української самостійності у польському суспільстві стало одним з важливих напрямків діяльності української дипломатичної місії, яка здійснювалась шляхом постійних контактів з польськими політичними колами, як з їх урядовими представниками так і поза ними.

Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині була створена постановою Директорії від 26 січня 1919 р. У складі голови Миколи Галагана, радника Миколи Шрага, аташе Івана Флюнта, службовця Михайла Курнака вона відбула на місце призначення. 24 січня 1919 р. аташе місії було призначено Олександра Кандибу (Олександра Олеся) і урядовцем О.Клора⁴⁹. 13 березня 1919 р. останнього замінив на посаді професор І.Флюнт, який у квітні після відїзду О.Кандиби був призначений в.о.аташе місії. 30 липня 1919 р. посаду секретаря місії одержав Микита Шаповал (працював до 1 листопада 1919 р.). 1 грудня 1919 р. аташе призначено В.Суховецького. У зв'язку із скороченням штатів у січні 1920 р. радник М.Шраг і аташе І.Флюнт були звільнені. Таким чином, українська надзвичайна місія в Угорщині з початку 1920 р. працювала в складі лише 3-х осіб: голови, секретаря і урядовця.. Як зазначав у листі до міністра закордонних справ М.Галаган, “місія не поділяється на окремі відділи, лише поділені функції між окремими її членами,.. відповідно характеру діяльності місії на дипломатичні, консульські і грошову відчитність”.⁵⁰

М.Галаган, який належав до партії українських соціал-демо-

кратів, набув певного дипломатичного досвіду у період Центральної Ради. 6 грудня 1917 р. він разом з Є.Онацьким за дорученням Центральної Ради проводив переговори з регіональними урядами Дону й Кубані про створення федеративного уряду Росії. Навесні 1918 р. репрезентував УНР при урядах Південно-Східного Союзу, Дону й Закавказзя. 5 квітня 1918 р. М.Галаган як дипломатичний представник виїжджав до Румунії.⁵¹

Після приїзду місії до Будапешту у лютому 1919 р. її склад дещо змінився. Вважаючи за необхідне існування єдиної української дипломатичної місії, М.Галаган запропонував дипломатичному представнику ЗО УНР в Угорщині Я.Біберовичу зайняти вільне місце секретаря, а після його відмови звернувся до уряду УНР з проханням призначити останнього другим радником місії. М.Галаган у своїх спогадах згадував, що Я.Біберович погодився стати радником, однак поряд з цим він продовжував виконувати різні доручення уряду ЗО УНР, про характер яких далеко не завжди його інформував. “Отже, тим часом органічного злиття в одно заступництво УНР не було, – констатує М.Галаган, – але було вже добре й те, що хоч назовні ми виступали, як єдина українська репрезентація”.⁵²

22 лютого 1919 р. українських дипломатів прийняв у себе президент Угорської Народної республіки граф М.Карої. Він прийняв вірчі грамоти у М.Галагана, підписані В.Чеховським, і акредитував його в якості надзвичайного посланника при уряді Угорської республіки. “Визнаючи Вас як представника *de facto* (*comme representant de fait*) Української Народної республіки і, запевняючи Вас, що Ви можете числити на мою поміч і підтримку у виконанні Вашого завдання”, – наголошувалось в документі угорського міністерства закордонних справ.⁵³

Через місяць, після проголошення у березні в Угорщині радянської влади, у зовнішній політиці Будапешту, яку формували комісар закордонних справ комуніст Бела Кун, чітко визначилась переорієнтація на радянську Росію. 24 березня 1919 р. сотником української армії Л.Михайловичем разом з російськими і угорськими солдатами “в імені російської совітської влади” був здійснений обшук в українських дипломатичних місцях і конфісковані службові гроші. Представники комісаріату закордонних справ Угорщини, висловивши жаль з приводу подій, запевнили ук-

раїнських дипломатів, що то була самочинна акція. В донесенні українському МЗС М.Галаган зазначав, що “наш арешт був “могилований” неіснуванням незалежної Української республіки, а з другого боку тим, що українські дипломати є представниками буржуазного правительства УНР, яка воює з радянською Росією”. Водночас М.Галаган підкреслював, що становище місії “з відомих причин надзвичайно затруднене і будь-які впливи майже унеможливлені”.⁵⁴ Однак, вже через деякий час він доповідав у міністерство закордонних справ, що у місії “встановились доволі добрі відносини з угорським совітським правительством”. Водночас уряд, який очікував візит представника Радянської України, за його словами, міг поставити місію “перед фактом невизнання... повноважень, як представників правительства цілої України”. В цей період М.Галагана найбільше турбувала відсутність всякої інформації з батьківщини. “Прошу надіслати мені всі закони і розпорядження, які вийшли за останні два місяці”, – звертався він в міністерство закордонних справ. Прохав повідомити про “теперішній склад Директорії і кабінету Б.Мартоса” і про зміну політичного курсу нового уряду, “особливо щодо взаємовідносин з Росією, Польщею і Румунією”.⁵⁵

Треба констатувати, що українські дипломатичні представництва постійно скаржились на брак інформації й директив від уряду, інколи керівникам місій і посольств доводилось на свій розсуд без відповідних урядових директив приймати рішення про ту чи іншу акцію, або використовувати інформацію закордонних представництв інших країн.

Можна припустити, що головною причиною “потепління стосунків” були плани угорського комуністичного керівництва використати українських соціалістів як посередників для отримання військової допомоги від радянської Росії. Бела Кун водночас неофіційно запропонував уряду ЗО УНР через Я.Біберовича своє посередництво для переговорів з партійним керівництвом радянської Росії, а також розвиток торговельних відносин між Східною Галичиною та Угорщиною.⁵⁶

Активні кроки української дипломатії у напрямку створення “потрійного союзу совітських республік, як згадував М.Галаган, серйозно занепокоїли паризьку пресу, яка рознесла цю звістку по всій Франції. Недовірливе ставлення з боку Антанти до ук-

раїнських дипломатів, які загравали з комуністичним урядом Угорщини, не сприяли авторитетові УНР на міжнародній арені. Необережність у висловах, які підхоплювались пресою, активно використовували вороги України, аби заафішувати її уряд, як “більшовицький”. Зокрема, М.Шаповал, висланий зі Східної Галичини за пропаганду соціалізму, був призначений секретарем української місії у Будапешті. Свое “захоплення” соціалістичною революцією в Угорщині він висловив кореспонденту “Pester Lloyd”. Аташе місії М.Шраг, переоцінюючи значення подій в Угорщині, також публічно висловлював свої думки про початок світової революції.⁵⁷

Українській надзвичайній дипломатичній місії з Угорщині довелося працювати в складних умовах політичної нестабільності в країні (протягом серпня-грудня 1919 р. там змінилося п'ять урядів). Крім того, серйозною перешкодою для двосторонніх контактів стала окупація частини Угорщини військами Румунії, з якою УНР мала напружені відносини. Після приходу до влади адмірала М.Хорті (1 березня 1920 р.) угорська дипломатія посилила свою активність в Польщі, пропонуючи політичний союз і військову конвенцію, спрямовані проти ЧСР і радянської Росії. Полонофільські настрої угорської преси все частіше призводили до відмови у публікації українських матеріалів в угорській пресі.⁵⁸

Критично поставившись до перспектив польсько-українського союзу, М.Галаган подав у відставку. Відставка була прийнята 25 серпня і 11 вересня 1920 р. М.Галаган виїхав з Будапешту, передавши справи секретарю місії В.Суховерховому. Лише 4 грудня 1920 р. міністерство закордонних справ призначило головою української надзвичайно місії в Будапешті (charge d'affaires) полковника В.Сікевича, а його заступником Л.Кобилянського⁵⁹. Полковник В.Сікевич до нового призначення керував військово-санітарною місією в Угорщині, Л.Кобилянській був у ній радником.⁶⁰ Після нових призначень їм довелося поєднувати обидві роботи. Офіційно українська надзвичайна місія проіснувала в Будапешті до 1924 р.

Нав'язання дипломатичних зв'язків з Чехословаччиною, чільні діячі якої ще з дореволюційних часів мали виразні українські симпатії, і водночас дотримувались антантівської зовнішньополітичної орієнтації, мало для Директорії неабияке значення. І хоча стосун-

ки ЧСР з УНР дуже залежали від ставлення до України держав Антанти, ситуації на російсько-українському фронті, політики Австрії, Угорщини, Польщі і Німеччини, політичні інтереси і економічні потреби новоповсталого чехословацького держави були об'єктивною передумовою розвитку двосторонніх зв'язків.

Українська надзвичайна місія до Праги виїхала з Києва 18 січня 1919 р.⁶¹ Головою її було призначено відомого громадсько-політичного діяча і публіциста М.Славинського. У 1917 р. він очолював Особливу нараду з провінціальної реформи при Тимчасовому уряді із правами міністра, був представником Тимчасового уряду при Українській Центральній раді, в період Української Держави виконував обов'язки представника українського уряду в Петрограді. На переговорах Української Держави з РСФФР головував у політичній комісії, був радником міністерства закордонних справ. З відновленням УНР спочатку призначений представником України в Новочеркаську, 14 січня 1919 р. – повіреним у справах (charge d'affaires) України в Чехословаччині.⁶² Вибір його кандидатури не був випадковим. Прем'єр-міністр В.Чеховський знав, що М.Славинський добре володіє всіма слов'янськими мовами, особисто знайомий з президентом Т.Масариком.

У складі місії було ще 6 осіб: Якубовський (секретар), Драгомирецький (економічний радник), В.Королів (аташе), Ластовецький (зав. канцелярією), Н.Корольова (урядовець) і одна вакансія голови пресового бюро залишалась тимчасово вільною. Протягом 1919 р. місія розширила свій склад. До неї увійшли 4 працівника інформаційного бюро і 6 – пресового.⁶³

Не зважаючи на те, що Чехословаччина не визнала УНР de jure, українська надзвичайна місія фігурувала в офіційних списках дипломатичного корпусу, акредитованого в Празі і користувалась усіма дипломатичними привілеями.⁶⁴ “Відношення до нас чехів якнайкраще, – підкреслював у своїй промові на нараді послів і голів дипломатичних місій в Карлсбаді 6 серпня 1919 р. М.Славинський. – Офіційного визнання нас немає, але можна бути певним, що по підписанню договору з Австрією чехи нас визнають. Теперішній президент [ЧСР – Авт.] Тузар (с.-д.) стоїть за союз чехів з румунами і українцями”.⁶⁵

В грудні 1918 р. нав'язала дипломатичні зв'язки з Чехословаччиною і ЗУНР, представником якої у Празі було призначено

С.Смаль-Стоцького, у 1920 р. – Є.Левицького. На відміну від інших країн Центральної Європи, де українські дипломатичні місії УНР і ЗУНР не могли знайти спільної мови і інтригували одна проти одної, українські представництва в ЧСР дуже швидко об'єднались навколо Українського клубу. Він став справжнім українським центром у Празі. Головою клубу був професор С.Смаль-Стоцький (голова місії ЗУНР), заступником – аташе місії УНР, видавець і письменник В.Королів (Старий) і секретарем – секретар місії ЗУНР А.Вітошинський⁶⁶.

Українська надзвичайна дипломатична місія в Празі продовжувала своє існування до 1923 р. Її незмінним керівником був М.Славинський. Він же і ліквідував представництво, здавши всі справи і папери С.Петлюрі⁶⁷.

Як ми вже зазначали, у короткотривалій історії дипломатичних представництв УНР за кордоном наради послів і голів місій відіграли вирішальну роль в координуванні зовнішньополітичного курсу республіки. Одна з них відбулась в Карлсбаді, чеському курортному місті, 6–14 серпня 1919 р. На ній були присутні дипломатичні представники як УНР так і ЗО УНР: міністр В.Темницький, радник при міністрі А.Жук, М.Порш (Німеччина), М.Славинський (ЧСР), А.Яковлів (Голландія і Бельгія), Д.Левицький (Данія), радник місії в Англії Я.Олесницький, радник посольства в Австрії В.Полетика, К.Лоський (Швеція, Норвегія), заст. голови місії у Фінляндії М.Залізник, уповноважений представник Державного секретаря ЗО УНР О.Бурачинський, Я.Біберович (Угорщина, ЗО УНР), голова делегації ЗО УНР на Паризькій Мирній конференції В.Панейко, В.Сінгалевиц (Австрія, ЗО УНР). На нараді обговорювались питання міжнародної ситуації; інформації дипломатичних представництв для з'ясування ситуації в країні призначення; внутрішня ситуація УНР; експозитура МЗС за кордоном; організація посольств; літературно-інформаційна і пресова діяльність за кордоном; фінансове забезпечення існування і діяльності посольств і місій, а також дискутувались питання поточного моменту.⁶⁸

Нарада послів і голів місій УНР і ЗО УНР в Карлсбаді мала важливе значення для з'ясування і корекції зовнішньополітичного курсу України, хоча політична ситуація не дала можливості втілити в життя її резолюції. Проте це було найбільш представницьке

зібрання українських дипломатів, яке в порівнянні із нарадами у Відні, обговорювали ширше коло питань як зовнішньої, так і внутрішньої політики УНР, надали можливість послам і головам місії вирішити організаційні питання, які стосувались безпосередньо структурних проблем в українських представництвах за кордоном тощо.

На відміну від надзвичайних дипломатичних місій УНР в Угорщині і Чехословаччині, голови яких фігурували в списках дипломатичного корпусу і користувались дипломатичними привілеями за встановленим міжнародним правом, українські репрезентації в Італії та Швейцарії мали напівофіційний статус.

Перші кроки до нав'язання зносин з нейтральними країнами були зроблені ще за часів Центральної Ради. 27 квітня 1918 р., напередодні гетьманського перевороту, до Швейцарії відбула місія УНР на чолі з М.Шрагом. В її компетенції була діяльність в Іспанії, Італії, Франції та Швейцарії, де вона, на думку дослідника зовнішньополітичної служби УНР Д.Веденеєва, “мала виконати завдання міжнародного зондажу, збирання відповідної інформації для наступного розвитку дипломатичних відносин з країнами західноєвропейського регіону”.⁶⁹

За часів Української Держави міністерством закордонних справ гетьманського уряду в середині 1918 р. були зроблені більш конкретні кроки для нав'язання дипломатичних стосунків із Швейцарією, традиційно нейтральною країною. Д.Дорошенко писав, що в липні 1918 р. до Швейцарії було відряджено Є.Лукаsevича, радника міністра закордонних справ, для з'ясування питання чи приймуть у Берні офіційну українську місію. Швейцарія, як і інші нейтральні держави, “охоча була вступити у фактичні зносини з Україною”, юридичне визнання Української Держави відкладала до остаточного з'ясування переможця у війні. Швейцарський уряд її торговельно-промислові кола виявили своє зацікавлення Україною і секретар (міністр) закордонних справ Лярді надіслав Д.Дорошкові через Є.Лукаsevича лист, в якому “заявляв, що швейцарський уряд охоче прийме нашу дипломатичну місію”.⁷⁰

10 жовтня 1918 р. Рада міністрів затвердила закон про заснування української місії в Швейцарії. Вона була зарахована до посольств 2-го розряду, голова якого носив титул повірений у справах (charge d'affaires). Місію очолив Є.Лукаsevич, доктор медици-

ни. Секретарем було призначено Г.Білянкіна, військовим аташе – генерала Л.Дроздовського. Одночасно були створені українські консульства: у Женеві його очолив Є.Сакович, колишній міністр шляхів сполучення УНР, і Цюріху на чолі консульства став колишній директор департаменту професійної освіти міністерства освіти О.Вілінський⁷¹.

Завдяки зусиллям Є.Лукаsevича і посла Української Держави в Німеччині Ф.Штейнгеля за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося нав'язати контакти з державними колами країн Антанти і з'ясувати можливість їх згоди на “безпосередні переговори з українським правительством”. В жовтні 1918 р. з цією метою Д.Дорошенко виїхав до Швейцарії, яка на той час була загальноєвропейським дипломатичним центром. В цей час в Берні вже перебувала місія ЗУНР на чолі з Є.Левицьким. Є.Лукаsevич, який залишався на своїй посаді і за часів Директорії (до червня 1919 р.), завдяки своїм зв'язкам в дипломатичних колах допомагав новопризначеним українським головам місій добувати візи для виїзду в країни призначення. Зокрема, він доклав чимало зусиль для від'їзду до Риму Д.Антоновича. Через нього передавались також телеграми від уряду УНР.⁷² В той же час, як і інші дипломатичні представництва, місія в Швейцарії залишалась зовсім непоінформованою про ситуацію в країні, зміни політичного курсу, не мала чітких доручень. Як зазначав у своєму звіті Є.Лукаsevич, протягом січня-травня 1919 р. місія “не дістала жодних вказівок, ані інструкцій, якими б могла керуватися в своїм внутрішнім житті”.⁷³

2 травня 1919 р. ухвалою Директорії УНР замість Є.Лукаsevича головою української надзвичайної місії в Швейцарії було призначено М.Василька⁷⁴. Відомий громадсько-політичний діяч, один з найвпливовіших українських депутатів австро-угорського парламенту, М.Василько мав високий авторитет в західноєвропейських дипломатичних колах. Він був прихильником т.зв. австро-угорської концепції, яка передбачала в разі перемоги країн Четверного союзу відновлення Галицько-Волинської держави, як національно-автономного краю. М.Василько, завдяки своїм зв'язкам з австро-угорськими дипломатами, сприяв виробленню вигідних для України умов Берестейського миру, а також укладанню таємного договору про виділення Східної Галичини в окремий коронний край.

З жовтня 1918 р. М.Василько входив до Української Національної ради ЗУНР – ЗО УНР. Був першим дипломатичним представником ЗУНР у Відні.⁷⁵

До часу прибуття нового голови місії Є.Лукаsevич передав всі справи місії радникові Є.Саковичу. З призначенням нового голови місії її склад деякий час залишався без змін: Гладишевський (секретар), Є.Сакович (радник), Г.Чикаленко-Келлер (урядовець, зав. прес-бюро) і В.Королів (Старий) продовжували працювати на своїх посадах. В червні 1919 р. В.Королів був переведений на посаду радника з економічних питань до української місії в ЧСР. В цей же час місце секретаря місії зайняв М.Шульгин. Після призначення М.Василька головою місії його заступником став М.Левицький. Наприкінці 1919 р. до Берна переїхав відомий політичний діяч, журналіст і публіцист Д.Донцов, який протягом кінця 1919–1921 р. очолював пресово-інформаційний відділ дипломатичної місії в Швейцарії.⁷⁶ Із скороченням штатів 1 грудня 1919 р. у місії із старого штату залишались 4 працівників – М.Василько, М.Левицький, Г.Чикаленко-Келлер і М.Шульгин.⁷⁷

М.Василько, вступивши на посаду голови місії, переслав до радника Швейцарської Конфедерації Кальондера листа міністерства закордонних справ УНР про своє призначення. У своїй відповіді від 30 липня 1919 р. голова відділу чужоземних зносин Паравічіні робив наголос на тому, що М.Василько був представлений як “голова офіційної” (“висланої урядом”, але не “офіційно визнаної” – Авт.) української місії у Швейцарії і висловлював надію, що “ті фактичні зносини”, які вони будуть підтримувати з новим дипломатичним представником України, “будуть визначатися взаємною щирістю”.⁷⁸

У листопаді 1919 р. Директорія мала намір замінити голів дипломатичних представництв в Швейцарії і Німеччині. М.Василько повинен був очолити посольство в Берліні, а М.Порш – в Швейцарії. М.Василько категорично виступив проти такої ракіровки. “На мою гадку, – писав він у листі до К.Мацієвича, дипломатичного представника УНР в Румунії, – назначення мене послом у Берліні може мати дуже злі наслідки на наші старання з’єднати собі довір’я Антанти для закордонної політики України, і не принесе тим жодного пожитку в відношенні України до Німеччини... Моя участь в Берестю і мої приязні відносини до графа Черніна, – що відомо було дипломатам за кордоном, зробили мені ворогів

у Антанті". Він наголошував, що його призначення до Берліна "викличе в Антанті щонайменше підозріння", що С.Петлюра "хоче завести нову орієнтацію в закордонній політиці". Це, на його думку, викликало б дипломатичні ускладнення також і в українсько-чехословацьких, українсько-румунських і українсько-польських стосунках. Одночасно він пропонував на посаду українського посла в Німеччині В.Залозецького, радника посольства ЗО УНР у Відні.⁷⁹

При скороченні штатів місії 1 грудня 1919 р. міністерство закордонних справ УНР виділяє Швейцарію до кола 4-х держав першої групи, яка передбачала, в порівнянні з іншими, найбільшу кількість урядовців – 7 чоловік. Це – Німеччина, Англія, США і Швейцарія, тоді ж як інші дві групи повинні були бути скорочені до 5 і 3 чол.⁸⁰

11 грудня 1920 р. М.Василько, який на той час очолював українські місії в Швейцарії та Італії і фактично зосереджував у своїх руках всю українську дипломатію в Європі, був уповноважений МЗС УНР "розпоряджатися всіма грошовими фондами", що були виділені урядом на утримання посольств і місій та на "пропагандистські цілі". Він одержав повноваження: "1) виплачувати довги, які мали місії і посольства УНР, 2) робити видатки на пресу і утримання пресових бюро". Йому надавалось право в порозумінні з міністерством встановлювати утримання урядовцям дипломатичних представництв України. Фактично, М.Василько наприкінці 1920 р. перебрав на себе функції керівника департаменту чужоземних зносин, але із значно більшими правами, оскільки в його розпорядження переводились значні суми грошей. Так, протягом листопада 1920 р. він одержав 5 676 527 австрійських крон і 13 грудня 1920 р. ще 1 613 962 австрійських крон від угорського уряду (з конто УНР в Австро-Угорському банку).⁸¹ М.Василько одержував також гроші від продажу майна за кордоном Ліквідаційною комісією. Передача уповноважень М.Василькові на фінансування дипломатичної служби УНР свідчила не тільки про його високий авторитет, як дипломата, який користувався великою прихильністю Головного отамана УНР С.Петлюри, але і про чітку орієнтацію зовнішньополітичного курсу України на Польщу, палким прихильником якого був М.Василько. В своїй дипломатичній діяльності він намагався привернути на бік України ру-

мунських, польських і чеських дипломатів, які мали більш високий рівень акредитації в Європі і які, як він вважав, могли сприяти успіхові УНР на міжнародній арені. На відміну від молодих дипломатів УНР, які продовжували знаходитись під гіпнозом партійно-політичних гасел і “соціалістичних ідеалів”, М.Василько реально оцінював шанси України зберегти свою самостійність. “Страх, який має Румунія і Польща перед відновленням великана Росії, – писав він у листі до К.Мацієвича 14 листопада 1919р., – і економічні інтереси Чехії в утворенню української держави, піддержують симпатії тих трьох держав до української ідеї, але цілком природно жадають відповідної заплати. Це вже собі застерегла “Руська Країна” Чехословаччина. Бесарабія і Буковина є гонораром Румунії (гадаю, що головну частину української Буковини вдасться ще врятувати). Лишається ще Польща, яка добре знає, як то для нас потрібно, щоб польські дипломати заступилися за нашу справу перед Антантою... і з тої причини буде певно жадати найбільшої заплати. Хоч, здається, будуть дорогі ці адвокати, я обстою за уділенням тих гонорарів, бо не бачу іншої можливості досягнути нашу мету: суверенність і самостійність України”.⁸²

Взявши курс на порозуміння з країнами Антанти, Директорія УНР сформувала надзвичайну дипломатичну місію до Італії. 6 січня 1919 р. головою місії було призначено доктора М.Стаховського. Однак 17 січня “Робітнича газета” повідомила, що відбула перша частина членів української місії на чолі з .В.Мазуренком і 18 січня мала відбути друга частина членів місії на чолі з ново-призначеним головою Д.Антоновичем, який, як передбачалось раніше, мав очолити українське дипломатичне представництво в Лондоні.⁸³

Авторитетний політичний і громадський діяч, син видатного українського історика В.Б. Антоновича – Д.Антонович був добре знайомий з Італією, де в юнацькі роки студював історію мистецтва. За часів Центральної Ради він очолював міністерство морських справ УНР, в липні 1918 р. був призначений генеральним консулом Української Держави у Швеції. В листопаді 1918 р. входив до складу делегації Українського Національного союзу на переговорах із країнами Антанти в Яссах (17–23 листопада 1918 р.). Належав до партії українських соціал-демократів.⁸⁴ За наказом МЗС УНР від 17 лютого 1919 р. до складу української місії в

Італії увійшли – радник В.Мазуренко, колишній заступник міністра фінансів УНР і Української Держави (1917–18 рр.), який до свого призначення до складу місії виконував ті ж самі функції в уряді В.Чеховського. Також належав до УСДРП і секретар – М.Єремійв, журналіст, колишній секретар Центральної ради. На посади аташе місії були призначені А.Чеховський – брат В.Чеховського – голови Ради міністрів УНР та Ю.Вовк, племінник Д.Антоновича. Посаду урядовця одержав С.Пашенко, який пізніше в Римі був призначений аташе на місце Ю.Вовка. Крім них в місії працював позаштатний аташе С.Мако – відомий український маляр і з 16 листопада 1919 р. юрисконсульт Т.Галіп, член української делегації на Паризькій мирній конференції. В жовтні 1919 р. на запрошення Д.Антоновича до Риму переїхав Є.Онацький, журналіст, вчений-історик, колишній секретар Центральної Ради. В Італії він очолював пресове бюро, згодом був секретарем дипломатичної місії, з червня 1920 р. аташе, з 1921 р. – керуючий справами української місії в Римі.⁸⁵

Українській дипломатичній місії в Італії протягом 3,5 місяців довелось добиватися від італійського уряду офіційного дозволу на в'їзд у країну. Д.Антонович лише 18 липня зміг прибути до місця призначення. Цьому передували довготривалі “баталії” В.Мазуренка з директором політичного департаменту міністерства закордонних справ Італії Мандзоні. Одночасно з відмовою у видачі візи голові місії Мандзоні погрожував В.Мазуренкові вислати українських представників з Італії, якщо вони не припинять свою діяльність, про яку почали з'являтися повідомлення в місцевій пресі.⁸⁶ Користуючись великим політичним впливом італійських соціалістів, як член української соціал-демократичної партії, В.Мазуренко зумів нав'язати зв'язки з впливовими депутатами парламенту і членами уряду від італійської соціалістичної партії і добитися зустрічі із заступником міністра закордонних справ Борсареллі, яка відбулась 15 травня 1919 р. 27 травня В.Мазуренко був прийнятий міністром колоній Колозіумом, який на той час заступав прем'єр-міністра Нітті. Виявивши зацікавлення українською справою, Колозіум, однак, зазначав, що визнання України Італією без одночасного визнання з боку інших держав Антанти є неможливим. Він підкреслив, що ця проблема повинна бути вирішена в Парижі і, за словами Є.Онацького, “радив іти шляхом повільного

підготовлення громадської думки, шляхом пресових інформацій, а також шляхом нав'язання зносин з торговельними і промисловими колами, головню північної Італії, що мають великий вплив на італійську політику”.⁸⁷

Одночасно добиваючись від італійської військової місії у Відні офіційного дозволу на виїзд до Риму, Д.Антонович був змушений давати пояснення з приводу офіційної заяви прем'єр-міністра В.Чеховського про можливість союзу УНР з Югославією і ЧСР. Італія, яка мала територіальний конфлікт з Югославією навколо порту Фьюме, бачила в Україні союзницю останньої і це породжувало подальші труднощі у переговорах з італійськими офіційними колами. Протягом двох місяців Д.Антонович чекав відповіді міністра закордонних справ УНР на цю заяву. В.Темницький, заступивши В.Чеховського на посаді міністра, писав до Д.Антоновича: “Позволяю собі звернути Вашу увагу на те, що квестія Фьюме для Італії першої ваги,.. треба нашу заяву в тій справі зробити залежною не тільки від того, чи Італія визнає нашу державну самостійність, але і від того, щоб заступник Італії в Раді Чотирьох Антанти перепер визнання нашої самостійності Антантою”.⁸⁸

Структурно місія складалась з 3-х відділів, згідно яким і розподілялась робота між її працівниками. Як зазначалось у звіті місії, 1-й відділ загального представництва був одночасно підрозділом політичним, дипломатичним і загального керування всіма справами місії, який очолював безпосередньо Д.Антонович. В ньому працювали С.Пашенко і позаштатний аташе С.Мако. Другим відділом – торговельно-економічних справ керував В.Мазуренко. В його розпорядженні був секретар по вільному найму. Третій відділ пресово-інформаційний очолював секретар місії – М.Єремійв. Аташе місії А.Чехівський вів консульські справи, бухгалтерський облік і загальну канцелярію місії.⁸⁹

З вересня 1919 р. голову місії прийняв в.о. міністра, закордонних справ Італії – Борсареллі і після півгодинної аудієнції українське представництво було визнане неофіційно, і міністерство увійшло з ним у фактичні стосунки, уникаючи обміну листуванням. В той же час МЗС Італії приймав від місії всі ноти і заяви і візував паспорти. Голова представництва взяв на себе відповідальність за всіх українських громадян, які знаходяться на території Італії постійно чи тимчасово.⁹⁰

Останній пункт був дуже важливим для обох сторін, оскільки на території Італії перебувало близько 100 тис. українських військовополонених, якими опікувалась спеціальна українська військово-санітарна місія на чолі з О.Севрюком. У її складі працювали І.Коссак, який у 1920 р. очолив цю ж місію, а також В.Бандрівський (секретар) і Е.Інсабато. Двоє останніх були членами дипломатичної місії ЗО УНР у Римі.⁹¹

Як і в інших українських місіях, в дипломатичному представництві УНР в Італії, на жаль, виникали непорозуміння між її членами з огляду на їх різнопартійність. Протягом року змінилися три завідувача пресовим бюро (М.Єремів, Є.Онацький, Т.Галіп). Інколи політичні амбіції членів місії призводили до прямої шкоди країні, яку вони репрезентували. Зокрема, радник В.Мазуренко все яскравіше виявляв свою ліву соціал-демократичну орієнтацію, налагодивши тісні стосунки з лідером Соціалістичної італійської партії Серраті. Не без його впливу керівництво партії звернулось до комуністів Росії й України з пропозицією посередництва для припинення боротьби між обома державами.⁹²

16 грудня 1919 р. Д.Антонович був відкликаний урядом з місця призначення і передав справи В.Мазуренкові. Часопис "Воля", що виходив у Відні під редакцією В.Піснячевського (А.Горленка) зазначав з цього приводу, що з "представництвом в Італії вийшла сумна історія... Д.Антонович покинув посаду посла, а його заступник п.Мазуренко заявив себе прихильником Радянської України і, взявши гроші, що були асигновані на діяльність місії – ліквідував себе і деяких урядовців, припинивши таким чином роботу місії".⁹³ За деякими свідченнями, В.Мазуренко заявив в департаменті чужоземних зносин італійського міністерства закордонних справ, що "УНР перестала існувати", а через те він вирішив ліквідувати стару місію, сподіваючись, що незабаром до Італії прибуде представництво радянської України. За інформацією цього ж часопису, В.Мазуренко, який рахувався в штатах наркомату закордонних справ РСФРР ще з 1 січня 1920 р., був призначений наркомом Г.Чичеріним дипломатичним представником РСФРР і УСРР в Італії.⁹⁴ Без сумніву, "дипломатія" В.Мазуренка негативно вплинула на українсько-італійські стосунки. На той час в дипломатичних колах України панувала впевненість, що Італія однією з перших держав Антанти визнає УНР. Цим сподіванням головною запору-

кою було прихильне ставлення італійських урядових кіл до суверенності України та зацікавлення нею, як майбутнім економічним партнером, з яким італійські ділові кола прагнули налагодити торгово-господарчі зв'язки. Акція В.Мазуренка мала негативні наслідки і для самої дипломатичної місії УНР в Італії, оскільки без фінансування її діяльність була фактично паралізована.

Наприкінці серпня 1920 р. головою місії по сумісництву було призначено М.Василька., який прибув до Рима 5 вересня. М.Єремійв залишався радником і фактичним її керівником, оскільки новопризначений голова більшість часу перебував у Берні. Т.Галіп залишався радником місії, А.Чехівський – секретарем, Є.Онацький – аташе і головою прес-бюро.⁹⁵

Як вже зазначалось, М.Василько одержав від Головного отамана С.Петлюри дуже широкі повноваження з правом призначати та звільняти інших членів місії. 7 грудня 1920 р. він звільнив від керування місією М.Єремійва і призначив на його місце Т.Галіпа, а 11 жовтня 1921 р. відкликав і його з місії, призначивши керуючим справами місії Є.Онацького. Він залишався на цій посаді до ліквідації місії в 1922 р. Барон М.Василько деякий час утримував місію в Італії власним коштом і навіть допомагав фінансово уряду УНР в екзилі.⁹⁶

Надзвичайно важливе значення в утвердженні України на міжнародній арені мало встановлення дипломатичних відносин з Ватиканом. Величезний моральний авторитет папського престолу, його якнайширші міжнародні зв'язки могли б сприяти справі міжнародного визнання Української Народної Республіки. До активних контактів з Римом Директорію спонукало також об'єднання УНР і ЗУНР в одній державі, у якій відтепер значну частину населення складали греко-католики.

23 січня 1919 р. міністерство закордонних справ повідомило графа М.Тишкевича, який на той час перебував у Лозанні, про його призначення дипломатичним представником УНР при Ватикані. Важлива роль у цьому призначенні належить українському поету П.Карманському. Він зумів переконати керівників УНР, що не хотіли бачити на чолі делегації аристократа, у доцільності саме цієї кандидатури, зокрема, з огляду на його римо-католицьку конфесійну приналежність.⁹⁷ До складу дипломатичної місії входили також П.Карманський (секретар) та український священник О.Юзик⁹⁸.

Однак український уряд не видав спеціального офіційного документа про призначення М.Тишкевича і українська дипломатична місія в Швейцарії мусила перебрати на себе переговори з кардиналом Л.Маліоне (представником Ватикану в Берні) у справі прийняття української місії у Ватикані.⁹⁹

31 березня 1919 р. кардинал Л.Маліоне повідомив графа М.Тишкевича про те, що "Святий Престол з великим задоволенням прийняв намір України увійти з ним у постійні дипломатичні зносини". Кардинал зауважував, що Ватикан не має звичаю приймати дипломатичні місії нових держав, які не визнані кількома державами, однак, дав згоду на особистий приїзд М.Тишкевича. Л.Маліоне зауважував при цьому, що Ватикан "слідкує з великим зацікавленням за долею цієї благородної нації (українців – Авт.) і він надіється, що вона введе для всіх громадян лад вільності і рівності, котрій найліпше дозволить усунути важкі умови, наложіні століттями для католицької церкви в цій державі".¹⁰⁰

Отримавши італійську візу, М.Тишкевич прибув до Риму у травні і одразу звернувся з офіційним листом до державного секретаря кардинала П'єтро Гаспаррі, в якому було декларовано "цире бажання Директорії Української республіки вступити у добрі стосунки із Святим престолом для того, щоб покласти кінець російським переслідуванням на своїх землях і запровадити абсолютну релігійну толерантність".¹⁰¹ 25 травня М.Тишкевич мав приватну аудієнцію у папи Бенедикта XV і вручив йому ввірчий лист, підписаний С.Петлюрою. Папа прийняв прихильно українського представника, який ще раніше був відзначений папським орденом – хрестом св.Григорія Великого, запевнив його у своїх симпатіях до українського народу і висловив надію, що українська справа буде вирішена згідно із засадами про права самовизначення народів.¹⁰²

16 червня 1919 р. державний секретар П'єтро Гаспаррі надіслав голові Директорії С.Петлюрі лист, текст якого був погоджений з папою. В ньому інформувалось про отримання ввірчої грамоти щодо призначення М.Тишкевича "на Голову Надзвичайної Української Дипломатичної Місії при Святому Престолі". При цьому кардинал зауважував, що "Святий Престол, визнаючи, як належить, шляхетність характеру української нації, піднесе свої палкі молитви задля її щастя, в твердому переконанні, що право само-

визначення, вже визнане для інших націй, які належали до кол.російської імперії буде визнане також і для України”.¹⁰³

М.Тишкевич був схильний вважати цей лист офіційним визнанням УНР, про що він писав у листі до голови української місії у Вашингтоні Ю.Бачинського. Такої ж думки дотримувався і сам голова Директорії С.Петлюра. Однак, офіційного визнання незалежності УНР з наступним встановленням дипломатичних зв'язків на рівні посольств не відбулося. Пізніше, у 1920 р. М.Тишкевичу двічі довелося звертатись до державного секретаріату Ватикану з проханням визнати незалежність України. Однак, на обох листах було покладено резолюцію, яка свідчила, що Апостольський престол чекає поки Україна буде визнана хоча б однією з великих держав.¹⁰⁴

На жаль, М.Тишкевич, який так успішно розпочав свою дипломатичну місію у Ватикані, вже у червні 1919 р. був змушений виїхати у Париж, де тимчасово заміщав Г.Сидоренка – голову місії УНР на Паризькій мирній конференції. Наприкінці вересня М.Тишкевич остаточно був призначений головою паризької делегації. В зв'язку з цим постало питання про новий склад української дипломатичної місії у Ватикані, оскільки і О.Юзик і П.Карманський фактично так і не прибули до Риму. Остаточно українська місія сформувалася у листопаді 1919 р. і складалася з о.Ксаверина Бонна, призначеного радником (*charge d'affaires*) і П.Карманського – секретаря.

Франц-Ксаверій Бонн – редемпторист, фламандець за походженням і бельгійський громадянин у 1911 р. приїхав у Галичину з тим, щоб приготуватись до місійної праці серед українців у Канаді. Однак війна захопила його у Галичині. Бельгійське громадянство надавало с.Бонну певний імунітет, який використовувався ним для української громадської праці під час російської окупації. Якийсь час він був полемим духовником при УГА, перекладачем українських делегацій у переговорах з місіями Антанти. У 1919 р. після інтернування румунами о.Бонн був звільнений завдяки своєму бельгійському громадянству, прибув до Кам'янець-Подільського і звідти був висланий українським урядом до Риму.¹⁰⁵

Надзвичайно діяльний, енергійний і тактовний о.Бонн був, за словами В.Липинського, “найкращим українським дипломатом”. Від початку свого перебування у Римі він здійснював диплома-

тичні візити, налагоджував зв'язки з римським духовенством, представниками інших держав при Ватикані. Невдовзі він був прийнятий державним секретарем Ватикану кардиналом Гаспаррі, який виявив серйозне зацікавлення українською проблемою. Надзвичайно важливе значення мали аудієнції членів української місії у римського понтифіка Бенедикта XV. Перша з них, на якій був присутній о.Бонн, відбулась 22 лютого 1920 р. і мала приватний характер. Папа цікавився політичним і релігійним становищем в Україні і був поінформований о.Бонном про польські утиски українців в Галичині. 30 березня 1920 р. папа прийняв о.Бонна і П.Карманського, які вручили йому меморандум про українську справу і про переслідування українців-католиків.¹⁰⁶

Важливим досягненням української місії у Ватикані було призначення Бенедиктом XV апостольського візитатора для України о.Дженоккі Це був перший крок на шляху до призначення апостольського нунція в Україні, як незалежній державі. Про це свідчить той факт, що аналогічний підхід вже застосовувався Ватиканом у процесі визнання Польської держави, куди спочатку було призначено апостольського візитатора монсенйора Ахіла Ратті (30 квітня 1918 р.), який 6 червня став для неї апостольським нунцієм. Значущість цього кроку полягала також в тому, що папський престол взяв до уваги факти переслідування українців-католиків поляками і росіянами і вжив тим самим кроки для перевірки фактів, наведених українською місією. 6 квітня 1920 р. о.Дженоккі виїхав через Париж і Відень до Варшави з наміром прибути в Україну. О.Бонн супроводжував його до Відня, де залишився на довший час з тим, щоб розшукати фонди для місії, оскільки державна скарбниця вичерпувалась, дипломатичні місії скорочували свій персонал, або просто ліквідовувались. До Риму він більше не повернувся і 1 листопада 1921 р. був звільнений.¹⁰⁷

Постановою РНМ УНР від 23 липня 1919 р. українську дипломатичну місію у Парижі очолив М.Тишкевич, а 18 грудня 1919 р. він одержав від голови Директорії УНР С.Петлюри нову інструкцію і повноваження. На відміну від попередніх інструкцій, згідно яким рішальне право голосу мали всі члени делегації, за новим розорядженням лише голова делегації М.Тишкевич одноосібно мав право рішати "всі політично-дипломатичні кроки", всі інші делегати мали тільки дорадчий голос, "якщо він поради від

них забажає". Він одержував право особисто "репрезентувати в Парижі Українську Республіку", а також змінювати склад місії і витрачати кошти на свій розсуд".¹⁰⁸ Призначення М.Тишкевича головою української делегації зустріло прихильне ставлення провідних кіл країн-переможниць. Часопис "Український прапор", що видавався у Відні повідомляв, що більшість поважних французьких та італійських періодичних видань надрукували інтерв'ю з графом М.Тишкевичем. Це, зокрема, "Le Temps", "Figaro", "Le Gaulois", "L'homme livre", "Le petit Parisien", "Matin", "La parole Libre", "L'Evenement", "La Democratie Nouvelle", "Le Pays", "Le Radical", "La Constitution", "La Petite Republique", "Revue Diplomatique".¹⁰⁹

Варто зазначити, що українській делегації на чолі з М.Тишкевичем доводилось працювати в надзвичайно складних умовах. Адже у Парижі крім делегації УНР працювала окрема делегація ЗО-УНР. Крім того, не сприяли плідній праці розгорнуті польськими та російськими політичними колами ворожі українським інтересам акції в пресі. Завдяки своїм особистим зв'язкам у впливових політичних і дипломатичних колах, а також високій освіченності, знанню іноземних мов і особливостей європейського політичного життя, М.Тишкевичу вдалося досягти певних успіхів у складному процесі визнання суверенітету України. Варто також зазначити, що на той час він був активним членом французького Історично-дипломатичного товариства у Парижі і започаткував дослідження українсько-французьких історичних зв'язків, вивчення французьких джерел з історії України, а також підтримував фінансово їх видання. Відзначаючи наполегливу працю М.Тишкевича на користь України французький посол у Швейцарії відзначав, що лише завдяки цьому Франція визнала Україну (офіційно – Авт.)¹¹⁰ Видатні якості М.Тишкевича відзначав і Є.Онацький, який в цей час працював у дипломатичному представництві УНР у Римі. Зокрема, у своїх спогадах він наголошував, що М.Тишкевич "зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто відрізнявся в саді нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з незаможної інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордоном Росії ніколи не була і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської не знала".¹¹¹

Одержавши призначення до Парижу, М.Тишкевич, як він сам

зізнавався у листі до Д.Левицького, голови дипломатичної місії УНР у Данії, “був свідомий того, що спіткає через край багато всяких утруднень”. За його словами, замість того, щоби добиватися зв'язків і зносин не тільки з урядовими, а і з громадськими колами і використати якнайширше всякі впливи, “члени політичної секції української делегації в Парижі завели зв'язки з соціалістичними колами суспільства”. Тому М.Тишкевич для “повноти справи, рішив звернути свою увагу більше на урядові і другі впливові кола”.¹¹² Протягом нетривалого часу свого перебування у Франції він мав багато ділових контактів із впливовими дипломатами, які здебільшого репрезентували країни Антанти. У листі до того ж адресата М.Тишкевич зазначав, що його знайомий французький політичний діяч Дене “нині організує групу французьких депутатів різних політичних партій, яка має звернути увагу на справи України і в добрім для нас напрямку”.¹¹³ Він мав наради також із впливовими представниками фінансового світу.

На діяльність української делегації в Парижі негативно впливали міжпартійні колізії та особисті ворожнечі. Широкого розголосу в західноєвропейській пресі набули конфлікти між делегатами-галичанами, що входили до складу загальноукраїнської репрезентації та новопризначеними делегатами, які діяли самостійно. Як згадував М.Рудницький, який працював у складі делегації УНР перекладачем, були випадки, коли “в тій самій справі від обидвох українських делегацій у Парижі йшли до Мирової Конференції дві окремі ноти.” Він же звертає увагу на те, загальноукраїнська делегація довго не знала про те, “що галицька делегація працює окремо, на іншій улиці, і теж висилає ноти”.¹¹⁴ Українські дипломати, які належали до соціалістичних партій домагались від проводу УНР заміщення М.Тишкевича на посаді голови делегації. Інколи вони вдавались до кроків, які негативно позначались на міжнародному іміджі України. Зокрема під час офіційної подорожі М.Тишкевича до Англії, Т.Галіп, Лучицький та І.Борщак, самочинно відібравши в українській репрезентації документи, печатки, бланки делегації тощо, повідомили дипломатичний корпус у Парижі, що вони є дійсними репрезентантами УНР. Після того як ця “акція” не вдалася, ними була видана брошура “*Les Mistification du comte Michel Tyszkiewicz*” під псевдонімом V.Bogoun, у якій М.Тишкевича об'явлено агентом Ватикану, поляків, литовців і ук-

раїнських реакціонерів. Наступним кроком в кампанії проти М.Тишкевича була телеграма від А.Макаренка, в якій йому пропонувалося здати посаду колегії з чотирьох членів (С.Тимошенка, С.Шелухина, Т.Галіпа й Лучицького) і повернутися на попередню посаду голови української місії у Ватикані. Невдовзі С.Шелухин повідомив пресу, що йому нічого невідомо про своє призначення, на яке він взагалі не згоден. Невдовзі надійшло спростування від Головного отамана УНР С.Петлюри.¹¹⁵ Безперечно подібні конфлікти використовувалися супротивниками України для того, що українці не мають згоди в проводі і пропаганди ідеї приналежності галичан і наддніпрянців до окремих націй.

За час праці на посаді голови української делегації і надзвичайної дипломатичної місії УНР в Парижі М.Тишкевич підготував і подав на адресу голови Паризької мирної конференції 13 дипломатичних нот з пропозиціями визнати незалежність України, з протестом проти військових дій Добровольчої армії, щодо східногалицького питання та ін. Серед документів, переданих до Ради конференції, було прохання уряду УНР про прийняття України до Ліги Націй. 30 квітня 1920 р. це подання було формально оголошене державам-членам Ліги. Проте, доки Україна чекала рішення країн-засновниць, вся її територія була окупована більшовиками.¹¹⁶

20 вересня 1920 р. постановою РНМ УНР українську делегацію на Мірову конференцію в Парижі було ліквідовано. Проте у Франції залишалась працювати надзвичайна дипломатична місія України, яку у 1921р. очолив відомий український дипломат, державний діяч і вчений О.Шульгин. Одночасно він очолював українську делегацію при Лізі Націй (до складу делегації входили також О.Коваленко та А.Марголін), яка мала завдання добитися членства у цій впливовій міжнародній організації.¹¹⁷

8 жовтня 1918 р. законом Української Держави було засноване українське дипломатичне представництво у Фінляндії, яке віднесли до посольства 2-го розряду. Його головою МЗС Української Держави призначив відомого громадсько-політичного діяча, правника за фахом К.В.Лоського. Посаду секретаря місії одержав М.Галущинський. По приїзді до Гельсінгфорсу місія була негайно прийнята головою уряду Фінляндії Свінхувудом, голова представництва офіційно акредитований як дипломатичний представник президентом країни генералом Манергеймом¹¹⁸. Міждержавні сто-

сунки обох країн характеризувались як “щирі і доброзичливі”. Фінляндія було третьою європейською країною після Німеччини і Австро-Угорщини, яка визнала державну незалежність України ще за часів Української Держави. Фінський уряд у своїй декларації від 12 червня 1920 р. офіційно визнав Українську Народну Республіку та її уряд на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою.

19 лютого 1919 р. наказом Директорії К.Лоського було призначено головою дипломатичної місії УНР до скандинавських країн (Швеції й Норвегії) із дорученням керувати справами посольства України у Фінляндії. К.Лоський відзначав велике зацікавлення фінансових і торгівельних кіл економічними зв'язками з Україною. Проте констатував, що уряди цих країн не мають “сміливості визнати Україну офіційно, чекаючи поки УНР буде визнана Антантою”. Швеція допомагала медикаментами для української армії і так само, як і Норвегія, обмежувала дипломатичні стосунки виключно консульськими (візуванням та признанням паспортів тощо).

Новозаснована місія комплектувалася кадрами, які до того вже працювали у посольстві УНР у Гельсінгфорсі. Так, зокрема, посаду секретаря місії у Швеції й Норвегії одержав аташе посольства УНР у Фінляндії Й.Майданюк, урядовця – друкарка згаданого посольства – І.Прокоф'єва-Лоська. Протягом кількох місяців (1.04 – 1.08.1919 р.) урядовцем місії працював відомий український історик і військовий діяч В.Кучабський. Перекладачами місії в різний час були шведський підданий Й.Блесс та український громадянин, доктор філософії М.Діаманді. Після скасування українського консульства у Гельсінгфорсі, його голову П.Сливенка було призначено секретарем посольства УНР у Фінляндії. Протягом 1919 р. у складі української місії та посольства УНР у Фінляндії постійно відбувались перестановки, що були пов'язані із скороченням витрат на дипломатичну діяльність. Наказом Директорії від 25 липня 1919 р. з Відня до Гельсінгфорсу було переведено Володимира та Миколу Залізників. Останній 31 липня 1919 р. змінив на посаді посла УНР у Фінляндії К.Лоського, який залишався головою місії у скандинавських країнах.¹¹⁹

Інша скандинавська країна – Данія – 1 травня 1919 р. стала місцем проведення конференції голів і радників дипломатичних місій України (Данії, Англії, США, Швеції та Норвегії). Одним з

інших її рішень була ухвала про заснування інформаційного бюро в Копенгагені, під егідою української дипломатичної місії у Данії, яку очолював Д.Левицький – відомий галицький громадсько-політичний діяч, правник за фахом. Прес-бюро при надзвичайній дипломатичній місії УНР у Данії очолював М.Гехтер. Бюро працювало протягом 1919–1921 рр., навіть коли діяльність місії була припинена за нестачею коштів. Пресові бюлетені з інформацією про події в Україні та витягами з європейських періодичних видань виходили українською й датською мовами накладом 3000 екземплярів на 8 сторінках. Прес-бюро надсилало матеріали державним установам, впливовим політичним і фінансовим діячам по цілій Європі.¹²⁰

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Данії була призначена 28 січня 1919 р. Вона прибула до Копенгагену 2 березня і 4 березня голова місії Д.Левицький був прийнятий директорами департаментів Міністерства закордонних справ Кляном і Крузе. У першій декаді березня датська преса опублікувала інтерв'ю з українським дипломатом. У доповідній записці міністру закордонних справ УНР Д.Левицький писав про зацікавлення в Данії Україною “під виглядом торговельним”. “Від першого дня мого приїзду почали до мене звертатися багато поважних фірм з запитанням, чи можуть вони вести товари на Україну”, – зазначив він у доповіді. За його словами, Данія практично була готова “везти товари на Україну, а головню сільсько господарські машини, знаряддя, молочарське скло, мануфактуру”.¹²¹ І хоча українська місія у Данії була визнана *de facto*, українські дипломати зустрічали прихильне ставлення з боку державних чинників. Д.Левицький наголошував на тому, що в разі створення єдиного дипломатичного представництва УНР у скандинавських країнах, найкращим місцем його осідку може стати Копенгаген.

Одночасно з Д.Левицьким до Данії одержав призначення і Я.Олесницький як радник місії, проте до Копенгагену він не прибув, оскільки одержав нову посаду – голови дипломатичної місії ЗО УНР у Великобританії. Радником місії було призначено В.Солов'я, який володів кількома мовами і деякий час перед тим жив у Данії. На інші посади було призначено вільнонайманих працівників, що значною мірою заощаджувало кошти на витрати місії.¹²²

Серед перших дипломатичних представництв, заснованих Директорією 6 січня 1919 р., була надзвичайна дипломатична місія УНР у Голландії та Бельгії на чолі з головою департаменту чужоземних зносин МЗС, відомим громадсько-політичним діячем, істориком українського права А.Яковлевим. Місцем її осідку у 1919 р. стала Гаага, а з 11 квітня 1920 р. частина працівників на чолі з головою місії переїхало до Брюсселя, залишивши в Гаазі консульство та канцелярію представництва. На початку своєї діяльності місія складалась з 10 працівників. За час існування (до квітня 1922) склад її, як і інших українських репрезентацій постійно скорочувався. Зокрема, за даними на 12 березня 1920 р. у складі української місії у Бельгії працювали: Я.Кулішер (2-й секретар), бельгійський підданий Вер-Ельст (урядовець), Б.Чорний (прес-бюро); у Голландії діяльність місії продовжували А.Варкентин (1-й секретар), М.Тихомирів (урядовець), Гізе (урядовець прес-бюро).¹²³

Перенесення осідку дипломатичної репрезентації України до Бельгії було продиктоване необхідністю зміцнювати торгово-економічні зв'язки з цією країною. На той час бельгійські підприємці мали на території України 80% капіталу, вкладного в промисловість колишньої Російської імперії. Це створювало реальні умови до визнання Бельгією України в більш ранні строки, ніж іншими країнами Антанти. "Моя місія. – наголошував у доповіді міністру закордонних справ УНР голова українського дипломатичного представництва у Бельгії та Голландії А.Яковлев, – буде працювати тут в Бельгії в напрямі досягнення цих двох цілей: визнання незалежності України і встановлення торговельно-економічних зносин Бельгії та України".¹²⁴ Розвиткові фінансово-економічних стосунків УНР із Голландією та Бельгією сприяло створення при українській місії у цих країнах спеціального відділу. Його функції були визначені на конференції послів і голів дипломатичних місій УНР у Карлсбаді: "взаємна інформація Голландії, Бельгії та України про фінансово-економічний стан цих держав, збирання відомостей про фінанси, продукцію, зовнішню торгівлю (привіз і вивіз), розповсюдження таких же відомостей про Україну, заходи до утворення торговельних товариств, банків, агентств і інших засобів для установаження постійних фінансово-торговельних зносин між Україною і Голландією та Бельгією". До

відділу були прикріпленні секретар місії Я.Кулішер та аташе М.Панасевич¹²⁵.

Зацікавленість Бельгії та Голландії у економічних зв'язках з УНР сприяла визнанню України *de facto* урядовими чинниками, а дипломатичну репрезентацію – офіційним представництвом України в цих державах. На відміну від інших країн Західної Європи, які чекали на визнання суверенітету УНР країнами Антанти, Бельгія покладалась на вирішення цього питання після оголошення результатів анкетування, яке мала провести призначена Лігою Націй спеціальна комісія. Проте, перебіг подій, в результаті яких територія України виявилась окупованою більшовицькими військами, завадив процесові міжнародного визнання УНР незалежною державою.

Разом з тим, діяльність українських представництв сприяла виходу УНР із кільця ворожого оточення і допомагала налагодити розмаїті зв'язки з країнами Європи й світу. Вона вплинула на те, що західні політики почали реалістичніше підходити до факту існування України як новочасної держави й налагодження з нею політичних та економічних відносин. Завдяки діям української дипломатії в країнах Західної Європи, громадськість цих країн, чимало політиків усвідомлювали, що українська державність є надзвичайно важливим фактором у збереженні політичної рівноваги у цьому регіоні і в цілій Європі перед російським тиском, а також захисту незалежних сусідніх з Росією держав. Тому завдяки цій обставині українські дипломатичні представництва мали змогу продовжувати свою діяльність і після поразки національно-визвольних змагань на території України, використовуючи будь-яку можливість для утвердження у світі ідеї української незалежності.

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.П.: Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930 – С. 149.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 23.

³ Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 150.

⁴ Там само. – С. 152.

⁵ Там само. – С. 152–153, 155.

⁶ Вістник УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 25 січ.

-
- 7 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 149–151.
 - 8 ЦДАВО України. – Ф.3619. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1.
 - 9 Там само. – Арк. 2–3.
 - 10 Там само. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6–7.
 - 11 Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1–2.
 - 12 ЦДАВО України. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 53.
 - 13 Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 30.
 - 14 ЦДАВО України. – Ф. 3619. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.
 - 15 Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 20.
 - 16 Там само. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 15.
 - 17 Шевченко І. Біля витоків // Політика і час. – 1995. – № 9. С. 79; ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 6.
 - 18 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 20 зв.
 - 19 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 160.
 - 20 Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – Львів, 1923. – С. 90, 103.
 - 21 Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С. 161.
 - 22 Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 лип.
 - 23 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 401.
 - 24 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. II. – С. 263.
 - 25 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 22 зв.; оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1; ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2.
 - 26 Веденеєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 148; ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4 зв.
 - 27 ЦДАВО України. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 53.
 - 28 Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 61–62.
 - 29 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 13 зв.
 - 30 Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції. 1917–1923. – Т. II. – Кн. 5. – Львів, 1924. – С. 7–8.
 - 31 Вістник УНР. – 1919. – 25 січ.
 - 32 Вістник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 12. – 2 берез.
 - 33 Робітнича газета. – 1919. – 1 лют.
 - 34 Там само.
 - 35 Там само.
 - 36 Доценко О. Згад. праця. – С. 9.
 - 37 Єременко Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя паризь-

-
- кої трагедії: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 213.
- 38 Доценко О. Згад. праця. – С. 11.
- 39 ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86–87.
- 40 Там само.
- 41 Там само. – Спр. 14. – Арк. 18.
- 42 Доценко О. Згад. праця. – С. 13.
- 43 Там само. – С. 29.
- 44 Там само. – С. 33.
- 45 Там само. – С. 37.
- 46 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 13.
- 47 Вістник державних законів для всіх земель УНР. – 1920. – Вип. 1. – Ч. II. – С. 10.
- 48 Доценко О. Згад. праця. – С. 273.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18; спр. 29. – Арк. 91.
- 50 Там само.
- 51 Верстюк В., Осташко Т. Згад. праця. – С. 80.
- 52 Галаган М. Спомини. – Ч. IV. – Львів, 1930. – С. 154.
- 53 Там само. – С. 144–146.
- 54 ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20, 54.
- 55 Там само. – Арк. 8, 9.
- 56 Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип. 7. – Київ–Львів, 1995. – С. 38.
- 57 Галан М. Згад. праця. – С. 186, 199.
- 58 ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – 18–22.
- 59 Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 356. – Арк. 14; ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 99, 135.
- 60 Галаган М. Згад. праця. – С. 158, 295.
- 61 Робітнича газета. – 1919. – 17 січ.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 3519. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 1; Верстюк В., Осташко Т. Згад. праця. – С. 158–160.
- 63 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 22 зв.; спр. 395. – Арк. 23.
- 64 Галайчук Б. Дипломатія // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 513.
- 65 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 7.
- 66 Робітнича газета. – 1919. – 14 верес.
- 67 Мукомела О. М.А.Славінський //Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Вип. 1. – Львів, 1994. – С. 170.
- 68 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1–38.
- 69 Веденеєв Д.В. Згад. праця. – С. 43–44.
- 70 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – С. 13.
- 71 Його ж. Історія України. 1917–1923. – Т. II. – С. 149, 154.

- 72 Там само. – С. 393; його ж. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 3. – С. 103.
- 73 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 27.
- 74 Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 32 зв.
- 75 Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 84.
- 76 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 24; Мукомела О., Масляник О. Д.І.Донцов // Українська журналістика в іменах. – Вип. 3. – Львів, 1996. – С. 118.
- 77 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 20.
- 78 Онацький Є. Під омофором барона М.Василька // Український історик (Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен). – 1980. – Ч. 1–4. – С. 126–127.
- 79 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 315. – Арк. 58.
- 80 Там само. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 53.
- 81 Там само. – Арк. 57.
- 82 Онацький Є. Під омофором барона М.Василька. – С. 126–127.
- 83 Вістник УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 25 січ.; Робітнича газета. – 1919. – 17 січ.
- 84 Верстюк В., Осташко Т. Згад. праця. – С. 63–65.
- 85 Там само. – С. 121–122, 90–91.
- 86 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 8.
- 87 Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах “Відродження”. – Буенос-Айрес, 1956. – С. 36–37.
- 88 Цит.: Там само. – С. 33.
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 15; Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. – Ч. 1. – Мюнхен, 1964. – С. 14–15.
- 90 Там само. – С. 16.
- 91 Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби // Альманах “Червоної Калини”. – Львів, 1939. – С. 37.
- 92 Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. – Ч. 1. – С. 121.
- 93 Воля (Відень). – 1920. – Т. III. – Ч. 8. – С. 333.
- 94 Там само; т. III. – Ч. 13. – С. 558.
- 95 Онацький Є. Під омофором барона М.Василька. – С. 116, 118.
- 96 Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією // Український історик (Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен). – 1980. – Ч. 1–4. – С. 158, 174.
- 97 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 2; Онацький Є. Дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах “Відродження” на 1954 рік. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 29–30.

-
- 98 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 2.
- 99 Лукасевич Е. Граф Михайло Тишкевич // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Кн. V. – С. 88.
- 100 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 3–3 зв.
- 101 Гентош Л. Якщо всі шляхи ведуть до Рима...// Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 95–96.
- 102 Хома Іван. Апостольський Престол і Україна. 1919–1922. – Рим, 1987. – С. 16–17.
- 103 Онацький Є. По похилій площі. – Ч. 2. – С. 28.
- 104 Див.: Хома Іван. Згад. праця. – С. 18.
- 105 Гентош Л. Згад. праця. – С. 98.
- 106 Хома Іван. Згад. праця. – С. 25–27.
- 107 Там само. – С. 30–32.
- 108 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 20; Стахів М. Західня Україна: Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923. – Т. IV. – Скрантон, 1961. – С. 67–68; Борщак І. Як була zorganizована Мiroва конференція 1919 р.// Альманах “Червоної Калини”. – Львів, 1939. – С. 110.
- 109 Український прапор (Відень). – 1919. – 15 листоп.
- 110 Господин А. Три визначні дипломати. – Вінніпег, 1989. – С. 16.
- 111 Цит.: Там само. – С. 20.
- 112 ЦДАВО України. – Ф. 3542. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24.
- 113 Там само. – Арк. 27.
- 114 Рудницький М. Париж 1919: Преважке становище української делегації на Мирову Конференцію // Альманах “Червоної Калини”. – Львів, 1939. – С. 125.
- 115 Господин А. Згад. праця. – С. 17–19.
- 116 Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2 т. – Т. 2. – Львів, 1998. – С. 252–253.
- 117 Жуковський А. Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). – Париж–Мюнхен, 1969. – С. 28–29.
- 118 Дорошенко Д. Історія України. – 1917–1923. – Т. П. – С. 152, 154; ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк. 50.
- 119 Вістник УНР (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 4 берез.; ЦДАВО України. – Ф. 3513. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 2, 4, 15, 17–19, 27; ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 16; оп. 2. – Спр. 9 б. – Арк. 26–270.
- 120 ЦДАВО України. – Ф. 3513. – Оп. 1. – Спр. 1 – Арк. 7; Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939. – Київ, 1999. – С. 130.
- 121 ЦДАВО України. – Ф. 3542. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 4, 9, 12, 13.
- 122 Там само. – Арк. 1, 17; ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк. 203–204.

¹²³ ЦДАВО України. – Ф. 4442. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 12, 13, 19, 29, 59.

¹²⁴ Там само. – Ф. 4442. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18; спр. 5. – Арк. 2.

¹²⁵ Там само. – Спр. 1. – Арк. 18.

Олена Михайлова

УКРАЇНА У СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ Ю. ПІЛСУДСЬКОГО (КІНЕЦЬ 1918 Р. – КВІТЕНЬ 1920 Р.)

Поява на політичній арені Європи незалежної України на схилі минулого століття актуалізувала тематику дослідження її ролі та місця в європейській геополітиці. Одним з аспектів цієї проблематики є вивчення українсько-польських відносин, характер яких небезпідставно визначав і визначатиме рівень міждержавної співпраці в Центрально-Східній Європі. За новітнього часу найвиразнішою спробою реалізації східної політики Польщі та одночасно прозахідної політики України став військово-політичний союз 1920 року. Але до цього часу в українській історіографії не існує повномасштабного дослідження тих чинників, що визначили характер тогочасних українсько-польських відносин. Зміна площин розгляду цієї проблеми полягає у відмові пошуку рушійних сил українсько-польського союзу лише з цієї двосторонньої конструкції.¹ Відчувається потреба в такій історичній схемі, яка б максимально враховувала впливи та умови розвитку українсько-польських відносин. Зокрема, важливим аспектом цієї проблеми є геополітична конфігурація Польща – Росія, розподіл сил в якій формував геополітичну реальність регіону.

Ця стаття є спробою дослідження українсько-польських відносин через визначення місця України в східній політиці Ю. Пілсудського. Такий погляд не є цілком новим, бо в польській історіографії вже існують напрацювання саме під таким кутом зору, вихідним принципом яких було вплетення України у феде-

ралістичні плани Ю. Пілсудського². В цій статті ми пов'яжемо перспективу польсько-радянської війни з переговорним процесом Польщі – Антанти – радянської Росії, що одночасно тягне за собою необхідність використання (накладання) українського контексту.

Головною віссю східної політики Ю.Пілсудського, навколо якої оберталися всі інші геополітичні комбінації, була Росія. Сам Ю. Пілсудський, розробляючи в інструкціях³ засади східної політики Польщі у листопаді–грудні 1918 року для їх представлення на Паризькій мирній конференції, своїм майбутнім контрагентом у шитанні майбутнього Східної Галичини обирає не Україну, а Росію, якій готовий був поступитися галицькою територією поза лінією Львова та Калиша в обмін на російські поступки у Литві та Білорусії. З іншого боку, вводячи стан окупації на цій території, він вирішив зачекати змін у зовнішньополітичній кон'юнктурі задля остаточного укладання територіального договору з тим партнером, який фактично закріпиться в Україні. Розуміючи, що “джерело російської справи” знаходиться у Києві, на який поки що Польща не мала реального впливу, Пілсудський, в той же час, не виключав і можливості такого перерозподілу сил, який би вирішив остаточну долю України.⁴

Згідно з інструкціями лінія східного кордону Польщі виходила з стратегічних і господарських потреб Польщі. Такий кордон мав бути закріплений у порозумінні з Росією, даючи Польщі залізничні колії з Вільно через Ковель до Львова, утворюючи поміж державами зону боліт і лісів Прип'яті. Польща мала зайняти залізничну лінію Дрогобич – Львів – Ковель – Пінськ – Лунінець – Барановичі – Вільно та забезпечити собі для господарської експансії територію Литви, Пінщини, західної Волині та промислових районів Східної Галичини. Мінімальні вимоги Ю. Пілсудського виходили з його військово-стратегічних поглядів: володіння стратегічними залізничними шляхами і захист зоною поліських боліт від Росії; прилучення до Польщі Вільно і Львова.

Як можна стверджувати на підставі інструкцій, Ю. Пілсудський погоджувався за певних обставин на посідання лінії Дмовського⁵, маючи при цьому і амбітніші цілі в своїй програмі-максимум – федеративне утворення під проводом Польщі. В планах Ю. Пілсудського була ідея влаштування між народами Східної Євро-

пи взаємовідносин, що спирались би на федеративні зв'язки.⁶ Очевидно, він хотів встановити певну форму політичного зв'язку між новими державами і Польщею.⁷ І хоча окреслювана Ю. Пілсудським федерація не зовсім зрозуміла в деталях (конституційних і структурних аспектах), ясно, що її метою було послаблення Росії для забезпечення максимальної безпеки польських кордонів.

Отже, метою східної політики Ю. Пілсудського було, по-перше, утворення надійного бар'єру поміж Польщею та Росією (мінімальний стратегічний кордон). Максимальна мета полягала у знищенні російської імперії через її дроблення на окремі держави, що змінило б геополітичну конфігурацію регіону та уможливило його мирний розвиток на тривалий час. Основою реалізації таких планів була незалежна Україна. Та коли б її утворення стало б неможливим, Ю. Пілсудський міг повернутися до плану поділу України з тієї силою, яка була на це здатна. У будь-якому разі, метою східної політики Ю. Пілсудського була побудова сильної Польщі, максимально захищеної від Росії. Чи була ця політика антиросійською? В основній спрямованості – ні, адже Росія виступала у ролі головного партнера майбутнього політичного регіонального укладу, головним східним сусідом Польщі. Ю. Пілсудський хотів бачити в Росії перемогу демократичних сил (есерів), які пішли б на встановлення компромісного з Польщею кордону, навіть на усамостійнення окраїнних держав. Він чекав лише на такого партнера в Росії, з яким можна було б провадити розмови про компромісний мир. Це було головною ділемою східної політики Ю. Пілсудського – пошук надійного контрагента для вирішення проблеми кордонів.

В лютому 1919 року виник суцільний польсько-радянський фронт від Неману до Прип'яті. В середині 1919 року польські і радянські війська зіткнулися на Волині і Поліссі. На початку липня поляки перейшли у наступ, захопивши в серпні поляки Мінськ, Бобруйськ в Білорусії та Дубно, Кременець, Рівне, Сарни, Заслав на Волині. Згодом фронт посунувся далі на схід, проходячи Двіною біля Двинська і Полоцька, по Березині біля Бобруйська, по течіях Птичі – Прип'яті – Збруча до польсько-української демаркаційної лінії.⁸ Польське вторгнення в східну Литву і Білорусь навесні – влітку 1919 року було відносно легким через відносно слабкий супротив більшовиків. З другої половини 1919 року ра-

дянська Росія опинилася у критичній ситуації: відбувався наступ білогвардейських сил М. Юденича з північного заходу та О. Колчака зі сходу, А. Денікіна з південного сходу та сил УНР з південного заходу. З огляду на такий розвиток подій, більшовики сконцентрували головні військові сили проти своїх головних супротивників, проводячи проти Польщі та Балтики захисну політику. В результаті, Польща ставала немовби арбітром в боротьбі між радянською Росією, білою Росією та УНР.⁹

Антанта весь час активно вимагала від Польщі співпраці з А. Денікіним, яка, однак, могла поставити під загрозу втілення східної програми Польщі.¹⁰ Для зміни ставлення Антанти до питання польських східних кордонів Ю. Пілсудський мав поставити її перед доконаними фактами: вдалим військовим просуванням тим територіями, що були в сфері інтересів Польщі. Ситуація невирішеності російського питання могла стати тим засобом, за допомогою якого Польща могла отримати підтримку Англії у втіленні своїх найамбітніших планів у східноєвропейському регіоні.¹¹ Ю. Пілсудський хотів отримати мандат Антанти на вступ польських військ у прибалтійський регіон (латвійсько-литовське прикордоння), яке до того знаходилося у руках німецької армії.¹² На той час він активно прагнув переконати Англію в небезпеці російсько-німецької співпраці на Балтиці, яка загрожувала стабільності Версальської системи.¹³ Ю. Пілсудський звертався до Англії з проханнями доозброєння польської армії для її ефективної боротьби з більшовиками. 15 жовтня уряд Англії ухвалив рішення про доозброєння польської армії на більшовицькому фронті, але задля надання допомоги військам А. Денікіна.

Надії Ю. Пілсудського на посідання особливого місця у східноєвропейській політиці Англії не справдилися. Такі висновки було зроблено на засіданні Ради Міністрів у Варшаві 20 жовтня. А за дев'ять днів сеймова комісія іноземних справ розглянула стан та перспективи польської східної політики. І. Падеревський повідомив, що з боку Антанти можна очікувати встановлення східного кордону по лінії Гродно-Брест, але кордони Польщі у будь-якому випадку будуть потребувати узгодження з Росією, яка має бути реконструйована за допомогою А. Денікіна. Що стосувалося перемир'я з С. Петлюрою, то незважаючи на певні позитивні сторони цього акту, він був, за переконанням І. Падеревського, пе-

редчасним, бо Антанта не була готова визнати Україну. Тому на не визнаних Антантою партнерів, таких, як петлюрівська Україна, Польщі покладатися було просто небезпечно. Єдиним виходом, на думку І. Падеревського, могло стати налагодження співпраці з А. Денікіним, на брак якої постійно скаржилася Англія. На противагу таким поглядам виступив близький соратник Пілсудського, член ППС Є. Морачевський, який звернув увагу на ту загрозу, яка очікуватиме Польщу після відбудови білої Росії. Згідно з його переконаннями, Польща мала б розпочати проводити власну, незалежну дипломатичну лінію.¹⁴

5 листопада Ю. Пілсудський зустрівся з делегацією сеймових комісій з питання подальшого вибору напрямку зовнішньої політики Польщі. Він зазначив, що час поки що працює на Польщу, якій треба перечекати зиму, щоб визначитися з ситуацією на сході. З приходом весни білогвардейські сили ослабнуть, що дозволить Польщі піти на встановлення компромісної лінії кордону через проведення плебісциту на спірних або окупованих Польшею землях з тими силами, які переможуть в Росії. Тому пропозиція І. Падеревського щодо негайної політичної співпраці з А. Денікіним, на його думку, була передчасною.¹⁵

З наростанням очевидності поразки А. Денікіна Ю. Пілсудський продовжував звертатися до Англії з пропозиціями побачити в Польщі ту реальну силу, за допомогою якої Англія зможе реконструювати Росію. Але 8 листопада Ллойд Джордж у своїй промові в Гільдхолі зробив висновок, що біла Росія вичерпала всі свої шанси, тому прикордонні з Росією держави мусять налагоджувати відносини з більшовицьким урядом.¹⁶ Отже, західні держави так і не побачили в Польщі партнера для своїх планів щодо Росії. Дипломатична гра Ю. Пілсудського з Англією не принесла бажаних результатів. Надалі Польща мала шукати власних шляхів реалізації своєї східної політики.

На Лондонській конференції Радою Антанти 11–15 грудня були закріплені зміни політики союзників по відношенню до Росії. Ллойд Джордж і Клемансо погодились, що вже немає сенсу активно надавати допомогу А. Денікіну. Союзники запропонували залишити більшовицьку Росію “за кільчастим дротом”, не допускаючи її експансії на захід. Така концепція ставила прикордонні з Росією держави в ускладнене положення, бо вона не давала Польщі жод-

них конкретних перспектив, передбачаючи тільки, що її треба зміцнювати, але не задля нападу на Росію, а заради майбутніх непередбачених ситуацій. Така невизначена фраза непокоїла Польщу. Права преса хотіла знати, чого Антанта очікує від Польщі; ліва ж преса висловила невдоволення з приводу того, що згідно з планами союзників Польща перетворюється на жандарма Росії. Ставало очевидним, що Польща не зможе довго проводити політику ні війни, ні миру щодо своїх східних кордонів. В свою чергу, Ю. Пілсудський заявив членам Міністерства іноземних справ та військового комітету, що остаточне публічне визначення зовнішньої політики Польщі поки що є передчасним.¹⁷

На середину грудня Ю. Пілсудський під час консультацій з іноземними послами заявляв, що не може укласти миру з більшовиками, оскільки такий крок дозволить їм виграти час і зміцнити власні позиції. Він схилився би до укладення миру з радянською Росією, тільки якби Антанта взяла на себе роль посередника та гаранта у цих переговорах. Стабілізуючою умовою майбутнього миру мала стати широка східноєвропейська федерація на чолі з Польщею як ефективний бар'єр між двома геополітичними силами – Росією та Німеччиною. Але Ю. Пілсудського не лякав і збройний конфлікт з Росією, адже він вірив, що тривалий мир досягається в результаті переможної війни.¹⁸ Більше того, цей мир з Росією мав стати втіленням польської східної програми: з прибалтійськими країнами Ю. Пілсудський хотів утворити спільний антибільшовицький фронт з подальшим укладенням одночасного миру з Росією.¹⁹ Важливою була також заява Ю. Пілсудського про проведення плебісциту на прикордонних територіях, зайнятих польськими військами.²⁰

Питання миру чи війни, ухвалене у Варшаві, залежало і від рішення Антанти. Новий польський міністр зовнішніх справ, С. Патек, юрист, наблизений до Ю. Пілсудського, вже в січні 1920 р. звернувся до Антанти з запитом про напрям співробітництва Польщі з радянською Росією. Англія радила С. Патеку укласти мир з Росією.²¹ А 24 лютого в результаті обговорення Найвищою Радою Антанти питання про можливу допомогу Польщі було ухвалено, що вона надасться, тільки якщо остання зазнає більшо-

вищого збройного нападу в межах власних легітимних кордонів. Антанта наполегливо радила не розпочинати наступальну війну проти радянської Росії.²²

Отож, союзники агітували проти ведення війни без взяття на себе відповідальності за укладення миру. Фраза щодо “легітимних кордонів” особливо вразила Польщу, оскільки стало зрозумілим, що лінія, окреслена 8 грудня в антантівській декларації, вже вважається за остаточний східний польський кордон. Така позиція Антанти викликала в польській пресі нову хвилю жвавого обговорення можливого зовнішньополітичного курсу Польщі. Ліва преса відверто заявила про провал профранцузької політики Польщі, а Ю. Пілсудський засудив антантівську політику “зигзагів”, наполягаючи на проведенні жорсткішої лінії: не можна було допустити, щоб страх перед більшовиками став причиною того, щоб нічого не робити. Американський посол в Варшаві на середину березня 1920 року резюмував цю ситуацію як таку, при якій Польща покинута напризволяще і має шукати виходу самотужки.²³

Ю. Пілсудський мусив діяти далі на власний розсуд. З цього моменту він та його найближче оточення не покладали особливих надій на Антанту. Він зауважив, що західні держави можуть собі дозволити експериментувати в своїх політичних концепціях щодо Росії, спокійно очікуючи результатів. Але поляки, маючи безпосередній кордон з нею, таку розкіш собі дозволити не можуть, тому вони змушені швидко обирати, незалежно від думки Антанти, між ризикованим миром та ризикованою війною.²⁴

На цей час Ю. Пілсудський вже мав досвід таємних переговорів з радянською Росією, що проводилися у Мікашевичах з жовтня 1919 року. Він був незадоволений їх перебігом, бо відчував, що більшовики хотіли втягнути Польщу у далекосяжні переговори і угоди. У своїй відповіді на зустрічні пропозиції Росії від 23 листопада Ю. Пілсудський заявив, що не хоче бачити тріумф реакції²⁵ в Росії, і доводить це реальними справами (він прозоро налякав на призупинення руху польської армії на схід проти більшовиків), і більшовики мають це оцінити. Що стосувалася російської вимоги призупинення бойових дій на фронті для передачі полонених, то про це не могло йти мови. Але локальні передачі були можливими. На завершення своєї відповіді Ю. Пілсудський повто-

рив, що він немає наміру битися з більшовиками, але якщо вони того хочуть, то він прийме їх виклик. Радянська сторона, на його думку, мала б довести своє бажання миру не словами, а справами, а саме: звільнити заручників і відповідно поводитися на фронті.²⁶

6 грудня, після отримання відповіді Ю. Пілсудського, народний комісар закордонних справ радянської Росії Г. Чичерін поінформував Варшаву, що віддано наказ Західному фронту не атакувати території, зайняті польською армією, для попередження випадкових зіткнень. Що стосувалося локальної амністії, то більшовики були проти зустрічі у секторі Калінковичі – Борисів²⁷, оскільки він знаходився на точці перетину польської армії та денікінських військ, амністія на якому могла призвести до дезорганізації Червоної Армії. На противагу цьому, Г. Чичерін пропонував локальне примирення навколо Бобруйська і Полоцька.²⁸

Практичних наслідків польсько-радянські переговори не мали, і 15 грудня делегації залишили Мікашевичі. Отже, переговори перервалися після того, як ставав очевидним розгром військ А. Денікіна. Досягнення базованої на умовах польської сторони мети могло настати тільки після війни з більшовиками і тотальної перемоги над ними.

22 грудня 1919 року Г. Чичерін офіційно запропонував Польщі мирні переговори, а 28 січня 1920 року Рада Народних Комісарів у зверненні до польського уряду повторила, що політика радянської Росії щодо Польщі базується на принципі національного самовизначення і безумовного визнання польської незалежності і суверенності. Більше того, не існувало, за переконанням більшовиків, територіальних чи економічних питань, які не можна було б вирішити шляхом переговорів.²⁹ Заявлялося також, що Червона Армія не перетне лінії фронту: Дріса – Дісна – Полоцьк – Борисів – м.Паричі – ст.Птич і Білоріччіві – м.Чуднов – м.Піляви – м.Деражня – Бар.³⁰

Зрозуміло, що Польща не могла ігнорувати січневі пропозиції миру від радянської Росії. Сейм вимагав від уряду пропозицій для відповіді радянській стороні.³¹ 11 лютого спеціальний сеймовий комітет представив прелімінарні умови для переговорів, а саме: 1) визнання держав, що постали на території колишньої Російської імперії, і невтручання у їхні справи; 2) розв'язання всіх територіальних спірних питань через принцип національного самовиз-

начення; 3) припинення радянської пропаганди поза Росією; 4) виведення радянської армії з територій, що входили до Польщі 1772 року, які потім буде окуповано нею з подальшим розв'язанням адміністративних питань в порозумінні з Польщею і представниками країн; 5) виплата репарацій Польщі за воєнні збитки; 6) пільги Польщі у торгівлі в Росії.³² Згідно з коментарем прем'єра Скульського, визнання кордонів 1772 року було точкою відліку для переговорів з Росією.

23 лютого ці тези обговорювалися на засіданні комітету іноземних справ при Сеймі. С. Патек звернув увагу на складнощі, що виникли б у разі практичного втілення цих умов. Хто ратифікував би цю умову з російського боку; як можна було б отримати гарантії тривалого миру; чи можна апелювати до принципів самовизначення націй на прикордонній території? В комітеті не було досягнуто одностайної згоди щодо принципів дезанексії кордонів 1772 року. Ендеки вважали такі пропозиції за фікцію, а соціалісти пропонували відверто виступити з правом на самовизначення для України та Білорусії.³³

24 лютого комітет іноземних справ при Сеймі ухвалив три головні принципи у проведенні переговорів з радянською Росією. По-перше, мирні пропозиції Росії повністю не відкидаються. По-друге, Росія має відмовитись від територій, анексованих при поділах Польщі. По-третє, кордони між Польщею та Україною і Білорусією (в межах 1772 року) мають бути визначеними у відповідності до волевиявлення місцевого населення під час проведення плебісциту. Ендеки відкрито критикували політику Пілсудського, передчуваючи, що вона політично ізолює Польщу, бо ні Англія, ні Франція не схвалюють подібну переговорну концепцію. В результаті її втілення могло скластися враження щодо імперіалістичних цілей Польщі.

На початку березня Генеральний Штаб розробив проект реорганізації польської армії, в якому зазначалось, що якщо переговори не досягнуть позитивного результату, то польська армія вже буде мати значні переваги для переможного наступу в цій останній військовій операції. 5 березня польські війська зайняли Мозир і Калинковичі, важливий вузол залізничної лінії Орша – Житомир – Бердичів³⁴. У відповідь на польські воєнні дії, наступного дня Г. Чичерін надіслав до Варшави ноту, в якій висловлював

незадоволення з приводу того, що на радянську ноту від 4 лютого досі не надано відповіді. Якщо ж більшовики, зазначалось в цій ноті, і перетнуть лінію, запропоновану 28 січня, то відповідальність за це буде покладено на Польщу. Підкреслювалось також, що Москва все ще чекає на польську відповідь.³⁵ Спеціальна сеймова комісія 13 березня представила текст ноти радянській Росії. Зазначалося, що доля територій на захід від кордонів 1772 року має бути передана Польщі за згодою місцевого населення.³⁶

Після вручення цих попередніх пропозицій союзникам 13 березня реакція була не на користь Польщі. Вимога відмовитись від територій, що дісталися Росії внаслідок поділу Польщі, справила найгірше враження на Антанту. І навіть аргумент про те, що Польща просто спирається при висуненні цих вимог на декларацію Росії від 29 серпня 1918 року про анулювання договорів про поділ Польщі XVIII ст., не був переконливим. Англійський прем'єр ще раз дав зрозуміти полякам своє негативне ставлення до їхніх планів на сході Європи.³⁷ Фактично, Польща не отримала жодної підтримки в проведенні мирних переговорів з радянською Росією саме на таких умовах, і з цього моменту Ю. Пілсудський розпочав активно готуватися до військового зіткнення з радянською Росією.

Допомогти йому у цьому мало розігрування української карти в контексті свого бачення цілей польської східної політики. Україна могла постати як геополітична перешкода між Польщею та Росією, як відірвана від імперії територія, що захищає Польщу від російської експансії на захід. Польщі у такому ракурсі відводилася роль гегемона над малою, відірваною від Росії державою.

8 березня 1920 року справа України стала на порядку денному під час таємного засідання Кабінету міністрів.³⁸ Переговори ж з українською дипломатичною місією відновилися 11 березня.³⁹ На першому засіданні обговорювалося питання необхідності визнання незалежної України з боку Польщі та відносини останньої з радянською Україною. Українська дипломатична місія наполягала на тому, аби польський уряд зажадав від В. Леніна визнання незалежної України.⁴⁰ На засіданні 12 березня польською стороною було запропоновано активну військову допомогу Україні у її боротьбі з більшовиками.⁴¹ Радник Р. Кноль зупинився в своїй про-

мові на тому, які територіальні вимоги займе Польща в переговорах з Росією. Польща думала зупинитися на кордоні 1772 року. При цьому підкреслювалося цілковите подальше українське право обійняти території від Збруча до Дніпра. В свою чергу, голова української дипломатичної місії А. Ливицький запропонував такі деталі для ведення переговорів з Росією: Польща має видати акт про визнання незалежності УНР та Уряду Директорії на чолі з Петлюрою. П. Понятенко додав, що коли Польща вимагатиме від Росії відмови від цих земель, то це повинно йти разом з актом про визнання права України на ці землі. Р. Кноль запевнив українців, що незалежність України буде визнано Польщею і що жодних переговорів між Польщею та урядом Х. Раковського і бути не може.⁴² Отже, передумовою переговорів з радянською Росією Польща мала поставити кордони 1772 року з окремим договором про її зобов'язання передати Україні території поміж Дніпром, Дністром, Збручом і Стир'ю. Польська сторона зобов'язувалася надати допомогу українському війську для опанування ним лише Правобережної України.⁴³ 19 березня Ю. Пілсудський прийняв в Бельведері делегацію військової секції української дипломатичної місії на чолі з генералом В. Зелінським. Так він показував свою готовність до співпраці не тільки політичної, але і військової.

Після серії невдач у переговорах з прибалтійськими державами у березні 1920 року і втрати підтримки Антанти Польща залишилася сам на сам з радянською Росією. Таке положення вимагало додаткових гарантій безпеки для початку мирних переговорів. Ю. Пілсудський ще був готовий розмовляти з Росією, але швидко і конкретно. 22 березня у розмові зі Л. Скульським та С. Патеком він зазначив, що встановлює дату початку переговорів 6 квітня у Борисові з тим, щоб вже на 20 квітня їх завершити. Хоча, з іншого боку, він розумів, що форсована ним справа створення України є тим моментом, через який переговори буде зірвано. На східних територіях, за переконанням Пілсудського, Польща могла отримати успіх у проведенні плебісциту, виступивши там з позиції власної сили (військової перемоги або твердо проведених переговорів).⁴⁴

27 березня 1920 року Москва отримала дипломатичну ноту С. Патека, в якій пропонувалося розпочати мирні переговори в Борисові з добовим перемир'ям навколо нього. 28 березня Г. Чичерін

відповів, що, погоджуючись на початок переговорів 10 квітня, радянська сторона не готова вести їх на польських умовах, оскільки вимога Борисова без загального припинення воєнних дій є лише трюком для паралізації Червоної Армії в найважливішому регіоні.⁴⁵

30 березня Ю. Пілсудський зустрівся з Л. Василевським, якого збирався направити до Борисова для переговорів. На той час МЗС Польщі вже розробило 150 статей проекту умов для проведення переговорів. Окрім вимоги дезанексії території Польщі 1772 р. з подальшим невтручанням Росії в спосіб розв'язання відносин між Польщею і населенням цих територій, та зобов'язанням визнання нею Латвії та Фінляндії, жодних інших територіальних вимог не було розроблено.⁴⁶ Тому Л. Василевського цікавили думки Ю. Пілсудського щодо засадничих питань у переговорах з радянською Росією. Останній заявив, що Україну Х. Раковського він хотів би протиставити Україні С. Петлюри, для цього слід вимагати нейтралізації Києва для скликання там з цілої України, в кордонах, визнаних Польщею на правому березі, та з Лівобережжя, конституційних зборів, які б вирішили українську справу.⁴⁷

С. Патек відповів 1 квітня на послання Г. Чичеріна від 28 березня короткою нотою, в якій зазначалося, що польський уряд дотримується свого вибору щодо Борисова і не погоджується припинити воєнні дії на цілому фронті. 2 квітня у зворотньому посланні до С. Патека зазначалося, що радянська сторона не розуміє польських наполягань щодо Борисова, вважаючи їх лише маскуванням стратегічних мотивів. Більшовики пропонували будь-яке інше місце, навіть Варшаву, для переговорів.⁴⁸ Через п'ять днів С. Патек надіслав свою відповідь, в якій повторював, що вибір Борисова обумовлюється його зручним розташуванням, добрим залізничним зв'язком з Варшавою і Москвою та легким радіо- та телеграфним контактом з обома столицями. Поляки відхиляли загальне припинення воєнних дій, тому що заходи, спрямовані на це на всій відстані фронту, вимагають стільки ж часу, як і попередні мирні переговори. Пропозицію переговорів поляки залишали відкритою до 17 квітня. Реакція Москви була стислою: наполягання на Борисові звучить як ультиматум. Пропонувався посередницький шлях через Антанту, до якої вже було надіслано ноту.⁴⁹ Через відмову посередництва Антанти безвихідне становище три-

вало – і Варшава, і Москва прагнули відстояти свою позицію. Така відповідь Москви означала кінець надій на мир. 8 квітня переговори зайшли в глухий кут. Для Ю. Пілсудського це не було несподіванкою: ним вже форсувалися переговори з дипломатичною місією УНР.

3 квітня польська делегація представила українській стороні свій проект політичної умови з ультимативною вимогою відповіді 7 квітня (цей термін було подовжено до 15 квітня). В листі до І. Огієнка А. Лівіцький писав, що 3 квітня “поляки нарешті запропонували нам проект договору. Вони ультимативно вимагають, аби ми відмовились від 7 повітів Волині (Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Рівенського, Дубенського, Кременецького, Острозького). Відповідь будуть чекати до 7 квітня. Кордон таким чином пройшов би по Збручу і Горині. Але ми вважаємо проект абсолютно неприємливим, і нині даємо відповідь, аби кордони наші пройшли по Збручу, далі по старому австро-російському кордону і по Бугу і Прип'яті. Поляки ж не годяться і на Прип'ять і вимагають кордону на півночі по адміністративній границі Волині і Мінської губернії”.⁵⁰ В листі до І. Мазепи А. Лівіцький писав, що “на аудієнції Пілсудський обіцяв наказати, аби нам були зроблені відповідні уступки. Завтра відбудеться офіційне засідання конференції, на якому ми запропонуємо свій контрпроект. Ми будемо домагатись, аби визнання України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаговано в більш конкретних виразах. В справах адміністративних ми домагаємося, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлі була передана уряду УНР. Ми вважаємо також недопустимою якусь конвенцію в справі аграрній на Україні. Взагалі ми пропонуємо нову редакцію договору. Лише після того, як поляки підуть на поступки, я поїду до Кам'янця, аби запропонувати Раді Міністрів і Представникам політичних партій проект договору”.⁵¹ 12 квітня у черговому листі до І. Мазепи А. Лівіцький повідомляв: “10 квітня відбулася остання польсько-українська конференція. Представники польського МЗС заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радивилів–Здолбунів–Рівне–Сарни, яка має одійти до Польщі. Було додано, що польське правительство чекає відповіді лише до 12 квітня і в разі незадовольняючої

відповіді, польське правительство зробить відповідні висновки”.⁵²

13 квітня Рада Міністрів подала на розгляд комітету іноземних справ Сейму Польщі проект польсько-українського договору. Голова Сейму С. Грабський не погоджувався з політикою уряду в українському питанні. Він вважав, що треба будь-якими засобами уникнути визнання України. Націонал-демократи погодилися з такою думкою під час голосування, оскільки надавали перевагу націоналістичній Польщі, що орієнтується на французьку систему союзів; соціалісти ж та Центр підтримали ідею укладання союзу (19 – “за”, 6 – “проти”, 3 – втрималося). 14 квітня А. Лівіцький запропонував питання кордонів перенести з політичного договору в військову конвенцію – польський Генштаб запротестував. Вже 15 квітня було закінчено новий польський проект договору. Він складався з 10 положень: визнання режиму С. Петлюри де-факто; окреслення території України між Дніпром та колишнім австрійським кордоном; проведення польської евакуації з України за взаємною згодою; зобов'язання українського уряду скликати Установчі Збори, яким було б передано владу протягом 6 місяців після звільнення України; запобігання можливості укладання Україною угод, спрямованих проти Польщі та сепаратних угод з більшовиками; надання взаємних національно-культурних прав; підписання економічної угоди та військової конвенції; тримання цієї угоди в таємниці.⁵³ В остаточному тексті угоди від 21 квітня відбулися певні зміни – положення, що стосувалися польської евакуації з України та терміну скликання Установчих Зборів, зникли. Замість визнання де-факто було закріплено визнання українського уряду на чолі з С. Петлюрою.⁵⁴

17 квітня було підписано план Київської операції, метою якої було розбиття Південно-Західного фронту Єгорова та зайняття Правобережної України, потім переміщення на північ для розбиття військ Західного фронту радянської Росії.⁵⁵ На весну 1920 року чисельність польських військ було збільшено з 170 тисяч (весна 1919 року) до 700 тисяч чоловік.⁵⁶ Ю. Пілсудський хотів виграти час і не дати можливості реорганізації більшовицьким військам після їх перемоги над А. Денікіним. Він сподівався, що головні сили більшовиків будуть сконцентровані на Україні, але насправді вони були в Білорусії. Про це він дізнався після підписання плану наступу на Україну, але вирішив його не змінювати,

думаючи, що запорукою успіху стане військово-політичний альянс з Україною (С. Петлюрою), згідно з яким поляки йшли на її територію не як окупанти, а як союзники.

На засіданні 20 квітня українська сторона відчитувалась про результати консультацій з різними політичними українськими силами, проведених в Кам'янці 17 квітня А. Лівіцьким. Зазначалося, що незважаючи на прийняття ними цієї угоди з огляду на обставини, вона не має за собою ні сконсолідованої волі Уряду, ні громадської думки, що є необхідною умовою для впровадження договору в життя. Того ж дня на засіданні дипломатичної місії було вирішено прийняти польські умови угоди. Польська сторона хотіла ще раз змінити текст останньої редакції, щоб зірвати переговори.⁵⁷ На такі намагання українська дипломатична місія відповіла готовністю перервати переговори. Але польська делегація дістала відповідні вказівки від Ю. Пілсудського: повернутись до раніш погоджених умов.⁵⁸ В ніч з 21 на 22 квітня в Бельведері було підписано політичну конвенцію між Польщею та Україною.

Угода складалася з дев'яти пунктів. Польща визнавала за Україною право на незалежне державне існування; визнавалася Директорія УНР на чолі з Петлюрою за верховну владу УНР. Кордон між УНР і Польщею встановлювався по р. Збруч, далі по Вишгородку на північ, потім східніше Здолбунова по Рівненському адміністративному кордону вздовж адміністративного кордона Мінської губернії до схрещення з р. Прип'ять, потім по р. Прип'ять. Остаточне порозуміння щодо повітів Рівненського, Дубенського і Кременецького, які відходили Польщі, мало настати пізніше після роботи спеціальної українсько-польської комісії. За Україною визнавалася територія в межах р. Збруч та р. Дніпро, тобто та, яку Польща вже посідає або здобуде шляхом збройним чи дипломатичним. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних угод, спрямованих проти союзника. Гарантувалися національно-культурні права поляків і українців відповідно в Україні і Польщі. Укладалися економічно-торгівельні угоди; аграрне питання розв'язувалося після скликання парламенту України. Умова мала залишатися таємною. Інтегральну частину політичного українсько-польського порозуміння складала таємна військова конвенція, підписана 24 квітня.⁵⁹ Згідно з її умовами наступ на Україну відбувався за взаємним порозумінням командувань, але

під загальним командуванням польських збройних сил; встановлювався польський контроль над системою залізничних шляхів; українська сторона зобов'язувалася постачати харчі і коней. в іншому ж випадку польська армія сама могла реквізувати це у цивільного населення; на звільнених територіях українська влада мала організувати свій уряд і адміністрації; за винятком завойованих бронепоездів, вся воєнна здобич ставала власністю української армії.

Таким чином, східна політика Ю. Пілсудського будувалася насамперед на стратегічних національних інтересах Польщі та на його власному баченні геополітичного розвитку східноєвропейського регіону. Ю. Пілсудський прагнув забезпечити Польщі такий східний кордон, який дозволив би їй бути достатньо міцною для існування поміж Німеччиною і Росією. Успішно протистояти такому тиску можна було лише у федеративному союзі з сусідніми країнами, зокрема з Литвою, Білоруссю та Україною. Забезпечення незалежності останньої значно підірвало б ресурси Росії, даючи Польщі політичні та господарчі вигоди.

Проте Антанта не поділяла ні поглядів Ю. Пілсудського, ні прагнень України до усамостійнення. Союзники намагалися схилити Польщу спочатку до коаліції з А. Денікіним, а пізніше – до миру з більшовиками. Ю. Пілсудський не відкидав можливостей подібного розвитку подій, але не форсував їх, вичікуючи остаточної розв'язки двобою білих і червоних сил в Росії, щоб згодом порозумітись з переможцем. Україна розглядалась як можливий додатковий аргумент тиску, який мав бути запущеним у дію в найбільш сприятливий для цього момент.

Невдачі Польщі у пошуку дипломатичної підтримки Антанти для переговорів з радянською Росією та у нав'язанні федеративних зв'язків у регіоні змусили польський уряд з кінця лютого 1920 року серйозно поставитись до можливості самостійних переговорів з радянською Росією, висунувши при цьому ті територіальні домагання, які до того було відкинуто Антантою. Якби радянська Росія безапеляційно визнала права Польщі на її території в межах 1772 р. і Антанта все ж таки виступила б гарантом такого миру, то, можливо, вдалося б уникнути польсько-радянської війни 1920 р. Але затяжна суперечка з Росією щодо вибору місця переговорів та дані про концентрацію сил Червоної Армії на кордоні з Поль-

щею переконали Ю. Пілсудського одночасно готуватися до війни, беручи стратегічну ініціативу у власні руки.

Підписання Варшавської угоди з Україною було для Ю. Пілсудського важливим політичним рішенням, прийнятим всупереч поглядам Антанти та уряду Польщі. Ця угода зламала лінію східної політики сеймової комісії закордонних справ Польщі, яка в найгіршому випадку більшовицької агресії виступала за проведення оборонної війни, а не наступальної, називаючи вже розпочату війну “українською авантюрою”. Це значно понизило можливості успішної реалізації цієї угоди, перетворюючи її в персональний союз Пілсудського – Петлюри, який не додав слави ні одному, ні іншому в очах власних народів, а в майбутньому викликав величезний потік історіографічних рефлексій різного гатунку.

¹ В сучасній українській історіографії існують певні здобутки в дослідженні еволюції українсько-польських відносин в 1919–1920 рр., представлені дослідженнями Б. Гудя і В. Голубко “Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.”. – Львів, 1997; М. Литвина “Польсько-український військово-політичний діалог 1918–1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод” // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. – Red. naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. – Toruń, 1997. – С. 247–259; І. Лісевича “Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.” // Там само. – С. 81–99. О.Павлюка “Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р.” // *Український історичний журнал*, 2000, № 6. – С. 3–16; І. Срібняка “Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання пропольсько-українські взаємини 1919–1920 років” // *Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого курсу петлюрознавців України*. – К., 1995. – С. 137–164; та інших.

² Deruga A. *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*. – Warszawa, 1969; Dziewanowski M.K. *Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918–1922*. – Stanford, 1969; Palij M. *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution*. – Toronto, 1995; Miedzinski Boguslaw. *Polityka wschodnia Pilsudskiego* // *Zeszyty Historyczne*, 1975, № 31. – S.3–45; Wandycz P.S. *Poland's Place in Europe in the Concepts of Pilsudski and Dmowski* // *East European Politics and Societies*. 1990, Vol.4, № 3. – P. 451–468; Torzecki R. *Federacja czy wspolna obrona niezaleznosci. Pilsudski i Petlura w latach 1919–1923* // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. – 1996, №3.

– S.74–81; Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Jozefa Pilsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S.17–41.

³ Ці інструкції являли собою серію документів, розроблених Ю. Пілсудським та військовими колами Польщі для їх представлення Антанті, в яких аргументувалися польські домагання у встановленні лінії кордонів. – Докладніше див.: Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Krakow, 2001. – S.207–222.

⁴ Ще в листі до генерала Т. Розвадовського від 28 листопада 1918 року Ю. Пілсудський стверджував, що після опанування Східної Галичини польською армією треба буде “зважити концепцію союзу з Києвом”. А 18 січня 1919 року, під час перебування у Варшаві першої дипломатичної місії УНР, він заявив, що Росія не поступиться за жодних умов територією України на будь-яку користь, а тому, сподівався він, в ситуації безпосередньої загрози з боку білої чи червоної Росії Україна сама “доросте” до союзу з Польщею. – Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej... – S. 22.

⁵ “Велика Польща” Р. Дмовського виходила за свої етнічні межі, доходючи до лінії другого поділу Польщі на сході (без Західної Білорусії, тобто Вітебська і Могилева) і до кордонів перед першим поділом на заході. Лінія Дмовського на сході проходила вздовж річок Случ – Горинь – Ушиця. Р. Дмовський вважав, що сильна та незалежна Польща була в інтересах Росії, заперечуючи федералізм Ю. Пілсудського з огляду на відносини з нею. Навесні 1919 року він підкреслював, що треба уникнути розвалу Росії, інакше Польща багато втратить. Сильна і здорова Росія була в польських інтересах. – Jendruszczak T. Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie Polskiej granicy wschodniej (1918–1921) // Sprawy międzynarodowe, 1959, №6. – S. 63.

⁶ Еволюція польської політичної думки у напрямку до концепції федерації почала розвивалася після поразки повстання 1863 року. Представники цієї позиції вважали за необхідне відновити Польщу в кордонах 1772 року, але не як централізовану державу, а федерацію чи конфедерацію. Радикали і соціалісти другої половини XIX століття вважали, що українці, литовці і білоруси мають право на облаштування власної долі, сподіваючись при цьому, що в боротьбі з Росією, завдяки допомозі поляків, вони зголосяться на федеративні зв'язки з Польщею. Ю. Пілсудський бачив Польщу великою державою. Він прагнув, щоб вона зайняла місце Росії в східноєвропейському регіоні, але з іншим внутрішнім наповненням і програмою. Він хотів перемогти великоросійську концепцію, згідно з якою польська експансія на схід від Буга сприймалася як агресія, пропагуючи при цьому федеративний союз з Польщею всіх націй і народів, які живуть поміж Польщею та Росією. Ю. Пілсудський вірив в особливу історичну місію Польщі, яка ще з XIX століття була східноорієнтованою.

Польща мала принести слов'янам незалежність і політичну культуру, беручи при цьому на себе роль східного аванпоста західної цивілізації. – Wandycz P.S. *Poland's Place in Europe ...* – P.460.

⁷ Деякі дослідники називають такий зв'язок федеративним. На думку М. Налія, більш правильно визначити ці відносини як "альянс". Польща відіграла б провідну роль в цьому політичному утворенні, що випливало як з її географічного положення, так і з історичних традицій у цьому регіоні. Такий альянс гарантував би політичну безпеку, нейтралізуючи силу Росії. На думку П. Вандича, говорячи про федеративні погляди Ю. Пілсудського, в першу чергу, під ними треба розуміти не якусь теоретичну концепцію, а інтуїтивне, несистематичне бачення Ю. Пілсудським місця Польщі в Європі. Л.Василевський у своїх споминах, подаючи політичні плани Ю. Пілсудського на сході Європи, пише, що вони пов'язувались з концепцією "Великої Польщі", яка протиставлялася націоналістичній концепції "Малої Польщі" ендеків. Східні сусіди Польщі мали б горнутися до "Великої Польщі", об'єднуючись навколо неї як під природним протектором, що протистоїть російській небезпеці. Отож, близькі відносини з державами від Балтики до Чорного моря могли стати ефективною перепороною одночасного тиску на Польщу як з Заходу, так зі Сходу. Можна окреслити такі контури майбутнього політичного організму: близький політичний альянс з Фінляндією, Естонією, Латвією, історичний союз з Литвою і Білоруссю та військово-політичний союз з Україною. В концепції Ю. Пілсудського історична Литва, до якої входила б і Білорусь, складалася з трьох губерній: Західної Литви з Каунасом, Білорусії з Мінськом та центральної Литви з Вільносом, що став би столицею цих трьох губерній.

⁸ Українсько-польські переговори без участі Антанти розпочалися в травні 1919 року. Польща хотіла їх використати для військового перемир'я на польсько-українському фронті, що гарантувало б їй контроль над Східною Галичиною по Збруч. Проблема порозуміння з українцями щодо спільних дій проти більшовиків була на той час другорядною. За польською інструкцією для переговорів у липні 1919 року демаркаційна лінія встановлювалася на східному березі Збруча вздовж Волочиська–Базалії–Шепетівки по лінії Корець–Олевськ. Встановлювалася також нейтральна зона між р. Збруч та р. Смотрич, далі по лінії Яхимовичи–Базалія. У випадку появи більшовицьких військ в нейтральній зоні польська сторона залишала за собою право просунення на схід. Вогонь припинявся строком на 30 днів від дня підписання договору з можливим продовженням терміну дії. Обмін полоненими мав настати через 15 днів після укладання договору. Що стосувалося антибільшовицького союзу, то польські військові висловили певний скепсиз щодо його можливості з огляду на політичну і мілітарну слабкість українську армію. Польська сторона боялася бути втягненою до конфлікту з більшовиками на боці українців, доки конфлікт щодо Східної Галичини не був врегульованим, а ситуація в Росії до кінця не з'ясована.

ною. Тому Головний штаб польської армії був обережним при укладанні будь-яких зобов'язуючих щодо співпраці з УНР проти Росії документів. Фактично, переговори про військове перемир'я закінчилися угодою від 1 вересня 1919 року. – *Ukraine and Poland in documents. 1918–1922 / Edited by Taras Hunczak; In 2 v. – New York – Paris – Sydney – Toronto, 1983. – Vol. 1. – Pp. 231–233; 405–407.*

⁹ На цей час Ю. Пілсудський, після переговорів з А. Денікіним в серпні-вересні 1919 року, переконався, що відновлення білої Росії є більш небезпечним для Польщі, ніж більшовицької. Але, з іншого боку, він не бажав швидкої поразки А. Денікіна, скоріш навпаки – в його планах було проведення затяжної війни між двома силами Росії для їх взаємного послаблення, що дало б в перспективі Польщі час зміцнити власні сили для вирішального зіткнення з вже визначеною силою в Росії. Ю. Пілсудському було зрозуміло, що війна Польщі проти більшовиків на боці А. Денікіна буде війною за відбудову Росії; в той час, як війна проти більшовиків без А. Денікіна стане війною за Польщу.

¹⁰ А. Денікін вважав, що Польща мусить передати Росії Вітебськ, Могилів, Мінськ, Вільно, Волинь, Поділля, тобто території, відвойовані нею у більшовиків. Вирішення долі України, Білорусі, Литви, Естонії і Латвії вважалися А. Денікіним внутрішньою справою Росії. 10 травня 1919 року Російська Політична Рада в Парижі представила на Паризькій мирній конференції меморандум, в якому пропонувала встановити східний кордон Польщі по Бугу, оскільки територія Східної Галичини має чисто російський характер. – Palij M. *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance...* – P.82.

¹¹ Англія була зацікавлена у відновленні відносин з Росією. Польща не могла посісти місце стратегічного партнера Англії ні в Балтійському регіоні, ні на Закавказзі, ні як східноєвропейський торговельний партнер. Після поразки О. Колчака влітку та невдач А. Денікіна восени 1919 р., відбулася зміна у планах Англії щодо Росії. З листопада 1919 р. вона почала схилитися до можливості визнання радянської влади, що тягло за собою зміни у ставленні до Польщі, яку почали вважати за головний чинник в розв'язанні російського питання. В свою чергу, в середині вересня 1919 р. Польща запропонувала ідею наступу півмільйонної польської армії на Москву, якби Антанта надала їй фінансову допомогу. Такий план з різних причин Антантаю було відкинуто, але це дозволило Польщі продемонструвати ті козири, які вона зможе розіграти у разі необхідності на європейському сході. Використовуючи дані таємних контактів з більшовиками, І. Падеревським було зроблено заяву про те, що Варшава може і без Антанти піти на укладення миру з більшовиками на польських територіальних умовах. – Nowak Andrzej. *Polska i trzy Rosje..* – S. 346–348.

¹² Цю пропозицію було відхилено. Але це стало каталізатором руху Антанти до юридичного закріплення східного кордону Польщі. 25 вересня Найвища Рада ухвалила рішення про тимчасове встановлення східного кордону Польщі на 400 км західніше від лінії більшовицького фронту (по колишньому кордону

Королівства Польського). Остаточне рішення щодо закріплення цього кордону мало наступити тоді, коли вже з'явиться постійний уряд Росії.

13 Pilsudski Jozef. Pisma zbiorowe. – Warszawa, 1937. – Т.5. – С. 109–111.

14 Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje... – С. 354–356.

15 Там само. – С. 357–358.

16 Сама Англія почала проводити в другій половині листопада переговори з більшовиками у Копенгагені щодо обміну полоненими. Поширювалися навіть чутки щодо проведення політичних переговорів з більшовиками. – Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge Mass., Harvard, 1969. – Р. 146–147.

17 Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations... – Р. 152.

18 Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – С. 74.

19 Але реалізації цієї мети не допомогли ні польський вдалий наступ на Двінськ (початок січня 1920 р.), ні проведення Гельсинської конференції (15–22 січня 1920 р.), бо кожна з прибалтійських держав надала перевагу окремим переговорам з Москвою. Польща залишалася, отже, наодинці з радянською Росією.

20 Відомо, що питання проведення плебісциту активно дебатовалося в Сеймі Польщі протягом серпня–листопада 1919 року. А 25 листопада було ухвалено рішення, що загальні вибори, організовані цивільною адміністрацією на східних територіях, будуть проводитись протягом 90 днів з тим, щоб обрані депутати висловили волю своїх виборців щодо правових і політичних відносин з Польщею. Сам Ю. Пілсудський всерйоз ставився до проблеми плебісциту, маючи намір саме в такий спосіб вирішити долю колишнього князівства Литовського. Після встановлення 8 грудня союзниками мінімальної лінії польського східного кордону по Бугу поставало питання майбутнього вже утриманих Польщею східних територій. Ю. Пілсудський ще тримав в руках один козир – план вирішення долі цих територій через плебісцит. Але 6 березня 1920 року Найвища Рада ухвалила рішення про те, що східні кордони мають встановлюватись відповідно до статті 87 Версальського договору, а не через проведення виборів в колишніх “російських провінціях”. Незважаючи навіть на це рішення, Ю. Пілсудський вважав, що він ще зможе розіграти цю карту. – Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations... – Р. 148–149.

21 Wandycz P.S. France and Her Eastern Allies, 1919–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. – Minneapolis, 1962. – Р. 140–141.

22 Тільки Франція в особі генерала Фоша застерігала Ю. Пілсудського від негайного укладання миру. Вважалося, що єдиною гарантією польської безпеки є встановлення нової лінії фронту по течіях Двіни–Дніпра. Генерал Фош радив польській владі наполягати на більшовицькому відступу за межі цієї лінії перед початком мирних переговорів. Окрім того, Польщі пропонувалося посилити власні воєнні позиції через захоплення Мозиря, що розірвало б радянську

комунікацію між північним і південним фронтами. Вірогідно, що певні військові кола Франції все ж таки підтримували наступальні плани Ю. Пілсудського на радянську Росію. – Wandycz P.S. *Soviet-Polish Relations...* – P. 182.

23 Wandycz P.S. *France and Her Eastern Allies...* – P. 142–143.

24 Pilsudski Jozef. *Pisma zbiorowe*. – Т.5. – S. 145.

25 Мається на увазі перемога А. Денікіна.

26 Kutrzeba T. *Wyprawa Kijowska 1920 roku...* – S. 30–31.

27 Борисів лежав на залізниці Москва–Смоленськ–Орша, яку більшовники використовували для перевезення армії.

28 *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. – М., 1964. – Т. 2. – С. 447.

29 *Документы внешней политики СССР*. – М., 1959. – Т.2. – С.331–333.

30 Чи була ця лінія лише тимчасовим розмежуванням на час короткого перемир'я чи Росія бачила в ній майбутній кордон? Ймовірно, що Москва надавала в той момент перевагу мирним переговорам, ніж тотальній війні. Вони могли ізолювати і послабити Польщу (особливо, якби Париж не схвалив їх і призупинив військове постачання), підкорити її згубному впливу більшовицької пропаганди, що зробило б з її території канал, через який комуністичні ідеї дійшли і до Німеччини. Навіть якби потім переговори і зірвалися, Росія вже знаходилася б у виграшному становищі. Кінцева мета Москви – революція в Польщі і Німеччині – досягалася чи то внаслідок мирних переговорів, чи то веденням війни.

31 Вартим наголошення є той факт, що у лютому 1920 р., після чергової дипломатичної поразки польських послів у справі пошуку антантівської підтримки у відносинах з Росією, сейм все ж таки пристав на думку Ю. Пілсудського у висуненні саме таких вимог до Росії. Що було важливим в цих вимогах, так це те, що вони давали Польщі як стратегічні кордони, так і кордон безпеки. Адже для Англії єдиним східноєвропейським партнером після поразки білого руху залишалася не Польща, а Росія, навіть червона, біля якої було місце тільки малої Польщі зі східним кордоном по Бугу. Сама таку етнографічну Польщу готова була підтримувати Антанта в еventуальних зіткненнях з Росією. – Elcock H.J. *Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921 // The Historical Journal*, XII, 1 (1969). – P. 142–145.

32 *Документы и материалы...* – Т. 2. – С. 583–584.

33 Wandycz P.S. *Soviet-Polish Relations...* – P. 164.

34 Такий акт можна коментувати як підготовчий до вже запланованої операції на Україні. – див. Kutrzeba T. *Wyprawa Kijowska...* – S. 64.

35 *Документы внешней политики...* – С. 397–399.

36 Згідно з прийнятою польським кабінетом таємною постановою щодо ноти С. Патека, зокрема, Україні обіцялася допомога у підтриманні її незалежності, але на території по Дніпру; Польща не брала на себе жодних зобов'язань

щодо українсько-російського кордону. – Wasilewski L. Jozef Pilsudski jakim Go znaleli. – Warszawa, 1935. – S. 219–220. З іншого боку, на цей час значно послабла ультимативність вимог щодо проведення плебісциту на землях, що ввійшли до складу Росії під час I та II поділів Польщі. Це було пов'язано з очевидною стійкістю більшовицької влади та зі страхом втрати вже набутих збройним шляхом земель України та Білорусії. Саме тому безпечніше було підтримати С. Петлюру, локальний уряд якого міг би функціонувати між Збручем та поточним фронтом Польщі на сході зі столицею в Кам'янці-Подольському. В заміні С. Петлюра мав би зректися прав на землі, західніше від Збруча та Сарн, що урятувало б ці території від непевних результатів плебісциту. Можливість боротьби за Україну не виключалась, але вона не повинна була проводитися під гаслом розбудови незалежної України, а лише в ім'я оборони її перед більшовицькою загрозою. – Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje... – S. 541, 563.

³⁷ Wandycz P.S. France and Her Eastern Allies... – P. 143–144.

³⁸ На цьому засіданні було прийнято рішення про пропорцію складу мирної делегації для переговорів з Росією (4 представника від уряду та 4 представника від Сейму). Мир з радянською Росією на цей час розглядався польським урядом цілком можливим для втілення. Ю. Пілсудський, хоча вже і був переконаний у неunikності війни, про це ще прямо не заявляв.

³⁹ Українська дипломатична місія А.Лівицького проводила переговори з польською стороною з жовтня 1919 року. 2 грудня 1919 року А.Лівицький передав польській стороні декларацію, в якій визначалася приналежність Східної Галичини до Польщі. В обмін на це українська декларація вимагала, щоб Польща визнала незалежність УНР, уклала з нею військову та торгівельну конвенції й надала УНР допомогу зброєю та амуніцією. – Гудь. Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння... – С. 22 – 25

⁴⁰ Доценко Олександр. Матеріали й документи до історії української революції (Літопис української революції). – Львів, 1924. – Т.2, кн.5. – С.229.

⁴¹ Треба звернути увагу на те, що українська дипломатична місія не ставила собі за мету організацію спільного воєнного походу на Україну. Як пише І. Мазепа, зміст договору виходив далеко за межі директив, які мала українська місія від уряду. Окрім територіальних поступок, сама ідея закликання на Україну польського війська суперечила поглядам уряду на цю справу. – Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С.73.

⁴² ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 275. – Арк. 104–107 зв.

⁴³ Доценко Олександр. Матеріали... – Т.2, кн.5. – С. 387.

⁴⁴ Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje... – S. 573–574.

⁴⁵ Обираючи прифронтовий Борисів за місце переговорів, Ю. Пілсудський хотів запобігти фатальним впливам, які могли бути від політичного тиску Антанті та від проведення широкої пропаганди більшовиками.

⁴⁶ Але про те, що цей проект було приготовлено для реальних переговорів з Росією, свідчить його треття стаття про зобов'язання Польщі не ставати на

бік жодних груп, що борються за владу в Росії. Ще 8 квітня йшли призначення до Штабу делегації Начальника Держави для переговорів на чолі з К. Сошовським.

- 47 Wasilewski L. Jozef Pilsudski.. – S.219–220.
48 Документы внешней политики... – С. 436–437.
49 Там само. – С. 447–448.
50 ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 23.
51 Там само. – Арк. 24.
52 Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Мюнхен, 1951. – Т.3. – С.14.
53 Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations... – P. – 191–192.
54 Документы и материалы... – Т.3. – С. 660–663.
55 ЦДАГО. – Ф.57. – Оп. 2. – Спр. 425. – Арк. 126.
56 Прушинський М. Драма Пилсудського. Війна 1920 року. – К., 1997. – С. 77.
57 20 квітня в Сеймі обговорювалося питання цілей війни на сході польського кордону. На цей час політична опозиція планам Ю. Пилсудського не була такою сильною, як табір його прихильників.
58 Більшість польських політиків після зриву переговорів відчували себе ошуканими Ю. Пилсудським – здавалося, що він їх перехитрив, втягнув до війни, якої хотів, але яку можна було уникнути. Формально переговори було зірвано через його уперте наполягання на Борисові, але фактично – через справу підтримання України. Ю. Пилсудському вдалося переграти цілі переговори з Росією через поступове винесення справи української самостійності на вістря цих переговорів.
59 Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska... – S. 83–85.

Jarosław Nieścioruk

Z ZAGADNIENŃ USTROJU I POLITYKI WEWNĘTRZNEJ ZACHODNIO-UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ W LATACH 1918 – 1919

Z końcem 1918 roku ustały działania zbrojne na frontach I wojny światowej. To właśnie ten konflikt doprowadził do upadku wielkich imperiów ówczesnej Europy, co pozwoliło wielu narodom, nie posiadającym niepodległego bytu, wejść na drogę wiodącą ku

niepodległości Wraz z ustaniem walk w Europie, na obszarach Cesarstwa Niemieckiego, monarchii habsburskiej i Imperium Rosyjskiego zaczęły przybierać na sile ruchy narodowościowe i państwowo twórcze. Procesy te doprowadziły do powstania licznej rzeszy państw, które do tej pory nie egzystowały na mapie politycznej Europy.

Część tych państw, szczególnie na terenach Środkowo – Wschodniej części starego kontynentu przetrwała i utrzymała swoją niezależność uzyskując uznanie międzynarodowe. Inne jednak, pomimo wielkich wysiłków dyplomatycznych, jak też i militarnych utraciły niepodległy byt.

W tej ostatniej grupie znalazły się dwa państwa ukraińskie, powstałe na terenach o różnej kulturze politycznej i różnym stopniu rozwoju gospodarczego. Pierwszym z nich była Ukraińska Republika Ludowa (URL), drugim natomiast Zachodnio – Ukraińska Republika Ludowa, proklamowana 1 listopada 1918 r we Lwowie.¹

Jej powstanie zostało zapowiedziane już kilka tygodni wcześniej. Mianowicie w nocy z 18 na 19 października 1918 r. przedstawiciele wszystkich partii politycznych i organizacji społecznych, działających na terenie Galicji, na spotkaniu w „Domu Ludowym” we Lwowie powołali do życia Ukraińską Radę Narodową.² Organ ten swego rodzaju konstytuanta ukraińska, wydała, w dniu swojego powstania deklarację, w której stwierdzono m.in.: *Stojąc na stanowisku samostanowienia narodów Ukraińska Rada Narodowa jako konstytuanta postanawia:*

1) *Cale etnograficzne terytorium ukraińskie w Austro – Węgrzech a mianowicie Galicja Wschodnia z Graniczną linią Sanu z włączeniem Łemkowszczyzny, północno – zachodnia Bukowina z miastami Seret, Czerniowce i Strożyniec oraz ukraiński obszar północno – wschodnich Węgier tworzą jednolite terytorium ukraińskie.*

2) *To terytorium konstituuje się niniejszym aktem jako Państwo Ukraińskie. Postanawia się podjąć niezbędne działania, by niniejszą decyzję wprowadzić w życie.*³

Dalsza jej część zawierała gwarancje swobód mniejszościom narodowym, jak też zapowiadała wprowadzenie w państwie ustroju demokratycznego. Tak więc wyżej wspomniany 1 listopada stał się dniem, w którym powyższe uchwały zaczęto wprowadzać w życie.

Jednak w granicach państwa zachodnio-ukraińskiego znalazła się w rzeczywistości tylko Galicja Wschodnia. Na terytorium Rusi

Zakarpackiej brakowało bowiem silnego poparcia dla idei niepodległościowej. Bukowinę natomiast bardzo szybko opanowały wojska rumuńskie, „rozwiązując” tym samym problem ukraiński na jej obszarze.⁴

Pierwsze władze państwa zachodnio – ukraińskiego powstały jeszcze w czasie wspomnianych obrad październikowych. Władzę ustawodawczą miała sprawować, wymieniona wyżej, Rada, w skład której weszli posłowie ukraińscy do byłego parlamentu wiedeńskiego. Wykonawczą zaś sprawować miał, powołany 9 listopada 1918 r., rząd.⁵

Po upływie jednak trzech tygodni UNR, jak i gabinet ukraiński, zostali przez wojska polskie zmuszeni do ewakuacji ze Lwowa. Następną stolicą ZURL stał się na krótki okres Tarnopol, a od grudnia 1918 r. Stanisławów.⁶ Tutaj też doszło do pierwszych zmian w rządzie zachodnio – ukraińskim, tu także wybrano pierwszego prezydenta republiki.

Mimo wprowadzenia ustroju o charakterze demokratycznym, ZURL do końca swojej egzystencji w nim nie wytrzymała. W obliczu klęsk ponoszonych na froncie galicyjskim wiosną 1919 r. zdecydowano na jednym z posiedzeń UNR o wprowadzeniu dyktatury. Jednak i to nie uratowało państwa ukraińskiego. W wyniku sprawnie przeprowadzonej ofensywy wojska polskie 17 lipca 1919 r. zdołały wyprzeć Ukraińską Halicką Armię z terenów Galicji Wschodniej. Wraz z wojskiem także i władze cywilne znalazły się na terytorium URL.⁷

Zachodnio – Ukraińska Republika Ludowa od dnia proklamowania musiała się zmagać z wieloma problemami związanymi zarówno z polityką zagraniczną jak i wewnętrzną. O ile polityka zagraniczna miała doprowadzić w efekcie do uznania państwa za podmiot prawa międzynarodowego, to rozwiązanie problemów wewnętrznych konieczne było do ukształtowania się silnych organów władzy, jak też zapewnienia poparcia społecznego dla ich programu politycznego. Temu miało służyć uregulowanie wielu niecierpiących zwłoki spraw społeczno – politycznych. Prowadzenie wojny z odrodzonym i nie uznającym suwerenności ukraińskiej państwem polskim także wymagało spokoju i porządku wewnętrznego, Tylko bowiem ład wewnętrzny i zbudowanie silnych podstaw prawnych państwa dawało podstawy do niepodległego bytu.

Właśnie polityce wewnętrznej ZURL poświęcona jest niniejsza publikacja. Ze względu na ograniczoną jej objętość autor skupił się na

ukazaniu działań władz zachodnio – ukraińskich w następujących dziedzinach:

- 1) uregulowania spraw ustrojowych;
- 2) polityki skarbowej i wojskowej;
- 3) przeprowadzenia najistotniejszych reform społecznych.

Problemy te rozpatrywano dotychczas najczęściej w kontekście ogólnoukraińskim, nie poświęcając im zbyt wiele miejsca lub całkiem je pomijając.⁸

Pierwsze posunięcia władz zachodnio – ukraińskich miały miejsce już 1 listopada 1918 r. UNR opracowała wówczas trzy odezwy: do mieszkańców Lwowa, do wszystkich Ukraińców, zamieszkujących terytorium Galicji Wschodniej oraz odezwę wzywającą ludność do broni.⁹

Pierwszy z tych aktów informował mieszkańców miasta o przejęciu władzy na terytorium Lwowa, jak i całej Galicji Wschodniej przez Radę Narodową. Zapowiadano też dalsze posunięcia i wzywano do zachowania spokoju oraz podporządkowania się powyższemu organowi. Druga odezwa, skierowana do całej społeczności ukraińskiej, zawierała wezwanie do masowego podjęcia walki o zachowanie dotychczasowych zdobyczy. Informowano w niej również, że wszyscy żołnierze narodowości ukraińskiej pozostający dotychczas w służbie austriackiej natychmiast przechodzą pod komendę UNR i Centralnego Komitetu Wojskowego.¹⁰ Trzeci z tych aktów, oprócz wyniosłych fraz skierowanych przeciw Polakom, ogłaszał zasady poboru do wojska ukraińskiego. Zapowiadał, że mężczyźni w wieku 19 – 30 lat mieli udać się do Lwowa i wstąpić do służby. Natomiast młodzieńcy 17 – 18 letni, oraz mężczyźni 31 – 36 letni winni byli zgłosić się do służb powiatowych; starsi mieli być przeznaczeni do wykonywania zadań wojskowych w gromadzie. Pozostających poza granicami Galicji wzywano do kraju i zobowiązywano ich do obrony jego terytorium. W myśl tej odezwy, wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni zobligowani zostali do tworzenia oddziałów bojowych, które później miały stanowić część regularnej armii ukraińskiej.¹¹

W tym samym dniu UNR ogłosiła program polityczny przyszłego rządu. Zapowiadano w nim, oprócz zagwarantowania swobód i wolności mniejszościom narodowym, także zasady przyszłej polityki państwa ukraińskiego. Deklaracja informowała też o jak najszybszym rozwiązaniu najistotniejszych problemów społecznych takich jak

przeprowadzenie reformy rolnej, wolnych, demokratycznych wyborów do parlamentu, wprowadzenia ustroju demokratycznego. Deklarowano również wprowadzenie 8-o godzinnego dnia pracy w zakładach przemysłowych.¹² Powyższe założenia programowe, jak można przypuszczać, oparte zostały o program polityczny Ukraińskiej Partii Socjaldemokratycznej.

9 listopada, jak już wyżej wspomniano, został powołany do życia pierwszy rząd zachodnio – ukraiński. Tymczasowy Sekretariat Narodowy, bo taką nazwę on przyjął, był gabinetem koalicyjnym kilku partii politycznych, wśród których najsilniejszą była Ukraińska Narodowo – Demokratyczna Partia (UNDP). Składał się on z 14 sekretarzy państwowych, z czego 8 należało do UNDP, 2 było członkami Ukraińskiej Radykalnej Partii (URP), 1 reprezentował Ukraińską Socjaldemokratyczną Partię (USDP), 1 zaś Chrześcijańsko – Socjalną Partię (CHSP). Ponadto w rządzie tym zasiadło dwóch bezpartyjnych.¹³ Na czele Sekretariatu, jak też i ministerstwa finansów stanął Konstanty Lewicki, członek UNDP. Pozostałe resorty objęli:

- ministerstwo spraw zagranicznych – Bazyli Panejko (UNDP);
- ministerstwo spraw wewnętrznych – Longin Cegielski (UNDP);
- ministerstwo sprawiedliwości – Sydor Hołubowicz (UNDP);
- ministerstwo oświaty i wyznań – Aleksander Barwiński (CHSP);
- ministerstwo spraw wojskowych – Dymitr Witowski (URP);
- ministerstwo rolnictwa – Stefan Baran (UNDP);
- ministerstwo handlu i przemysłu – Jarosław Litwinowicz (UNDP);
- ministerstwo robót publicznych – Jan Makuch (URP);
- ministerstwo pracy i opieki społecznej – Antoni Czarnecki (USDP);
- ministerstwo zdrowia – Jan Kurowicz (bezpartyjny);
- ministerstwo poczty i telegrafu – Aleksander Pisecki (UNDP);
- ministerstwo komunikacji – Jan Miron (bezpartyjny);
- Urząd Aprowizacyjny – Stefan Fedak (UNDP).¹⁴

Tymczasowy Sekretariat w pierwszej kolejności rozpoczął porządkowanie spraw finansowych. W tym celu powołano stosowną komisję, która wysławszy swego przedstawiciela do Wiednia, zaczęła zabiegać o pomoc finansową stolicy Austrii. Zapoczątkowano też prace nad projektem rozpisania wewnętrznej pożyczki finansowej wśród ludności Galicji Wschodniej i kół finansowych tam działających. Jednocześnie prowadzono przygotowania do rozpoczęcia emisji tymczasowych bonów

bankowych, które miały stać się pełnoprawnym środkiem płatniczym państwa zachodnio – ukraińskiego.¹⁵

Następnie zajęto się opracowaniem tymczasowego prawa zasadniczego, aktu, który regulowałby prawa i obowiązki obywateli. W wyniku prac powstał dokument składający się z pięciu artykułów, jasno określających tymczasowe zasady funkcjonowania państwa. Został on przedłożony UNR do zatwierdzenia.

13 listopada na jednym z kolejnych posiedzeń tymczasowy organ ustawodawczy uchwalił Prawo Zasadnicze, porównywalne do polskiej Małej Konstytucji. Akt ten kładł podwaliny pod budowę państwa zachodnio-ukraińskiego. Określona w nim została nazwa tego organizmu politycznego, która od tego momentu brzmieć miała Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa ZURL, (w języku ukraińskim ZUNR). Herbem tej republiki został złoty lew na błękitnym polu, a barwami narodowymi niebieski i złoty. Ustawa regulowała też ustrój polityczny ZURL. Zapowiadano m.in. wolne demokratyczne wybory do przyszłego parlamentu. Jednak do tego czasu władzę ustawodawczą miała nadal sprawować UNR, a władza wykonawcza spadała na Sekretariat Tymczasowy.¹⁶

Należy zwrócić uwagę na fakt, że ZURL ukonstytuować się miała na podobnych zasadach, jakie funkcjonowały w drugim państwie ukraińskim, Ukraińskiej Republice Ludowej, powstałej na terytorium Imperium Romanowych. Choć w tym czasie na Ukrainie Naddnieprzańskiej¹⁷ władzę sprawował hetman Piotr Skoropadski, to w Galicji Wschodniej panowało ogólne przekonanie, iż Hetmańszczyzna jest tylko krótkim epizodem, a po zlikwidowaniu jej nastąpi tam dalsza budowa demokratycznego państwa. Wówczas też koła rządowe Galicji Wschodniej zaczęły zdecydowanie wypowiadać się na temat zjednoczenia dwóch organizmów państwowych w jedno niepodległe państwo ukraińskie.¹⁸

W połowie listopada 1918 r. rząd przystąpił też do organizowania struktur administracji terenowej. 16 XI 1918 r. uchwalono stosowną ustawę o organizacjach państwowych w terenie.¹⁹ Utrzymywała ona w mocy dotychczasowe przepisy austriackie, o ile nie kolidowały z interesami ZURL. Natomiast istotną zmianę stanowiło podporządkowanie struktur administracyjnych w terenie bezpośrednio premierowi we Lwowie. W wyniku tej reorganizacji terytorium ZURL podzielono na

powiaty i gromady. Na czele każdego powiatu stał komisarz powiatowy, wybierany w powiecie, a zatwierdzany i odwoływany przez sekretarza spraw wewnętrznych. Urząd ten zastąpił istniejące w administracji austriackiej starostwo ze starostą powiatowym na czele.²⁰

Komisarze powiatowi mieli do pomocy komitety, stanowiące organy doradcze tzw. Rady powiatowe.²¹ Każdy komisariat powiatowy podzielony został na szereg oddziałów, m.in.: gospodarczy, żywnościowy, szkolny. Wykonywać one miały z góry przydzielone zadania.

Komisarzy powiatowych wybierały powiatowe zebrania delegatów gromadzkich wszystkich gromad w powiecie. Prawo wyborcze posiadali mieszkańcy gromad, którzy ukończyli 20-ty rok życia. O ile gromada liczyła ponad 3000 osób ludność miała prawo wyboru dodatkowego delegata na każde 2000 osób. Do kompetencji komisarzy powiatowych należało:

- wprowadzanie w życie wszystkich rozporządzeń UNR;
- zatwierdzanie miejskich i wiejskich komisarzy oraz sekretarzy, którzy im bezpośrednio podlegali;
- wydawanie rozporządzeń zabezpieczających spokój publiczny;
- przygotowywanie wraz z komitetami warunków do objęcia władzy w powiecie, opracowując przy tym listę urzędników, którzy mogliby objąć urzędy administracji terenowej (np. kolei, poczty, skarbowości itp.).²²

Tak więc władza terenowa stała się mieszanką władzy państwowej i samorządowej. Tą pierwszą sprawował komisarz, druga natomiast spoczywała w rękach organów doradczych.²³

Powiaty natomiast zostały podzielone na gromady, gdzie tak jak w powiecie, władzę sprawował komisarz gromadzki. Samodzielność tych urzędników była w znacznym stopniu ograniczona, bowiem byli oni często wzywani do powiatu na różnego typu zebrania, na których obecność była obowiązkowa, a podjęte uchwały wiążące.²⁴

Rysuje się tu więc przejrzyste podstawowa wada tego systemu. Leżała ona w braku jasno określonych kompetencji władzy centralnej i samorządowej. Powodowało to często spory na tym tle, nie było bowiem ściśle określonych przepisów w jakie sprawy powiatu i gromady mogła ingerować władza centralna. Niewątpliwym sukcesem tej reformy było, jak stwierdza historyk ukraiński Ołeksa Kuźma, wciągnięcie znacznej liczby obywateli ukraińskich do sprawowania władzy w terenie, jednak

system ten mógł działać sprawnie tylko pod warunkiem dobrej woli i odpowiedzialności obywateli, którzy tworzyli ten aparat.²⁵

Istotną sprawą stało się zabezpieczenie spokoju w terenie. Problemem tym miała się zająć Ukraińska Narodowa Żandarmeria. Dnia 6 listopada 1918 r. UNR powołała do życia Komendę Ukraińskiej Narodowej Żandarmerii z siedzibą we Lwowie.²⁶ Głównym zadaniem komendy w pierwszych dniach jej istnienia stało się zorganizowanie struktur terenowych żandarmerii, które miały objąć swym zasięgiem całą Galicję Wschodnią. Ukraińska Komenda Żandarmerii Państwowej wydała dnia 10 listopada 1918 r. stosowny rozkaz, w którym ściśle określono zasady powoływania oddziałów tej służby w terenie.²⁷ W myśl tych przepisów powoływanie tej służby w powiecie leżało w kompetencjach komisarza powiatowego. Dotyczyło to jednak tylko powiatów, w których do przewrotu ukraińskiego, nie było żandarmerii.²⁸ Określono też, kto może zostać komendantem w powiecie. Funkcję tę mieli obejmować przede wszystkim Ukraińcy, ale też pozwalano na wybór odpowiedniego kandydata spośród Niemców, o ile był on przychylny sprawie ukraińskiej, a UNR nic przeciw mu nie miała. Pozostałych mniejszości nie brano pod uwagę.²⁹

Oprócz władzy cywilnej na prowincji do głosu doszły też czynniki wojskowe. Wytworzył się więc niezamierzony przez przywódców ZURL system dwuwładzy. Ze względu bowiem na toczące się polsko – ukraińskie działania militarne, dużego znaczenia nabrało powołanie do życia komendantur wojskowych, które zaczęły prowadzić działalność na własną rękę, nie koordynując ich z władzą cywilną. Pod pozorem działań wojskowych, prowadzono liczne rewizje i konfiskaty wśród ludności cywilnej, a wobec tych, którzy stawiali opór dokonywano aresztowań.³⁰ Takie postępowanie komendantur, kierowanych niejednokrotnie przez ludzi do tego nieprzygotowanych, nie mogły przysparzać autorytetu władzom centralnym państwa zachodnio – ukraińskiego.

Bardzo ważnym problemem, jaki musiały rozwiązać władze ZURL, stała się sprawa uporządkowania sytuacji finansowej państwa. Praktycznie wszystkie kasy świeciły pustkami i niezdolne były do zaspokojenia najważniejszych potrzeb obywateli. Sprawę pogarszała tocząca się wojna polsko-ukraińska, a także zniszczenia wojenne spowodowane w latach I wojny światowej.

Działania władz, zmierzające do zdobycia brakujących pieniędzy sku-

piały się nie tylko na staraniach o uzyskanie pożyczek zagranicznych, przede wszystkim od rządu austriackiego, ale też starano się wydobyć pieniądze od społeczeństwa. Zaczęto więc wprowadzać bardzo wysokie podatki, nakładano też obowiązek wykupywania za wysokie stawki taks dla kupców, chcących prowadzić handel na terytorium państwa ukraińskiego.³¹

Prócz ustawowych posunięć zmierzających do pozyskania funduszy finansowych, przeprowadzano też liczne rewizje i konfiskaty przede wszystkim wśród mieszkańców terenów wiejskich. Na tą formę zdobywania zaopatrzenia najbardziej narażone były dwory i majątki należące do Polaków. Ale też i ludność ukraińska ponosiła nie w mniejszym stopniu ciężary aprowizacyjne. Działania te przeprowadzano bez żadnej myśli przewodniej. Nie brano bowiem pod uwagę faktycznych potrzeb, lecz dokonywano często zwykłych rabunków. Dochód z tych akcji trafiał niejednokrotnie do prywatnych kieszeni. Chociaż wystawiano pokwitowania za zabrane towary, to tak naprawdę nie były one honorowane przez żaden szczebel władzy. Rozczarowanym obywatelom tłumaczono, że należność ta została już naliczona na konto przyszłych podatków. Bardzo często dochodziło do tego, że niektórych obywateli zmuszano w ten sposób do rozliczania się z fiskusem na pięć lat do przodu.³² Ostatecznie też, 18 listopada UNR podjęła decyzję o rozpisaniu wyżej wspomnianej pożyczki narodowej na cele wojskowe jak i inne potrzeby państwa.³³

Innym i jak się wydaje, chyba najważniejszym źródłem zdobywania pieniędzy, był dla rządu ZURL handel galicyjską ropą naftową. Sprzedaż tego towaru przynosiła ok. 100 ml. koron zysku miesięcznie. Ponadto surowiec ten nie tylko przynosił dochody finansowe, ale też stanowił towar wymienny. To właśnie ropą płacono za broń przywożoną z Czechosłowacji i Węgier, jedynych państw, które nieoficjalnie wprowadziły, ale popierały walkę Ukraińców o własne państwo.³⁴ O wadze górnictwa naftowego świadczyć może fakt, iż zdaniem gen. Joshepa Barthelemy, szefa międzyalianckiej misji wojskowej, to właśnie obroty ropą były jedną z najważniejszych przyczyn uniemożliwiających zawarcie porozumienia między Polakami i Ukraińcami. 15 lutego 1919 r. zaproponowano bowiem władzom ukraińskim projekt umowy rozwiązujący problem borysławskiego zagłębia naftowego, jednak Ukraińcy nie zgodzili się na to rozwiązanie.³⁵

Przejmowanie wszystkich urzędów w kraju. pod koniec 1918 r. i na początku 1919 r., spowodowało, że stanowiska kierownicze zaczęto obsadzać wyłącznie Ukraińcami. Taki stan rzeczy sprawił, że większość pracujących tam Polaków, notabene stanowiących podstawę personelu, na znak protestu przeciw nowej władzy, ustąpiła (z nielicznymi wyjątkami) z zajmowanych stanowisk. Tych, którzy pozostali, Ukraińcy pozbyli się sami. Tak było w sądach, na pocztaach, w urzędach podatkowych i na kolei.³⁶

Odmowa pracy przez urzędników polskich omal nie sparaliżowała całej infrastruktury państwowej. Sytuację jednak uratowali Żydzi, którzy wzięli na swoje barki ciężar kierowania instytucjami państwowymi. Dało to władzom czas na przeszkolenie swoich pracowników i obsadzenie ich na wakujących etatach.³⁷

Takie posunięcia władz ukraińskich, mogą jedynie świadczyć o niedojrzałości politycznej ludzi stojących u steru państwa. Ukraińskie elity polityczne wypowiedziały tym samym totalną wojnę ludności polskiej, a ta stanowiła jednak znaczny procent społeczności i to społeczności o wysokim statusie majątkowym i intelektualnym. Brak wypracowanych płaszczyzn porozumienia między Polakami i Ukraińcami, doprowadził w ostateczności, m.in. do upadku ZURL.

Zmiany zaczęto wprowadzać także w sądownictwie. Tuż po ukonstytuowaniu się centralnych władz państwa zachodnio – ukraińskiego, rozpoczęła się dość żywa debata dotycząca władzy sądowniczej. W jej rezultacie 17 listopada 1918 r. zapadła ostateczna decyzja dotycząca kształtu i modelu sądów w ZURL. Podobnie jak to miało miejsce przy formowaniu administracji terenowej, systemu sądownictwa też nie chciano zmieniać w sposób radykalny, miał być on podobny do modelu austriackiego.³⁸

Reforma ta przyniosła nie tylko zmianę nazw sądów. W systemie tym miały funkcjonować: sądy powiatowe, okręgowe i wiejskie. Najwyższym organem władzy sądowniczej miał być Najwyższy Państwowy Sąd we Lwowie.³⁹ Utworzenie tej najwyższej instytucji sądowniczej było zasadniczym osiągnięciem opisywanej reformy.

Sytuację gospodarczą kraju i poprawę zaopatrzenia, przede wszystkim w broń, miał zabezpieczać powołany do życia na początku 1919 r., Państwowy Urząd Handlu Wymiennego.⁴⁰ Miał on funkcjonować jako osoba prawna, firmowana przez rząd ukraiński. Bezpośrednim

organem kontrolującym działalność urzędu był Państwowy Sekretariat Handlu i Przemysłu.⁴¹ Głównym celem funkcjonowania tej instytucji było pośredniczenie i prowadzenie handlu wymiennego z zagranicą, rozpoznawanie możliwości nabywania towarów w kraju i ich zbytu w innych państwach w zamian za tamtejsze artykuły oraz sporządzanie umów międzynarodowych.⁴²

Urząd Handlu Wymiennego mógł też ustanawiać swoje ekspozytury i agentury w kraju i poza jego granicami, działające w oparciu o ścisłe wskazówki organów zarządzających.⁴³ Głównym ciałem kierującym pracą tej instytucji był zarząd złożony z 9 – 12 członków, mianowanych przez Państwowy Sekretariat Handlu i Przemysłu. Spośród siebie wybierali oni przewodniczącego i jego zastępców. Drugim organem była dyrekcja, składająca się z dyrektorów upoważnionych do podpisywania umów z firmami na wniosek zarządu, a przedkładanych przez Sekretariat H i P. Do kompetencji dyrekcji należało ponadto przyjmowanie i zwalnianie personelu. Ostatnim trzecim organem Urzędu była Rada przyboczna, składająca się z doradców, przede wszystkim fachowców reprezentujących przemysł, rolnictwo jak też organizacje konsumenckie.⁴⁴

Wprowadzanie nowych przepisów, kształtujących obraz państwa zachodnio – ukraińskiego zbiegło się z przybyciem pod Lwów 20 listopada 1918 r. oddziałów wojsk polskich. Zaistniała sytuacja zmusiła władze ZURL do podjęcia decyzji o ewakuowaniu się z miasta do Tarnopola. Na wniosek dowodzącego wojskami ukraińskimi płk Ignacego Stachiwa, w nocy z 21 na 22 wojsko i władze centralne opuściły miasto. Według relacji świadków odbyła się ona w sposób niezorganizowany i chaotyczny.⁴⁵ Polegać to miało, zdaniem ukraińskich historyków, na tym, że zarówno Sekretariat Państwowy jak i dowództwo wojskowe, nie ustaliły, kto ma pozostać na tyłach wojsk polskich, a kto się ewakuować by dalej prowadzić walkę o niepodległość państwa.⁴⁶ Nie zabezpieczono też majątku państwowego i wojskowego, nagromadzonego przez władze austro – węgierskie we Lwowie. Pozostawiono bowiem w mieście znaczne zapasy żywności, umundurowania, broni i amunicji.⁴⁷

Należy jednak zaznaczyć, że jeszcze przed opuszczeniem Lwowa w Sekretariacie Państwowym zapadły decyzje dotyczące ostatecznej organizacji Ukraińskiej Halickiej Armii. 13 listopada UNR i rząd na wspól-

nym posiedzeniu, ogłosiły rozporządzenie o organizacji sił zbrojnych ZURL.⁴⁸

Był to bardzo ważny problem w polityce wewnętrznej państwa zachodnio – ukraińskiego, trzeba przecież pamiętać, że przez cały okres funkcjonowania ZURL, trwała wojna polsko – ukraińska, a jedynie silna armia mogła skutecznie odeprzeć ataki wojsk polskich.

Wyżej wspomniane rozporządzenie wprowadzało więc nowy podział wojskowy terytorium Galicji Wschodniej, w wyniku czego powołano do życia trzy obwody wojskowe: lwowski, tarnopolski i stanisławowski.⁴⁹ Te z kolei dzieliły się na okręgi, po 4 w każdym obwodzie, dawało to w sumie 12 okręgów.⁵⁰

W tym samym dniu ministerstwo spraw wojskowych wydało drugie rozporządzenie, dotyczące ogłoszenia częściowej mobilizacji wszystkich obywateli ZURL narodowości ukraińskiej, przeznaczonych do odbycia służby wojskowej. W myśl tego aktu pod broń powoływano:

- wszystkich służących w armii austriackiej do 50 lat;
- mężczyzn zdemobilizowanych z tejże armii, z roczników 1883 - 1900;

– zarządzono przegląd rocznika 1901, jak też roczników 1883 – 1900 w tych powiatach, gdzie władze austriackie nie wzięły rekruta w 1914 r.

Po wydaniu tych aktów prawnych, wszystkie dotychczasowe decyzje zarówno władz cywilnych, jak i wojskowych traciły moc prawną.⁵¹

Po opuszczeniu Lwowa władze ZURL schroniły się tymczasowo w Tarnopolu. Tam też już 22 listopada 1918 r., doszło do przeprowadzenia wyborów uzupełniających do UNR, na terenach kontrolowanych przez Ukraińców. Wybory te odbyły się w dwóch turach, pierwsza, właśnie w wyżej wspomnianym terminie, druga natomiast 26 listopada. Obowiązująca ordynacja jasno określała zasady ich przeprowadzenia. Według niej, przedstawiciele wszystkich gromad wybierali w każdym powiecie jednego członka UNR. Podobnie było w miastach, z tym, że Lwów miał prawo do wyboru czterech posłów, a Czerniowce i Stanisławów po dwóch.⁵²

W grudniu 1918 r., po przeniesieniu się władz centralnych do Stanisławowa, nastąpiły też pierwsze zmiany w rządzie ZURL. Premiera Lewickiego zastąpił Sydor Hołubowicz, a utworzony przez niego gabinet przyjął nazwę – Rada Sekretarzy Państwowych.⁵³ Bazę parlamentarną rządu tworzyli narodowi demokraci i radykałowie. Opozycja zaś składała

się z socjaldemokratów i partii chłopskiej.⁵⁴ Zauważyć należy, iż powyższe zmiany zachodziły bez udziału wiedeńskiej grupy UNR z Eugeniuszem Petruszewiczem na czele.⁵⁵

W ostatnich dniach grudnia doszło jednak do podpisania porozumienia między stanisławowską UNR a przedstawicielami grupy wiedeńskiej, na mocy którego na przełomie grudnia i stycznia 1919 r., działacze z Wiednia wraz z Petruszewiczem, przybyli do Galicji Wschodniej. Natychmiast odbyło się posiedzenie całej UNR, liczącej, po wspomnianych już wyborach uzupełniających 150 posłów. Tworzyli ją:

A. Ukraińscy przedstawiciele parlamentarni byłej monarchii habsburskiej, przede wszystkim posłowie parlamentu wiedeńskiego, sejmu galicyjskiego i sejmu krajowego Bukowiny;

B. Przedstawiciele ukraińskich partii politycznych m.in. radykałowie, socjaldemokraci i narodowi demokraci;

C. Przedstawiciele organizacji społecznych;

D. Delegaci władz powiatowych i miejskich.⁵⁶

W składzie UNR znaleźli się tylko Ukraińcy, bowiem mniejszości narodowe nie wystawiły swoich przedstawicieli do Rady, chociaż zwracano się do nich w tej sprawie, a poza tym gwarantowała im to też deklaracja z 18 października 1918 r.⁵⁷

4 stycznia odbyło się kolejne posiedzenie UNR. Na posiedzeniu tym dokonano wyboru prezydium i prezydenta Rady, który automatycznie zostawał głową całego państwa.⁵⁸ Został nim Petruszewicz, a jego zastępcami Lcw Baczyński, Siemion Wityk, Omelian Popowicz i Andrzej Szmigielski. Sekretarzami prezydium wybrani zostali: Stefan Witwicki i Stefan Silecki. Posiedzenie to było ważne też i z innego powodu. Wówczas to bowiem podjęto ostateczną decyzję o połączeniu się z Ukraińską Republiką Ludową, na zasadach okręgu autonomicznego.⁵⁹

Bardzo ważnym aktem prawnym, uchwalonym przez UNR była, przyjęta, w lutym 1919 r., tymczasowa Konstytucja. Określała ona m.in. w szczegółowy sposób skład narodowościowy przyszłego parlamentu ZURL, którego wybór miał nastąpić po zakończeniu działań zbrojnych na froncie galicyjskim. Mniejszościom narodowym zagwarantowano do 30% ogółu mandatów, z czego Polakom przypadło 33 mandaty, Żydom 27 a Niemcom 6. Liczby te wydają się być proporcjonalne do liczebności danej nacji. Do Konstytucji dołączono też rozporządzenie w sprawie języka. Za język państwowy uznano ukraiński, ale też polskiemu,

żydowskiemu i niemieckiemu zagwarantowano równe prawa. Na czele państwa miał stać prezydent, który, jak wyżej wspomniano, był zarazem przewodniczącym parlamentu. Konstytucja wprowadzała w państwie ustrój demokracji parlamentarnej.⁶⁰

Zauważyć jednak należy, że mimo deklarowanego mniejszościom narodowym równouprawnienia, władze nie zawsze go przestrzegały. Jeszcze bowiem w grudniu 1918 r. wszyscy pracujący urzędnicy innej narodowości niż ukraińska, musieli podpisać dokument, mówiący o uznaniu rządu ZURL za jedyny legalny organ władzy. Ponadto akt zobowiązywał do urzędowania i nauczania tylko w języku ukraińskim.⁶¹ Przedkładano go do podpisu przy wypłacaniu wynagrodzeń, a złożenie podpisu gwarantowało otrzymanie zapłaty.⁶² Urzędnicy narodowości polskiej zareagowali, z małymi wyjątkami, jednomyślnie, odmawiając podpisania dokumentu. Taka postawa groziła jednak represjami wyrażającymi się internowaniem lub nałożeniem na daną osobę aresztu domowego. Postępowanie takie tłumaczyć należy tym, iż ludność polska od samego początku nie uznawała władzy ukraińskiej. Natomiast Żydzi a tym bardziej Ukraińcy nie sprzeciwiali się takim rozwiązaniom prawnym.⁶³

Odpowiedzią ukraińską na stanowisko ludności polskiej, były liczne represje skierowane przeciwko niej. Zmuszano m.in. Polaków do prac publicznych w święta rzymskokatolickie. Miały też miejsce liczne wywózki całych rodzin polskich do obozów, w których panowały nieludzkie warunki.⁶⁴ Represje dotknęły też i polskie szkolnictwo, co w efekcie doprowadziło do zmniejszenia się liczby polskich szkół w Galicji Wschodniej. Dzieci polskie pozbawione zostały więc często możliwości pobierania nauki w ojczystym języku.⁶⁵

Ukrainizowano też ulice miast galicyjskich, nadając im nazwy Żeleźniaka, Chmielnickiego i innych bohaterów ukraińskich. Na szyldach sklepowych zaczęły funkcjonować tylko napisy w języku ukraińskim⁶⁶, a pamiętać należy, że ustawa zasadnicza ZURL gwarantowała co najmniej dwujęzyczne ich brzmienie.

Stosunek do ludności polskiej spowodowany był, jak można przypuszczać też i zachowaniem się wojsk polskich na opanowanych terenach. Jak wynika z raportów spływających z różnych powiatów, żołnierze polscy niejednokrotnie dopuszczali się licznych aktów przemocy na ludności ukraińskiej łącznie z zabójstwami przedstawicieli ukraińskich

władz terenowych, jak też ludności cywilnej.⁶⁷ Nie trudno więc wywnioskować, że takie postępowanie regularnej armii nie polepszało i tak napiętej sytuacji między tymi narodami.

Inaczej zachowała się ludność żydowska. Praktycznie poparła ona przewrót listopadowy. Otworzyła się też przed nią szansa szybkiej kariery urzędniczej, a także finansowej. Było to możliwe dzięki licznym koncesjom, które Żydzi otrzymywali. Ponadto Ukraińcy uznawali ich za odrębny naród, co też stwarzało pewne profity. Pozwolono np. tej mniejszości na tworzenie lokalnych Żydowskich Rad Narodowych i milicji żydowskiej.⁶⁸

Ciekawą sprawą był też stosunek samych Ukraińców do swojej władzy. Początkowa euforia po proklamowaniu ZURL, w wyniku piętrzących się problemów, szybko minęła. Zdecydowanie nowe państwo poparła inteligencja ukraińska, kler greckokatolicki oraz grupa niewykształconych Ukraińców, którym istnienie tego państwa umożliwiło bardzo szybki awans społeczny. Jednak w wyniku przedłużających się działań wojennych ludność ukraińska zaczęła się mniej przychylnie odnosić do władz ZURL. Wśród niej prowadzono bowiem ciągły pobór rekruta. Nowo powoływani żołnierze nie palili się do walki. Z każdym dniem nasilało się zjawisko dezercji z oddziałów H.A.⁶⁹

Przedstawiony wyżej ustrój demokratyczno – parlamentarny nie dotrwał jednak do końca egzystowania ZURL. W czerwcu 1919 r., w obliczu klęsk na froncie polsko – ukraińskim i możliwości likwidacji państwa, do głosu zaczęły dochodzić polityczne skrzydła radykalne. Uważały one wówczas, że tylko silna władza jest w stanie uchronić niezależność państwową. UNR jako tymczasowy parlament republiki i najwyższa władza ustawodawcza, postanowiła wprowadzić rządy silnej ręki. Zaproponowano więc płk Wiktorowi Kurmanowiczowi przyjęcie władzy dyktatorskiej. Ten jednak stanowczo odmówił. W tej sytuacji stanowisko to objął dotychczasowy prezydent ZURL.⁷⁰

Petrusewicz posiadał teraz niczym nie ograniczoną władzę, rządził za pomocą dekretów, rozwiązał rząd a na jego miejsce powołał tzw. upoważnionych pełnomocników w poszczególnych resortach. I tak w ministerstwie do spraw wojskowych, zamiast ministra zaczęła działać wojskowa kancelaria dyktatora. Podobnie też było w innych ministerstwach.⁷¹

Rozwiązywanie spraw natury politycznej, czy też ustrojowej było dla młodej władzy trudnym sprawdzianem, ale o wiele trudniejszym egzaminem wydają się być problemy natury gospodarczej. Podolać im bowiem w zniszczonym wojną kraju było bardzo trudno.

Zdobywaniem żywności zajmować się miał wchodzący, w skład rady ministrów, utworzony jeszcze w listopadzie 1918 r., Urząd Apropowizacyjny. Organ ten, wraz z agendami rządowymi w terenie obowiązany był do przyjmowania, dostarczanych przez chłopów kontyngentów. Żywności jednak ciągle brakowało. Starano się temu zaradzić przez wprowadzanie reglamentacji na artykuły pierwszej potrzeby, np.: drożdży, mąki, soli, cukru, mąki, nafty itp. Takie rozwiązanie nie zahamowało wzrostu cen wszystkich towarów w państwie. Rosło też niezadowolenie ludności.⁷² Potęgowały ją liczne rekwizycje, prowadzone, o czym była już mowa przez wydzielone oddziały wojskowe. W dokumentach zachowanych po byłym rządzie zachodnio – ukraińskim, znajduje się wiele skarg i sprawozdań świadczących o licznych nadużyciach przy zbieraniu towarów potrzebnych wojsku. Rekwirovano wszystko, począwszy od inwentarza żywego po ubrania, nie płacąc za towary ani grosza. Każda komenda prowadziła te akcje na własny rachunek. Zdarzały się przypadki, że w jednym dniu wieś odwiedzało 2 – 3 poborców.⁷³ Ludzie ci działali bez upoważnienia komisarza powiatowego, a przy rekwizycjach często dopuszczali się aktów przemocy. Żądali też furmanek i koni do przewozu zarekwiroowanych towarów.⁷⁴

Uciążliwość dostarczania kontyngentów po zaniżonych cenach, lub bez zapłaty, doprowadziła do sytuacji, w której chłopci zaczęli omijać prawo na każdym kroku, handlując poza agendami rządowymi i wyżej wspomnianym urzędem. Rozkwitł czarny rynek, pojawili się też spekulanci. Władze zaczęły podejmować pewne kroki zmierzające do ukrócenia tego procederu. Były one jednak nieskuteczne, a machinacje handlowe, mimo tego iż żywności w kraju iście rolniczym nie brakowało, powodowały, że ewidentne jej braki dały się odczuć na froncie i w miastach.⁷⁵

Nałożono na poszczególne powiaty obowiązek zaopatrywania armii. Nie był on jednak rozłożony równomiernie, bowiem najbardziej obciążano powiaty przyfrontowe, gdy te położone w głębi kraju skutecznie uchylały się od zobowiązań. Należały do nich m.in. powiaty zbaraski i rohatyński.⁷⁶

Także i zagłębie naftowe nie pozbawione było nadużyć. Polegały one przede wszystkim na nielegalnych obrotach ropą naftową, na co władza centralna przymykała oczy.⁷⁷ Sytuację taką wytłumaczyć można, zapewne, tylko wewnętrzną bezsilnością władz, które nie były w stanie szukać i karać winnych za zaistniałą sytuację.

Jeszcze jedną bardzo ważną sprawą nie rozwiązana przez władze ZURL, stała się kwestia reformy rolnej. Galicja Wschodnia była bowiem krajem wybitnie rolniczym o bardzo rozdrobnionej strukturze gospodarstw. Około 620 tys. z nich stanowiły zagrody, których areał nie przekraczał powierzchni 5 ha ziemi, natomiast ok. 80 tys. rodzin nie posiadało w ogóle własnych gruntów.⁷⁸

Od pierwszych chwil istnienia państwa zachodnio – ukraińskiego, jego władze rozpoczęły opracowywanie stosownych programów, zmierzających do przeprowadzenia tej jakże ważnej reformy. Początkowo myślano o całkowitej parcelacji gruntów dworskich, bez odszkodowania dla ich właścicieli. Jednak plan ten został zarzucony, gdyż władze obawiały się posądzenia na arenie międzynarodowej o bolszewizm.⁷⁹ Postulowano zwiążanie tej reformy z nacjonalizacją przemysłu. Na sesji UNR 10 lutego 1919 r., jeden z delegatów domagał się utworzenia banku ziemskiego i przemysłowego, który pobierałby pieniądze za nabywaną ziemię a sam wypuszczałby obligacje zabezpieczające obroty gruntami.⁸⁰ Chłopi natomiast domagali się by za nabywaną ziemię płacić można było austriackimi koronami, a wielkość nadawanych gruntów wahała się od 25 do 50 mórg.⁸¹

Jednak nie sprecyzowane i mgliste plany przeprowadzenia reformy rolnej doprowadziły w gruncie rzeczy do osłabienia autorytetu władzy na prowincji i wzrostu niezadowolenia społecznego. Czy rzeczywiście więc przeprowadzenie zmian w strukturze rolnej Galicji, było możliwe przy takim niezdecydowaniu władz? Wydaje się iż nie. Po pierwsze, trwała wojna z Polską i rząd musiał się skupić przede wszystkim na niej. W tej sytuacji gabinet ZURL nie chciał wprowadzać zmian pod naciskiem. Pamiętać też należy, iż władze centralne działały niespełna dziewięć miesięcy. Tak krótki okres czasu nie mógł przynieść zadawalającego rozwiązania problemu agrarnego w Galicji, a jednak prace nad bardzo istotną reformą prowadzone były intensywnie. Z drugiej strony przedsięwzięcie nie doszło do skutku, jak uważają niektórzy. Ówczesni działacze polityczni, ze względu na stanowisko Kościoła

grekokatolickiego z metropolitą Andrzejem Szeptyckim na czele. Ich zdaniem reforma z kwietnia 1919 r., została wstrzymana przez Radę Sekretarzy Państwowych ze względu na obawy władzyki świętojurskiego, dotyczące zachwiania równowagi między dworami a społecznością wiejską.⁸²

To stanowisko głowy Cerkwi grekokatolickiej, jeżeli rzeczywiście takie było, wydaje się niezrozumiałe. W tym czasie Cerkiew bowiem robiła wszystko, aby ocalić młode państwo ukraińskie od wstrząsów wewnętrznych, a świadome wstrzymywanie przeobrażeń w rolnictwie byłoby popychaniem kraju w objęcia wahań społecznych. Pewne wytłumaczenie tej postawy można znaleźć u Mariana Dzerowicza, prezydenta Instytutu Grekokatolickiego Akcji Katolickiej, który kilka lat później pisał, „Cerkiew i osobiście metropolita, zawsze byli za takim rozwiązaniem reformy agrarnej, która w sposób widoczny pomogłaby ludowi, ale dyskutowana w warunkach wojny byłaby niesprawiedliwa i krzywdząca, a takiej Cerkiew nigdy nie poprze...”.⁸³

Można więc sądzić, iż tak naprawdę to całej sytuacji winni byli przede wszystkim politycy. Bowiem brak zdecydowania i gotowości na radykalne posunięcia, jak też i różnice zdań wśród elit politycznych Galicji doprowadziły do wstrzymania prac nad przeprowadzeniem zamierzonych zmian.

ZURL nie uchroniła się jednak przed wstrząsami społecznymi i to nie tylko za sprawą braku zdecydowanego programu reform, ale też i w rezultacie rozwijającego się bardzo dynamicznie ruchu komunistycznego w tym młodym państwie. Ciągły brak pieniędzy, przede wszystkim drobnych, trudna sytuacja na wsi szerzenie się epidemii tyfusu i innych chorób, braki w zaopatrzeniu w leki⁸⁴, aktywizowały elementy rewolucyjne w Galicji. Działalność swoją rozpoczęły one w ramach kół robotniczych, na bazie których zaczęły się tworzyć zręby przyszłej partii komunistycznej.⁸⁵

W lutym 1919 r., w Stanisławowie odbyło się zakonspirowane spotkanie członków kół komunistycznych, podczas którego doszło do powołania Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej (KPGW).⁸⁶

Pod wpływem tego ugrupowania politycznego narastać zaczęły w państwie wystąpienia społeczne sprzeciwiające się opieszalej polityce władz. Powołano też do życia rady robotniczo – chłopskie, które zaczęły wysuwać postulat zjednoczenia wszystkich ziem ukraińskich w jedno

państwo lecz o ustroju radzieckim. Rady Delegatów powstały m.in. w Drohobyczu i Stebniku. Proklamowały one wprowadzenie ośmiodziesiętnego dnia pracy w zakładach przemysłowych oraz inne reformy.⁸⁷ W okręgach naftowych Drohobycza i Borysławia doszło też do jawnych wystąpień robotników przeciw władzom ukraińskim. Na konferencji działaczy komunistycznych, w styczniu 1919 r. pracownicy zaczęli domagać się rozwiązania UNR i powołania w jej miejsce władzy radzieckiej.⁸⁸ Tak więc zaistniała sytuacja stwarzała realne niebezpieczeństwo rządowi ZURL.

Najdobitniejszym jednak przejawem narastania tendencji rewolucyjnych w Galicji Wschodniej, stało się powstanie robotników i żołnierzy we wspomnianym już Drohobyczu. Do jego wybuchu doszło w połowie kwietnia 1919 r.⁸⁹ Sytuacja została wszelako szybko opanowana. Powstańcy bowiem po wcześniejszym opanowaniu miasta, ulegli regularnym siłom zbrojnym, skierowanym przez rząd ZURL. Wystąpienie zostało więc stłumione, a jego najaktywniejszych uczestników aresztowano.⁹⁰

Rozwijająca się wśród robotników walka rewolucyjna w Galicji, miała silne oddziaływanie też na społeczność chłopską, która pod jej wpływem zaczęła się aktywizować. Na przełomie 1918 i 1919 r., doszło w wielu powiatach państwa zachodnio – ukraińskiego do samowolnego przejmowania ziemi, należącej do dóbr dworskich, i dzielenia jej między siebie. Niejednokrotnie natrafiano na zdecydowany opór dotychczasowych właścicieli, a to pociągało za sobą liczne podpalenia majątków, jak też i brutalne mordy ich właścicieli. O powadze sytuacji może świadczyć fakt, iż Rada Sekretarzy Państwowych zdecydowała o wysłaniu karnej ekspedycji oddziałów Halickiej Armii, w rejony najbardziej zagrożone rozruchami.⁹¹

Ferment rewolucyjny nie ominął też szeregów Ukraińskiej Halickiej Armii. Przykładem może być bunt żołnierzy garnizonów: w Tarnopolu, Kołomyji, Stanisławowie i Samborze zbuntowali się przeciw Sekretariatowi Państwowemu. Został on jednak zdecydowanie stłumiony.⁹²

Rozwoju nastrojów rewolucyjnych w ZURL, jak się wydaje, upatrywać należy w niespełnionych nadziejach w zaspokojeniu dążeń i potrzeb społecznych przez władze państwowe. Po kilku miesiącach istnienia państwa okazało się bowiem, iż rząd tylko obiecywał a nie przechodził

do konkretnych rozwiązań prawnych, które zaspokajałyby oczekiwania ukraińskich robotników a przede wszystkim chłopstwa. Nie małe też znaczenie miały tu wiadomości o sukcesach frakcji bolszewickiej na Ukrainie Naddnieprzańskiej.

Reasumując powyższe rozważania, stwierdzić należy, że w polityce wewnętrznej władze Zachodnio – Ukraińskiej Republiki Ludowej popełniły wiele błędów, ale też pamiętać należy, o warunkach wojennych w jakich przyszło im działać, oraz, że okres tworzenia organów władzy i rozwiązywania problemów trwał dla Ukraińców tylko dziewięć miesięcy. Prowadzenie skutecznych działań zbrojnych i rozwiązywanie nabrzmiałych problemów wewnętrznych stało się trudnym zadaniem, z którym rząd i UNR nie zdołały sobie poradzić.

Zgodzić się jednak należy, że władze Zachodnio – Ukraińskiej Republiki Ludowej, chociaż przyszło im działać w warunkach wojennych, starały się od samego początku stwarzać podstawy prawne swojego państwa. Starano się, przynajmniej formalnie, by wszystkie działania organów rządowych posiadały obraz praworządności. Właśnie temu służyły akty prawne o których tu wspomniano. W tak krótkim okresie istnienia republiki zachodnio – ukraińskiej, jej przywódcom udało się z opracować i uchwalić Ustawę Zasadniczą, oraz wiele innych ważnych aktów prawnych dotyczących różnych dziedzin życia. Konstytucja, wprawdzie tymczasowa ale tworząca podstawy prawne państwa była naprawdę dużym osiągnięciem. Trzeba też zwrócić uwagę na stosunek innych państw Europy do problemu ukraińskiego w Galicji Wschodniej. Większość z nich nie poparła dążeń niepodległościowych Ukraińców, co niewątpliwie odbiło się negatywnie na sytuacji wewnętrznej młodego państwa.

Pamiętać też trzeba o tym, iż państwowość ukraińska nie miała jakichkolwiek tradycji niepodległościowych, do których mogłaby się odwoływać. Było to też młode państwo, obejmujące terytorium zniszczone działaniami I wojny światowej, wprawdzie z pewnym potencjałem ekonomicznym ale już wyczerpanym.

Brak doświadczenia w rozwiązaniu najistotniejszych problemów społecznych, niedociągnięcia w kontroli nad aprowizacją, jak też w efekcie liczne nadużycia powstałe na tym tle, a także i zmęczenie społeczeństwa trudną sytuacją społeczną i polityczną, stały się jednym z

czynników doprowadzających do upadku państwowości zachodnio – ukraińskiej w lipcu 1919 r.

W latach 1918 – 1921, jak zauważył historyk ukraiński Bazyli Kuczabski, nie było możliwości budowy państwa ukraińskiego na miarę, jak się wydaje zbyt wygórowanych ambicji polityków.

¹ O powstaniu tego państwa traktują m.in.: O Kuźma, Łystopadowy dni, Lwów 1931; T. Dąbkowski, Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912 – 1923, Warszawa 1985; K. Lewandowski, Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918 – 1932; Wrocław 1974; T. Olszański, Historia Ukrainy, Ossolineum 1990.

² Centralnyj Derżawnyj Istoryczeskij Archiw Ukrainy u Lwowi (dalej CDIA Ukrainy u Lwowi), F. 581, op. 1 spr.128, Kolekcja dokumentów do działalności urzędów Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej, Artykuły Konstantego Lewickiego o utworzeniu Ukraińskiej Rady Narodowej i walce o połączenie URL i ZURL w jedno państwo, s. 4.

³ H. Batowski, Rozpad Austro – Węgier 1914 – 1918. Sprawy narodowościowe i dyplomatyczne.. Kraków 1982, s. 306; M. Łoziński: Hałyczyna w gg. 1918 – 1920, Wiedeń 1922, s. 29 – 30.

⁴ T. Olszański, op. cit., s. 82.

⁵ A. Friszke, Wojna ukraińska, „Więź” 1988, r. 31, nr 3, s. 91.

⁶ A. Krezub, Narys istorii ukrajinsko - polskoj wjny 1918 – 1919, Lwów 1933, s. 125 – 126.

⁷ Na przełomie 1917 i 1918 r. w Kijowie zostało proklamowane niepodległe państwo ukraińskie. Powstanie tego państwa było wynikiem ogłoszenia w dniu 15 listopada 1917 r. przez Radę Komisarzy Ludowych w Rosji Deklaracji praw narodów Rosji. w której uznawano prawo wszystkich narodów zamieszkujących byłe imperium do swobodnego decydowania o swoim losie; Wł. A. Serczyk, Historia Ukrainy, Ossolineum 1990, s. 340.

⁸ Problemami Galicji Wschodniej, jak i sprawami ogólnoukraińskimi zajmowali się m. in. L. Wasilewski, Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym, Warszawa 1935; A. Deruga, Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918 – 1919, Warszawa 1969; M. Kozłowski, Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919, Kraków 1990; P. P. Żurawski vel Grajewski, Sprawa ukraińska na Konferencji Pokojowej w Paryżu w roku 1919, Warszawa 1995.

⁹ Derżawnyj Archiw Liwijskoj Oblasti (dalej DALO), Rudkowskij Powiatowy Derżawnyj Komisarjat UNR, Cyrkulary, ukazanija i rozopraženija, F. 1259, op. 1, spr.

1. Odezwa o utworzeniu państwa w Galicji Wschodniej, Odezwa wzywająca do broni ogłoszone 5 listopada 1918 r., s. 1.

¹⁰ O. Kuźma, op. cit., s. 73.

¹¹ DALO, ibid. s. 1.

¹² S. A. Makarczuk, *Ukraińska Republika Galicyzyny*, Lwów 1997, s. 60.

¹³ Ibid., s. 61.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ K. Łewyckij, *Perszyj Derżawnyj Sekretariat u Lwowi, „Ukraiński Skitalec” 1923*, nr 3, s. 11.

¹⁶ S. A. Makarczuk, op. cit., s. 62.

¹⁷ Ukraina Naddnieprzańska – określenie używane do nazwania ziem leżących na wschód od rzeki Zbrucz.

¹⁸ Część członków Ukraińskiej Rady Narodowej, z E. Petrusiewiczem, przebywający w Wiedniu była przeciwna połączeniu się państw ukraińskich. Bowiem ich zdaniem URL była wówczas państwem niestabilnym. Za połączeniem opowiadali się działacze lwowscy; M. Kozłowski, op. cit., s. 149.

¹⁹ CDIA Ukrainy u Lwowi, F. 581, op. 1 spr. 93, Kolekcja dokumentów pro deyatelnost urjadiv UNR i ZUNR, Zakon i instrukcji dla powitowych organiv UNRady, s. 12.

²⁰ O. Kuźma, op. cit., s. 263.

²¹ CDIA Ukrainy u Lwowi, op. cit., s. 12.

²² Ibid.

²³ O. Kuźma op. cit., s. 263.

²⁴ Ibid., s. 264.

²⁵ Ibid.

²⁶ DALO, op. cit., F. 1259, op. 1, spr. 1, Prikaz nr. 1 Komandy Ukrainskoj Drezawnoj Żandarmerii, Lwów 10 listopada 1918 r., s. 2.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ W. Orski, *W zachodniej „Republice” od 1 listopada 1918 do 23 maja 1919 r.*, Lwów 1919, s. 21.

³¹ Ibid., s. 22.

³² T. Hunczak, *Ukraine and Poland in documents 1918 – 1922*, New York 1983, s. 98.

³³ O. Kuźma, op. cit., s. 263.

³⁴ A. Deruga : *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918 – 1919*, s. 226.

³⁵ A. Deruga podaje iż w umowie dotyczącej terenów naftowych Galicji, opracowanej przez gen. Barthelemera z 15 lutego 1919 r., przewidywała, że całe zagłębie borysławskie znajdzie się pod kontrolą Komisji Międzysojusznicej. Natomiast w punkcie 3 proponowano, żeby „50% całej ropy oczyszczonej i nafty surowej, która zna-

jdzie się w strefie neutralnej w momencie gdy wejdzie ona pod zarząd Komisji; oraz ta sama proporcja nafty surowej następnie wyprodukowanej, dostarczona będzie przedstawicielom ukraińskim, a reszta przedstawicielom polskim”; Sprawy Polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 roku (dalej SP), pod red. R. Bierzanka i J. Kukułki, t. II, cz. IV, Warszawa 1967, s. 241 – 242; A Deruga, op. cit., s. 246.

³⁶ W. Orski, op. cit., s. 9.

³⁷ T. Olszański, op. cit., s. 56.

³⁸ DALO, op. cit., F. 1259, op. 1, spr. 1, Okólnik w sprawie powołania sędziów przysięgłych, s. 28.

³⁹ O. Kuźma, op. cit., s. 263.

⁴⁰ DALO, F. 257, op. 1 spr. 177, Akta po byłym rządzie zachodnio – ukraińskim, Prawo powołujące do życia Urząd Handlu Wymennego (bez daty), s. 1.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., s. 2.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ W. Hupert, Walki o Lwów od 1 listopada 1918 do maja 1919 r., Warszawa 1933, s. 91 – 92.

⁴⁶ M. Łozynsyj, Hałyczyna w gg. 1918 – 1920, Wiedeń 1922, s. 320.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ DALO, op. cit., F. 1259, op. 1 spr. 1, Rozporządzenie no. 4 Derżawnogo Sekretarjatu wojskowych spraw z dnia 13 listopada 1918 r., s. 3.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Szczegółowy podział wojskowo – terytorialny ZURL podaje A. Krezub, Narys istoriji ukraińsko – polskoj wjny 1918 – 1919, Lwów 1933, s. 72 – 73.

⁵¹ DALO, op. cit., F. 1259, op. 1 spr. 1, s. 2.

⁵² CDIA Ukrainy u Lwowi, op. cit., F. 581, op. 1, spr. 96, Zakon pro dopownieuija Ukrainśkoj Nacjonajnoj Rady, ark. 4 – 4 zw.

⁵³ T. Dabkowski, op. cit., s. 109.

⁵⁴ A. Krezub, Narys istorii polsko – ukraińskoj wjny 1918 – 1919, Lwów 1933, s. 125 – 126.

⁵⁵ Jeszcze 19 października 1918 r. zostały podjęte dodatkowe uchwały, ale już w ścisłym gronie. Postanowiono wówczas podzielić UNR na trzy grupy:

1. Komitet Wykonawczy Rady, z Petruszewiczem miał udać się do Wiednia, by tam na miejscu wpływać na decyzje władz austriackich dotyczących Ukraińców.

2. Na miejscu we Lwowie pozostała druga część Rady a mianowicie Egzekutywa z Lewickim na czele, która odpowiadała za realizację postanowień wiedeńskich w Galicji Wschodniej.

3. Trzecia część Rady udała się na Bukowinę i tam utworzyła Ukraińską Radę Bukowiny. W tym czasie, kiedy następowały przeobrażenia rządu Petruszewicza nie było

w Galicji; M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919*, Kraków 1990, s.112, 149.

⁵⁶ M. Łozynskij, op. cit., s. 321.

⁵⁷ S. A. Makarczuk, op. cit., s. 64.

⁵⁸ *Wiśnik derżawnych zakoniw i rozporadkiw Zachidnij Obłasti Ukrainskoj Narodnoj Respubliki*, wypusk 1, 31 stycznia 1919, s. 2.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Konstytucyjny Akty Ukrainy 1917 – 1920. Niewidomy nonstytucji Ukrainy*, Kijów 1992, s.97.

⁶¹ *Wiśnik derżawnych...* op. cit., wypusk 3, 2 marca 1919, s. 21.

⁶² S. A. Makarczuk, op. cit., s. 62.

⁶³ W. Orski, op. cit., s. 17 – 18.

⁶⁴ T. Dąbkowski, op. cit., s. 113.

⁶⁵ M. Iwanicki, *Oświata i szkolnictwo w Polsce w latach 1918 – 1939*, Siedlce 1975, s. 120.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 35.

⁶⁷ *CDIA Ukrainy u Lwowi*, op. cit., F. 581, op. 1, spr. 139, *Protokoły, artykuły, zawiadomienia i raporty o zabójstwach polskich żołnierzy na ludności ukraińskiej Galicji Wschodniej*, s. 1 – 10.

⁶⁸ W. Orski, op. cit.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 18 – 19.

⁷⁰ T. Dąbkowski, op. cit., s. 110.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² A. Krezub, op. cit., s. 92.

⁷³ *DALO*, op. cit., F. 257, op. 1, spr. 172, *Memoriał ks. Stefana Onyszkiewicza, członka UNR z dnia 9 IV 1919 r., do prezydium Rady Sekretarzy Państwowych w sprawie nadużyć przy wojskowych rekwizycjach w powiecie Rudki*, s. 78 – 79.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ A. Krezub, op. cit., s. 92.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 93.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ E. Prus, *Władyka Świętojurski, rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (18 – 1944)*, Warszawa 1985, s. 64.

⁸⁰ „*Republika*”, 12 II 1919, s. 1.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² *Pod praporom żowtnia. Spogady kołysznych czleniw KPZU*, Lwów 1959, s. 24.

⁸³ E. Prus, op. cit., s. 65.

⁸⁴ *DALO*, op. cit., F. 257, op. 1, spr. 178 *Depesze i sprawozdania komisarzy powiatowych*, s. 5.

85 J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919 – 1929*, Kraków 1976, s. 18.

86 *Ibid.*

87 B. Mironow, *Do istoriji rewolucijnoho ruchu na Zachidnij Ukraini*, „*Litopys rewoluciji*” 1929, nr 3, s. 216 – 217.

88 *Ibid.*, s. 218.

89 I. Kuprjanec, *Drohobycke powetannja*, „*Radianskyj Lwiw*”, 1949, nr 8, s. 117.

90 *Ibid.*

91 *Wysłane oddziały krwawo rozprawiły się z grupami buntowników i położyły kres wystąpieniom na wsi*; T. Dąbkowski, *op. cit.*, s. 113.

92 B. Mironow, *op. cit.*, s. 222.

**ДИСЕРТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ,
ЗАХИЩЕНІ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1991-2001 рр.***

Докторські дисертації

1. *Верстюк В.Ф.* “Махновщина – селянський, повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921 рр.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1992.
2. *Потульницький А.А.* “Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці (1918–1939)”. – К.: Київський державний університет, 1992.
3. *Борисов В.І.* “З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 роках (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1993.
4. *Пиріг Р.Я.* “Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930 рр.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1994.
5. *Ресніт О.П.* “Робітники України в 1917–1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1994.
6. *Гарчева Л.П.* “Политическая конфронтация и вооруженная борьба России с Украиной (1917 – нач. 1918 гг.)”. – Львов: Львовский государственный университет, 1995.
7. *Королев В.І.* “Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии (1899–1918 гг.)”. – К.: НАН Украины, Институт истории Украины, 1996.
8. *Ківшар Т.І.* “Український книжковий рух: книговидання та

* Упорядник О.Оніщенко.

книгопоширення (1917–1923 рр.)”. – К.: НАН України, Національна бібліотека України, 1996.

9. *Волковинський В.М.* “Н.Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні (1918–1921 рр.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1996.

10. *Нестуля О.О.* Церковна старовина України (1917–1941 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1996.

11. *Малик Я.Й.* “Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

12. *Андрушишин Б.І.* “Робітнича політика українських урядів 1917–1920 рр.”. – К.: НАН України, Інститут української археографії і джерелознавства, 1997.

13. *Голубко В.Є.* “Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради”. – Львів: НАН України, Інститут українознавства, 1998.

14. *Литвин М.Р.* “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” – Львів: НАН України, Інститут українознавства, 1999.

15. *Білокінь С.І.* “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)”. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства, 2000.

16. *Литвин С.Х.* “Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926 рр.). Історіографічні та джерелознавчі аспекти”. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства, 2000.

17. *Матяш І.Б.* “Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років”. – К.: Київський національний університет, 2001.

Кандидатські дисертації

1991 р.:

1. *Антонюк О.С.* “Політична боротьба більшовиків серед військ інтервентів на Україні в 1918–1920 рр.” – К.: Київський національний університет, 1991.
2. *Год Б.В.* “Робітничий клас України в управлінні промисловістю в роки громадянської війни (1919–1920)”. – Харків.: Харківський національний університет, 1991.
3. *Диптан І.І.* “Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в УССР (1919–1932 гг.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1991.
4. *Салыга Л.П.* “Х.Г.Раковский и проблемы национально-государственного строительства на Украине (1918–1923)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1991.
5. *Шевченко О.М.* “Досвід післяреволюційних суспільних перетворень: від революціонаризму до реформізму (1917–1923)”. – К.: Київський національний університет, 1991.

1992 р.:

1. *Лисенко О.Є.* “Роль робітничого класу України в створенні та укріпленні органів державної влади (1919–1920 рр.)”. – Одеса: Одеський державний університет, 1992.
2. *Попова Н.* “Политическая и народнохозяйственная деятельность Э.И.Квирина на Украине (1914–1925 гг.)”. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1992.
3. *Прокопенко І.П.* “Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х років ХХ ст.)”. – К.: Київський національний університет, 1992.
4. *Фесик О.* “Боротьба проти австро-німецької окупації України в 1918 р.”. – Одеса: Одеський державний університет, 1992.
5. *Стрілець В.В.* “Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1992.

1993 р.:

1. *Балицька О.* “Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1992.

2. *Логвиненко І.А.* “Политическая деятельность Украинской Центральной Рады”. – К.: НАН Украины, Институт истории Украины, 1993.

3. *Любовець О.М.* “Партія боротьбістів в українській революції 1917–1920 рр.”. – К.: Київський національний університет, 1993.

4. *Рафальський І.О.* “Політична боротьба в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917 році”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1993.

5. *Бобина О.В.* “Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рік”. – К.: Київський національний університет, 1993.

1994 р.:

1. *Божко О.І.* “Формування та бойовий шлях I і II Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1994.

2. *Ведєнєєв Д.В.* Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1994.

3. *Якупов М.* “Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні в 1917–1918 рр.”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1994.

1995 р.:

1. *Барановська Н.* “Національно-визвольний рух в Україні за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918)”. – Львів: Львівський державний університет, 1995.

2. *Бевз Т.* “Формування української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995.

3. *Воронянський О.* “Економічна політика Центральної Ради”.

– Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 1995.

4. *Гирич І.Б.* “Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко)”. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства, 1995.

5. *Дем'янюк О.М.* “Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917 – січень 1918)”. – К.: Київський національний університет, 1995.

6. *Жерноклеєв О.С.* “Український соціально-демократичний рух в Галичині в кін XIX – на поч. XX ст. (1899–1918 рр.)”. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1995.

7. *Задунайський В.* “Збройні сили УНР (1917–1920 рр.)”. – Донецьк: Донецький державний університет, 1995.

8. *Заруда Т.В.* “Зовнішньополітична діяльність уряду Української держави (1918 р.)”. – К.: Київський національний університет, 1995.

9. *Зінкевич Л.В.* “Розпад російської армії в умовах національної революції на Україні”. – Львів: Львівський державний університет, 1995.

10. *Мельник О.О.* “Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і українських Установчих Зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1995.

11. *Пономаренко А.Б.* “Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 – квітень 1918)”. – К.: Державний інститут культури, 1995.

12. *Рудий Г.Я.* “Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави 1918 р.”. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства, 1995.

13. *Танчин І.З.* “Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань (1917–1920)”. – Львів: Львівський державний університет, 1995.

14. *Тимошук А.* “Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921)”. – Симферополь: Симферопольский государственный университет, 1995.

1996 р.:

1. *Варгатюк С.* “Зовнішня політика Директорії УНР”. – К.: Київський національний університет, 1996.

2. *Горбань Т.Ю.* “Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр)”. – К.: НАН України, Інститут національних відносин і політології, 1996.

3. *Городня Н.* “Політика країн Антанти та США щодо державності в Україні в 1917–1919 рр.”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1996.

4. *Дубрава О.П.* “Формування державних кордонів України (1917–1925 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1996.

5. *Клименко-Мудрий В.С.* “Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського”. – К.: Київський національний університет, 1996.

6. *Кобринська С.Б.* “Ризький мир як завершальний етап боротьби за утвердження української незалежності (1917–1921)”. – К.: Київський національний університет, 1996.

7. *Козерод О.В.* “Білий рух в Україні: історіографія проблеми (червень 1919 – листопад 1920)”. – Харків: Харківський національний університет, 1996.

8. *Кравчук Л.В.* “Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період Української державності 1917–1920 рр.”. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1996.

9. *Лаврик Г.В.* “Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917–1923)”. – Полтава: Полтавський державний університет, 1996.

10. *Лазарович М.В.* “Українське Січове Стрілецтво: формування, ідея, чин.”. – Львів: Львівський державний університет, 1996.

11. *Лозинська Л.О.* “Державотворча діяльність В.К.Винниченка

(березень 1917 – вересень 1920)”. – К.: Київський національний університет, 1996.

12. *Попик С.Д.* “Українське питання в політиці Австрії в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)”. – Чернівці: Чернівецький держ. університет, 1996.

13. *Радченко Л.О.* “Національно-демократична революція в Україні 1917-1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі”.- Харків: Харківський національний університет, 1996.

14. *Расевич В.В.* “Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.)”.- Львів: Львівський державний університет, 1996.

15. *Ротар Н.Ю.* “Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.)”. – Чернівці: Чернівецький державний університет. – Чернівці, 1996.

16. *Райковський І.Я.* “Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.)”. – Львів: Львівський державний університет, 1996.

17. *Хорошев О.М.* “Суспільно-політичні об’єднання молоді в Україні (лютий 1917 – сер. 20-х р. ХХ ст.)”. – Харків: Харківський національний університет, 1996.

1997 р.:

1. *Анкудінов Є.В.* “Досвід вирішення політичних та економічних проблем за умов громадянської війни (діяльність уряду П.М.Врангеля)”. – Одеса: Одеський державний університет, 1997.

2. *Бойко В.М.* “Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1997.

3. *Гентош Л.Р.* “Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини в 1918–1923 рр.”. – Львів: Львівський державний університет, 1997.

4. *Гомотюк О.Є.* “Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918)”. – Тернопіль: Тернопільський державний університет, 1997.

5. *Захарченко П.П.* “Селянсько-повстанський рух за доби української держави (квітень - грудень 1918 р.)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

6. *Земський Ю.С.* “Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

7. *Кондратюк О.* “Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України (1919–1939 рр.)”. – Львів: Львівський державний університет, 1997.

8. *Котляр Ю.* “Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – поч. 1920 рр. (на матеріалах Півдня України)”. – Одеса: Одеський державний університет, 1997.

9. *Кривошей Г.Ф.* “Етнонаціональна база української революції (березень 1917 – лютий 1918)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1997.

10. *Кудлай О.Б.* “Центральна Рада – тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1997.

11. *Маньковська Р.* “Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1997.

12. *Масюк С.О.* “Діяльність товариства “Просвіта” в Україні (березень 1917 – 1920 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

13. *Машевський О.П.* “Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 р.)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

14. *Мякота С.Є.* “Економічна політика уряду української держави Скоропадського (травень – грудень 1918)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

15. *Приколота С.Г.* “Бібліографічний аналіз творчої спадщини С.Єфремова”. – К.: Київський національний університет, 1997.

16. *Проданюк Ф.М.* “Внутрішня політика української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1997.

17. *Ромотюк О.Є.* “Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1997.

18. *Юрійчук Є.* “Становлення і характер радянської влади в Україні у 1917–1922 рр.: історико-правові аспекти”. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1997.

1998 р.:

1. *Агафонова Н.* “Становлення національної системи освіти в Україні (1917–1920 рр.)”. – Одеса: Одеський державний університет, 1998.

2. *Бистрицька О.Б.* “Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.”. – Дніпропетровський державний університет. – Харків, 1998.

3. *Гаврилюк Г.Г.* “Українська військова політика в 1917–1918 рр.”. – Харків: Харківський державний університет, 1998.

4. *Ешпанов В.* “Отношения между Советской Россией и Украинской Народной Республикой (октябрь 1917 – март 1918)”. – К.: Киевский национальный университет, 1998.

5. *Земзюліна Н.І.* “Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми)”. – К.: Київський національний університет, 1998.

6. *Коваль Т.В.* “Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського як історико-книгознавче джерело”. – К.: НАН України, Національна бібліотека України, 1998.

7. *Лозовий В.* “Кам'янецька доба Директорії (червень–листопад 1919р.) Української Народної Республіки” – К.: НАН України, Інститут історії України, 1998.

8. *Марценюк Л.* “Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави 1918–1929 рр. (історичні аспекти проблеми)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1998.

9. *Марченко Н.П.* “Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр.:

історіографія, джерела, типологія”. – К.: НАН України, Національна бібліотека України, 1998.

10. *Несук О.М.* “Українсько-російські відносини 1917–1922 рр.” – К.: Київський національний університет, Інститут міжнародних відносин, 1998.

11. *Передерій І.Г.* “Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1998.

12. *Пижик А.М.* “Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1998.

13. *Преловська І.М.* “Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів І-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року”. – К.: Київський національний університет, 1998.

14. *Сороган Н.А.* “Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)”. – Харків: Харківський державний університет, 1998.

15. *Старух О.* “Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1998.

16. *Чорна Н.В.* “Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років)”. – Харків: Харківський національний університет, 1998.

17. *Шкляев И.* “Деятельность ВЧК на Юге Украины в период революции и гражданской войны (1917–1922 гг.)”. – Одесса: Одесский государственный университет, 1998.

18. *Єфименко О.Г.* “Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.)”. – Харків: Харківський національний університет, 1998.

19. *Яблонський В.М.* “Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.” – К.: Київський національний університет, 1998.

1999 р.:

1. *Васковський Р.Ю.* “Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.)”. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.
2. *Великочий В.С.* “Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва”. – Львів: Львівський державний університет, 1999.
3. *Гавриш Р.Л.* “Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках”. – Харків: Харківський національний університет, 1999.
4. *Гапієнко А.* “Участь земств Лівобережної України в історично-краєзнавчому русі 1870–1918”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999.
5. *Голуб А.І.* “Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900–1938 рр.)”. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.
6. *Горєлов В.І.* “Військово-політична діяльність П.Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української держави (серпень 1886 – грудень 1918 р.)”. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1999.
7. *Гусєв В.* “Бунд в суспільно-політичному житті України (кін. ХІХст. – 1921 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 1999.
8. *Ковальова Н.А.* “Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.)”. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.
9. *Козак О.* “Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.): історіографія проблеми”. – Харків: Харківський національний університет, 1999.
10. *Кокошко Ф.І.* “Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917 – кін. 1920-х рр. ХХ ст.)”. – Донецьк: Донецький державний університет, 1999.
11. *Малик А.О.* “Мемуари як джерело до історії української

революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”. – Львів: Львівський державний університет, 1999.

12. *Притуляк П.П.* “Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1999.

13. *Романько І.* “Розвиток театрального мистецтва України в 1917–1920 рр.”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999.

14. *Соловійова В.* “Дипломатичні представництва УНР в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1999.

15. *Стародуб А.В.* “Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект”. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства, 1999.

16. *Шинкаренко Т.І.* “Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав”. – К.: Київський національний університет, Інститут міжнародних відносин, 1999.

17. *Яременко О.* “Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 р.)”. – Вінниця: Вінницький державний університет, 1999.

2000 р.:

1. *Бородін С.В.* “Аграрні відносини у Криму (1918–1926)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000.

2. *Вінцьковський Т.С.* “Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)”. – Одеса: Одеський державний університет, 2000.

3. *Висоцький О.Ю.* “Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів у 1900–1920 роках: історико-порівняльний аспект”. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2000.

4. *Гай-Нижник П.П.* “Фінансова політика уряду української держави гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”. – К.: Київський національний університет, 2000.

5. *Голікова О.М.* “Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.)”. – Харків: Харківський національний університет, 2000.

6. *Зворський С.Л.* “Видавнича та бібліотечна діяльність Київського товариства “Просвіта” (1906–19230 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 2000.

7. *Лаврецький Р.В.* “Історична освіта та наука у Львівському університеті в 1919–1939 рр.”. – Львів.: Львівський національний університет, 2000.

8. *Панчук А.М.* “Історіографія Західно-Української Народної республіки (1916–2000 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 2000.

9. *Пархоменко В.А.* “Українські національні військові формування на Півдні України у 1917 – на поч. 1919 рр.”. – Донецьк.: Донецький університет, 2000.

10. *Склярченко Д.Є.* “Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 2000.

11. *Срібняк І.В.* “Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1917–1924 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 2000.

12. *Стегній П.А.* “Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000.

13. *Телячий Ю.В.* “Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): історичний аспект”. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 2000.

14. *Терела Г.В.* “Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000.

15. *Фарентій І.А.* “Український кооперативний рух у період 1917-1920 рр. (історичний аспект)”. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000.

-
16. *Федоровський Ю.Р.* “Повстанський рух в Донбасі та Махно”. – Донецьк: Донецький державний університет, 2000.
 17. *Харченко Т.О.* “Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в українській державі (квітень – грудень 1918 р.)”. – Харків: Харківський національний університет, 2000.
 18. *Харчук А.І.* “Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.”. – Львів: Державний університет “Львівська політехніка”, 2000.
 19. *Яцюк М.В.* “Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.)”. – Харків: Харківський національний університет, 2000.

2001 р.:

1. *Барвінська П.І.* “Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.”. – Одеса: Одеський державний університет, 2001.
2. *Білошицький С.В.* “Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.)”. – Донецьк: Донецький державний університет, 2001.
3. *Білян П.Я.* “Історіографія української революції 1917 – початку 1918 рр.”. – Львів: Львівський державний університет, 2001.
4. *Гакман С.М.* “Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр.”. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 2001.
5. *Грибоєдов С.В.* “Українська держава Гетьмана П.Скоропадського: історичне дослідження”. – К.: Київський національний університет, 2001.
6. *Добрунова Л.Е.* “Харків доби національно-демократичної революції (лютий – грудень 1917 рр.)”. – Харків: Харківський національний університет, 2001.
7. *Ісаков П.М.* “Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)”. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2001.

8. *Лободаєв В.М.* “Українське Вільне Козацтво (1917–1918 рр.)”. – К.: Київський національний університет, 2001.

9. *Нестеров О.В.* “Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)”. – К.: Київський національний університет, 2001.

10. *Павлишин О.Й.* “Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР – ЗОУНР (жовтень 1918 – червень 1919 р.)”. – Львів.: Львівський університет, 2001.

Географія та час захистів

Місто/рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	Всього
Київ	4	5(2д)	6(1д)	5(2д)	7	11(4д)	13(2д)	11	6	7(2д)	5(1д)	81(14д)
Львів	-	-	-	-	4(1д)	3	2	2(1д)	3(1д)	2	2	18(3д)
Харків	1	-	-	-	-	3	-	5	2	3	1	15
Одеса	-	2	-	-	-	-	2	-	2	1	1	8
Запоріжжя	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4	-	8
Дніпропетровськ	1	-	-	-	1	-	-	1	3	1	-	7
Чепнівці	-	-	-	-	1	3	1	-	-	1	1	7
Донецьк	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2	1	5
Вінниця	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Тернопіль	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Полтава	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Симферополь	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
												152 (135канд. + 17 док.)

Тематика захистів

Тема/рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	Всього по темі
Центральна Рада			2		4		4			1	1	12
Суспільні відносини	1					1						2
Радянська влада	2		1			1	1	3		1д		9
Партії		1	2(1д)	1	2	3(1д)	2	2	2	2	1	18
Робітництво	1	1		1д			1д					4
Селянство		1					1д		1	2		5
Селянський повстанський рух		1д			1	1д	2			2	2	9
Гетьманат					1	1	4		2	3	1	12
Директорія						1		2	1	1		5
Збройні сили		1		1	2	1	1	3(1д)		2	1	12
Зовнішня політика				1	1д	4		2	4(1д)	2	2	16
Культура, освіта					1	4(1д)	3	5	4	3	1(д)	21
Церква						1д	1	1	1			4
Західна Україна					1						1	2
Історіографія		1д			1	3		3	3	1	1	13
Персоналії	1	2		1д		1	1			1д		7
Всього за рік	5	8(1д)	5(1д)	5(2д)	14(1д)	22(4д)	22(2д)	21(1д)	18(1д)	21(2д)	11	152

ЗМІСТ

1. <i>Владислав Верстюк</i> . Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий	3
2. <i>Анна Процик</i> . Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни	14
3. <i>Іван Хміль, Ігор Куташев</i> . Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.)	53
4. <i>Олександра Кудлай</i> . Створення та діяльність Генерального секретаріату першого складу (червень-липень 1917 р.)	77
5. <i>Володимир Бойко</i> . Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді-грудні 1917 р.	102
6. <i>Оксана Оніщенко</i> . Український Жіночий Союз (1917 рік)	111
7. <i>Валерій Солдатенко</i> . Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П.Скоропадського	116
8. <i>Олексій Лупандін</i> . Політика Української Держави 1918 р. щодо державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії	135
9. <i>Павло Губа</i> . Преса про освітньо-культурне відродження України в період Української Держави (1918 р.)	146
10. <i>Олена Бойко</i> . Український Національний союз і організація протигетьманського повстання	157
11. <i>Тетяна Осташко, Вікторія Соловійова</i> . Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.)	187

12. Олена Михайлова. Україна у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.).....	231
13. <i>Jarosław Nieścioruk. Z zagadnień ustroju i polityki wewnętrznej Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1918 – 1919</i>	254
Дисертації по проблемах Української революції, захищені в Україні протягом 1991-2001 рр.	279

Підписано до друку 23.04.2002. Формат 60x84 1/8
Ум. друк. арк. 34,41. Обл. вид. арк. 18,25
Тираж 150. Зам.1. 2003 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4